مىرسۇلتان ئوسمانوف

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر
تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى نەشر قىلدۇردى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى: پەرىدە ئەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئابدۇۋەلى مۇھەممەت ئېلى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى

مىرسۇلتان ئوسمانوف

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ سانائەت ئالىي تېخنىكوم مەكتىپى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168mm 1/32 باسما تاۋىقى 11.72
2004 - يىلى 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN 7—228—09063—2
باھاسى: 20.00 يۈەن

ئاپتوردىن

ئۇقۇرمەنلەرگە سۇنۇلۇۋاتقان «خوتەن دىيالېكتى» 1956 - يىلى 9 - ئايدىن 1957 - يىلى 3 - ئايىنىڭ ئاخىرىغىچە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان تىل تەكشۈرۈش 6 - ئەترىتىنىڭ خوتەن گۇرۇپپىسىدا گۇرۇپپا باشلىقى سۈپىتىدە تىل تەكشۈرۈشكە قاتنىششىم جەريانىدا ئىگىلىگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا نەشرگە تەييارلاندى.

ئارىلىقتا 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. بۇ جەرياندا قولۇمدا قالغان بىر قىسىم ماتېرىياللار مەسىلەن، خېلى بىر قىسىم تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ يېزىسى، يېشى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى . . . قاتارلىق ئەھۋاللىرى خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللار يوقىلىپ كەتتى. بەزى ماتېرىياللار قالايمىقانلىشىپ قالدى. شۇڭا بۇ ئەسەردە بەزى كەمتۈك قالغان ئورۇنلارمۇ يوق ئەمەس.

ئىككىنچى بىر تەرەپتىن، 1956 — 1957 - يىللىرىدىكى تىل تەكشۈرۈش نوقۇل دىيالېكت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلماي، پەقەت دىيالېكتلارنىڭ ئەدەبىي تىلىمىز بىلەن بولغان يىراق — يېقىنلىقىنى تەكشۈرۈش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، خوتەن دىيالېكتى ئۈچۈن ۋەكىل سۈپىتىدە تاللاپ ئېلىنغان نۇقتىلار خوتەن ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر بويىچە مەدەنىيەت، مائارىپتا بىر قەدەر ئۈستۈنرەك بولغان، كۆپىنچە قاتناش تۈگۈنلىرىگە جايلاشقان رايون ۋە يېزىلار ئىدى. مۇنداق رايون ۋە يېزىلاردىكى ئاۋام خەلق تىلىدا ئەدەبىي تىلنىڭ

ئازدۇر ـ كۆپتۇر تەسىرلىرى بولغاچقا، تىل ماتېرىيالى ئۇچۇن تاللاپ ئېلىنغان شەخسلەرنىڭ تىلىدا دىيالېكتلىق ئالاھىدىلىكلەرنى تولۇق ئەكس ئەتتى، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندىمۇ، بۇ ئەسەرنى خوتەن دىيالېكتىنىڭ دىيالېكتلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىدۇ، دېيەلمەيمەن.

مۇندىن باشقا، بۇ ئاز كەم يېرىم ئەسىر داۋامىدا ئومۇمەن خوتەن دىيالېكتىدا مەن تەكشۈرگەن ۋاقىتتىكىگە نىسبەتەن ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى، يەنى ئۇ ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ بىر قىسىم دىيالېكتلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقاتتى، مەسىلەن، 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئېلچى ناھىيىسىنىڭ لاگرو كەنتىگە بېرىپ، ئۇ جاينىڭ تىل ئەھۋالىنى كۆزەتكىنىمىزدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان [o] ، [ø] تاۋۇشلىرىنىڭ كۆپىنچە ئەدەبىي تىلدىكىدەك تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ، سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] گە ئاجىزلىشىدىغانلىقى بايقالغانىدى. بۇ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىنو ـ تىياتىر، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە تورلىرىنىڭ كېڭىيىشى ، خەلقنىڭ ساۋات چىقىرىش نىسبىتىنىڭ ئۆسۈشى . . . قاتارلىقلارغا ئەگىشىپ ئەدەبىي تىل بىلەن يەرلىك دىيالېكتلار ئارىسىدا مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئەھۋال. شۇڭا كەڭ ئوقۇرمەنلەر خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە مۇندىن 50 يىلچە بۇرۇنقى ئەھۋالغا ئاساسەن بايان قىلىنغان بۇ

ماتېرىياللارغا ھازىرقى نۇقتىدىن قاراپ قالماسلىقى كېرەك. مۇشۇ مەقسەتتە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشى ئۈچۈن 1956 - يىلى 10 - ئايدا قارىقاش ناھىيىسى قاپاقلا يېزىسىدىن نىزامىدىن خەلپە ئېيتىپ بەرگەن «ziwidixan» دېگەن خەلق چۆچىكىنىڭ 1986 - يىلى 10 - ئايدا ئېلچى ناھىيىسى لاغرۇ كەنتىدە ئابدۇمىجىتخان (40 ياش، چالا ساۋات) ئېيتىپ بەرگەن ئىككىنچى بىر ۋارىيانتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قىسمىدا بېرىپ قويۇلدى.

خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئۆزىمىز خاتىرىلىگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا پەقەت ئەدەبىي تىل بىلەن فونېتىكىلىق جەھەتتىن پەرقى بولغان، شۇنىڭدەك ئەدەبىي تىلدا ئومۇمەن قوللىنىلمايدىغان، ياكى خوتەن دىيالېكتىغىلا خاس سۆزلەردىن 1000 غا يېقىن سۆز بېرىلدى.

خوتەن دىيالېكتىنى يېزىشقا ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىنتىلگەن بولسامۇ، كۆندىلىك خىزمەتلەردىن قول ئاجرىتالمىغانىدىم. كۆندىلىك خىزمەتلەردىن قول ئاجراتقىنىمدا، خوتەن دىيالېكتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەرنىڭ ئېسىمدىن كۆتۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلدىم. شۇنداق بولسىمۇ، خوتەن دىيالېكتىدەك مۇنداق بىر مۇھىم دىيالېكتنى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىغا، تۈركولوگلارغا چامىمنىڭ يېتىشىچە تونۇشتۇرۇپ قويۇشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

خوتەن دىيالېكتىدەك مۇنداق بىر مۇھىم دىيالېكتنى يېزىشتا ئۇنىڭ ھەرقايسى شېۋىلىرىنى ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىش لازىم ئىدى. لېكىن خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلغان شېۋىلەرنىڭ ئورتاق نۇقتىلىرى ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا پەرقلىق نۇقتىلىرىدىن كۆپ

بولغىنى ئۈچۈن بۇ ئەسەردە خەلق نوپۇسى كۆپ بولغان، شۇنىڭدەك خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ھەممە جەھەتتىن مەركەز ھېسابلىنىدىغان ئېلچى، قارىقاش، لوپ ناھىيىلىرىدە قوللىنىلىدىغان ئېلچى- قارىقاش-لوپ شېۋىسى ئاساس قىلىنىپ، قالغان شېۋىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇشۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ بېرىلدى. بەلكىم، مېنىڭ قوللانغان بۇ ئۇسۇلۇم توغرا بولماسلىقى مۇمكىن. كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ، خوتەن دىيالېكتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تىلچىلارنىڭ تەنقىدىي كۆز بىلەن قاراشلىرىنى، تۈزىتىشلىرىنى ۋە تولۇقلاشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

خوتەن دىيالېكتى ئۆزىدىن بۇيان تۈركولوگلارنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلچىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كېلىۋاتقان بىر دىيالېكت. بۇ ئەسەرنىڭ ئاممىباب ئەمەسلىكى ۋە دۆلەت ئىچى ھەم سىرتىدىكى تۈركولوگلارنىڭ ئوخشاش پايدىلىنىشى كۆزدە تۇتۇلۇپ بارلىق مىساللار خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن بېرىلدى، بۇ ھەقتە قالغان بىر قىسىم ئوقۇرمەنلەردىن كەچۈرۈم سورايمەن.

مۇندەرىجە

I كىرىش 1
1. خوتەن دىيالېكتىغا ئومۇمىي بىر قاراش 1
1) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر ۋە ئۇلاردىكى كۆز قاراشلار 4
2) بۇ ئاھالىنى قانداق ئاتاش مەسىلىسى 13
3) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە بۇ «تىل» نى ئاتاش مەسىلىسى 15
4) خوتەن دىيالېكتىنىڭ «ئاق ھون» قاتلىمى ئۈستىدە مۇلاھىزە 20
2. خوتەن دىيالېكتىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى 28
3. خوتەن دىيالېكتىنىڭ مۇھىم پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرى 32
4. خوتەن دىيالېكتىنىڭ شېۋىلەرگە بۆلۈنۈشى 38
5. خوتەن دىيالېكتىغا ۋەكىل قىلىپ تاللانغان تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تىزىملىكى 40
II خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى 43
1. خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېمىلار..................... 43
2. خوتەن دىيالېكتىدىكى [ɪ] تاۋۇشى 44
1.2. خوتەن دىيالېكتىدىكى [ɑ]، [ɛ]، [o]، [ø]، [u]، [y] لەردىن كېيىن كەلگەن [ɪ] تاۋۇشىنىڭ

چۈشۈپ قېلىشى 45
2 .2 . [i] تاۋۇشىدىن كېيىنكى [ɾ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ
قالماسلىقى 51
2 .3 . ɾt ، ɾq ، ɾk قوش ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىكى [ɾ]
نىڭ چۈشۈپ قېلىشى 53
2 .4 . سۆز ئوتتۇرىسىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى-
كەينىدە كەلگەن [ɾ] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى 54
2 .5 . سۆز بېشىدا كەلگەن [ɾ] نىڭ [j] بىلەن
نۆۋەتلىشىشى 55
2 .6 . سۆز ئوتتۇرىسىدىكى [ɾ]/[j] نۆۋەتلىشىشىنىڭ [i]
تاۋۇشىغا يانداش كېلىشىنى شەرت قىلىشى 56
2 .7 . ئاۋاز تەقلىدلىرىدىكى [ɾ] تاۋۇشى 59
2 .8 . [ɾ]/[j] نۆۋەتلىشىشىنىڭ
تاسادىپىيلىقى 60
2 .9 . خۇلاسە 62
3 . خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېتىكىلىق
ئۆزگىرىشلەر 63
3 .1 . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 63
3 .1 .1 . سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɑ]
تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى 63
3 .1 .2 . سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɑ]
تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى 63
3 .1 .3 . سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ]
تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى 64
3 .1 .4 . سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɛ]

تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى 64
3. 1. 5. [ɛ] تاۋۇشىنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ راي
قوشۇمچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاجىزلىشىشى 65
3. 1. 6. [α] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز
ئۇرغۇسىنى يوقاتمىغان ئەھۋالدا ئاجىزلاشماسلىقى 65
3. 1. 7. [o] ، [ø] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق
بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىپ [ɷ] ، [Y] تاۋۇشلىرىغا
ئايلىنىش ئەھۋالى 66
3. 2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى 67
[α]/[u] ، [ɛ]/[y] ، [α]/[o] ، [i]/[α] ، [i]/[u] ،
[α]/[ɛ] ، [u]/[i] ، [y] ، [u]/[y] ، [u]/[α] ....
3. 3. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 72
3. 3. 1. [α] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ
قېلىشى 72
3. 3. 2. ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى
«-si» دىكى [i] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى 73
3. 4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى 73
3. 4. 1. [o] ، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق
سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا α — o ، ε — ø شەكلىدە پەيدا
بولىدىغان ئاھاڭداشلىق 74
3. 4. 2. [u] ، [y] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق
سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا α — u//u — u ،
ε — y//y — y شەكلىدە پەيدا بولىدىغان ئاھاڭداشلىق. 74
3. 4. 3. ئالدىنقى بوغۇمى [o] ، ئىككىنچى
بوغۇمى [α] بىلەن تۈزۈلگەن ۋە ئالدىنقى بوغۇمى [ø] ، ئىككىنچى

بوغۇمى [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ [α] ،
[ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرىنىڭ قوشۇلۇشى 75
3. 4. 4. ئالدىنقى بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن،
كېيىنكى بوغۇمى [α] ياكى [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق
سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق 76
3. 4. 5. ھەر ئىككىلا بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن
تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى
ئاھاڭداشلىق 77
3. 5. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ
ماسلىشىشى 77
3. 6. ئېغىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى
.... 78
3. 7. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى 78
3. 8. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 89
3. 8. 1. [l] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 89
3. 8. 2. [ɣ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 90
3. 8. 3. [j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 90
3. 8. 4. [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 91
3. 8. 5. [h] كەلگەن بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ
قېلىشى 92
3. 8. 6. [ʃ] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ
چۈشۈپ قېلىشى 92
3. 8. 7. [g] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 93
3. 9. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 93
3. 9. 1. [q] ، [k] ، [p] تاۋۇشلىرىنىڭ

ئاجىزلاشماسلىقى 93
3. 9. 2. بوغۇم ئاخىرىدىكى [tʃ]، [q] تاۋۇشلىرىنىڭ
ئاجىزلىشىشى 93
3. 10. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى ......
94 ....
3. 10. 1. ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە 94
3. 10. 2. تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە 94
3. 11. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى ...
95 ....
3. 12. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى ... 96
Ⅲ خوتەن دىيالېكتىنىڭ گراماتىكىلىق
(مورفولوگىيىلىك) ئالاھىدىلىكلىرى 97
1. ئىسىملار 97
1. 1. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى 97
1. 2. ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى 98
1. 3. ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى 104
2. سۈپەتلەر 106
2. 1. كېمەيتمە دەرىجە 106
2. 2. ئەركىلەتمە دەرىجە 106
2. 3. ئاشۇرما دەرىجە.................................. 107
2. 3. 1. سۈپەتلەرنى تەكرارلاش يولى بىلەن
ياسالغانلار 107
2. 3. 2. چىقىش كېلىش ۋاستىسى بىلەن ياسالغانلار
108 ....
2. 3. 3. رەۋىشلەر ۋاستىسى بىلەن ياسالغانلار......
108 ....

3. سانلار …… 109

3. 1. دەرىجە سانلار …… 109

3. 2. ئۆملۈك سانلار …… 110

4. ئالماشلار …… 110

4. 1. شەخس ئالماشلىرى …… 110

4. 2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى …… 111

4. 3. سوراق ئالماشلىرى …… 113

5. رەۋىشلەر …… 114

6. پېئىللار …… 116

6. 1. پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى …… 116

6. 1. 1. ئىمكانىيەت تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى …… 116

6. 1. 2. باشلانما تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى …… 117

6. 1. 3. چەكلىمىسىز تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى …… 117

6. 1. 4. تاماملانما تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى …… 118

6. 2. پېئىل دەرىجىلىرى …… 118

6. 2. 1. ئۆملۈك دەرىجە ، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجهۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى …… 119

6. 2. 2. مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى …… 119

6. 2. 3. [tʃ]، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار ۋە -tʃiq پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى …… 121

6. 3. پېئىللارنىڭ رايلىرى …… 122

6. 3. 1. بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى …… 122

6. 3. 2. پەرەز ـ قارشىلىق رايى …… 129

6 .3 .3 . زۆرۇرىيەت رايى 130
6 .3 .4 . بايان رايى 131
A . ئۆتكەن زامان پېئىللىرى 131
B ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىللىرى 145
C. tʃeɣiwā(τ) بىرىكمىسى توغرىسىدا 155
7. ئىسىمداشلار 157
8. سۆپەتداشلار 158
8 .1 . پۈتكەن سۆپەتداشلار 158
8 .2 . پۈتمىگەن سۆپەتداشلار 161
9. رەۋىشداشلار 164
9 .1 . « P » رەۋىشداش 164
9 .2 . «-j//-ε، -α» بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداش 165
10. ياردەمچى سۆزلەر 166
11. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 171
11 .1 . -lyk، -luq//-lik، -liq قوشۇمچىسى 171
11 .2 . -lyg، -luɣ//-lig، -liɣ قوشۇمچىسى 171
11 .3 . -tεj، -dεj//-tεg، -dεg قوشۇمچىسى 172
11 .4 . -sijε، - siτε//-sijα، -siτα قوشۇمچىسى ... 173
11 .5 . -siτi//-siji قوشۇمچىسى 173
11 .6 . -εŋgy، -aŋɣu//-ngy، -ŋɣu قوشۇمچىسى 173
IV خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۆلگىلەر 176
1. خەلق قوشاقلىرى 176
2. خەلق چۆچەكلىرى 220

3. تىل ئۆمەنلەش (تىل كۆندۈرۈش) 272
4. ماقال - تەمسىللەر 274
5. تېپىشماقلار 278
6. لاپ 280
7. خوتەن ئېلچىدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر 281
V خوتەن دىيالېكتىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق
سۆزلىرى 287
VI قوشۇمچىلار 348
1. ئەسەردە كۆرۈلگەن يەر - جايناملىرى 348
2. قىسقارتىلمىلار 351
3. قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ
ئىزاھى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر بىلەن
سېلىشتۇرمىسى 352
4. پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر 355

I كىرىش

1 . خوتەن دىيالېكتىغا ئومۇمىي بىر قاراش

تەكلىماكان چۆللۈكىنى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىر قانچە خىل دىن ۋە بىر قانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ، جۈملىدىن بىر قانچە خىل تىل ۋە ھەر خىل سىستېمىدىكى يېزىقلارنىڭ ئۆچرىشىپ ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندا، مۇنداق ئارىلىششلارنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلى ئۆزىگە خاس بولغان بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى يوقىتىش ۋە مەغلۇب بولغان تىللارنىڭ بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا باشقا تىللار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. يېزىق جەھەتتىن ئالغاندا، ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ھازىرقى زاماندا قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقى ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەشتىكى يېتىشسىزلىكىنى تەدرىجىي تولۇقلاپ، باشقا يېزىقلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى نوقۇل دىنىي مەزمۇندىكى يېزىق تىللىرىلا بولماستىن، بەلكى كۆپىنچە بۇ جايلاردىكى بىر قىسىم ئولتۇراق ئاھالە قوللانغان تىللار بولۇپ، ئالىملار بۇ جايلاردىن تېپىلغان يېزىق يادىكارلىقلىرىدىكى تىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، بۇ تىللارنىڭ شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان، سوغد، توخرى (توخار) ۋە ساق تىللىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان.

بۇ تىللار ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئارىلىشىش جەريانىدا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا ساھەسىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسىدىمۇ بەزى ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئىنچىكىلەپ كۆزىتىلسە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە مۇنداق ئارىلىشىشلارنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى تەسىرلىرىنى بايقىغىلى بولىدۇ.

خوتەن بوستانلىقلىرى مانا شۇنداق ئارىلىشىش قاتلامىمۇ قاتلام بولغان جايلارنىڭ گەۋدىلىك مىسالى. بۈگۈنكى كۈندە خوتەن دىيالېكتىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىششلارنىڭ ئىزلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن، خوتەن رايونىدا قارۇشتى يېزىقى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىر قەدىمكى تىلنى گېرمانىيىلىك ئالىم لودېرس ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ «ساق» (ساك) تىلى دەپ ئاتىغان ۋە بۇنى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن مېي سۇن ئەپەندى ساقلارنىڭ خوتەننى ئىدارە قىلغانلىقىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار يوق ، دەپ قاراپ ئۇنى «ئۇدۇن تىلى» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ①

يۇتيەنخېڭ ئەپەندى قەدىمكى ئۇدۇنلۇق (خوتەنلىك) لارنىڭ ئىران ئىرقىغا كىرىدىغانلىقىنى ۋە سوغد تىلىغا سىلىشتۇرغاندا ئۇلار قوللانغان تىلنىڭ (يېزىق يادىكارلىقلىرى ئاساسىدا) ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بۇزۇلۇشى تېخىمۇ كۆزگە

① مېي سۇن: «قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابىلىشىشى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1992 ـ يىل، 2 ـ سان، 36 ـ 37 ـ بەتلەر.

كۆرۈنەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.[1]

مەشھۇر بۇددا راھىبى شۈەنزاڭ ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان ساياھەت خاتىرىسىدە ئۆز دەۋرىدىكى خوتەندە قوللىنىلغان يېزىق توغرىسىدا توختىلىپ كېلىپ، ئەينى دەۋردىكى ساق (ساك) تىلىنى ئىپادىلىگەن يېزىقنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇرۇن ئۇلار ھىند يېزىقىنى قەدىرلەيتتى. كېيىن (دۆلەت ئىچىدە) ئۆز يېزىقىنى قەدىرلەيدىغان بولغان. ئۆز يېزىقلىرىمۇ ھىند يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئازراق پەرقلىنىدۇ.[2]

خوتەن رايونىدا قوللىنىلغان ساق (ساك) تىلى بولسۇن ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەن دىيالېكتىغا تەسىر قىلغان باشقا تىل بولسۇن، بۇنىڭ بىز بىلەن ۋاقىت جەھەتتىكى ئارىلىقى بەك ئۇزۇن، شۇنىڭدەك بۇلارنىڭ خوتەن دىيالېكتىدا قېلىپ قالغان تەركىبلىرىمۇ ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئارقىسىدا ئەسلى ھالىتىدىن جىق ئۆزگىرىپ كەتكەن بولۇشى تەبىئىي. بىز خوتەن دىيالېكتىنىڭ بەك ئاستىنقى قاتلىمى ئايرىم بىر تەتقىقات تېمىسى بولۇشى كېرەك، دېگەن قاراش بىلەن بۇ ھەقتە ئارتۇق توختىلىشنى لازىم كۆرمىدۇق. لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا ھازىر ئىپادىلىنىپ تۇرغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسە ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ئۇزاق تارىختىكى ساق (ساك) تىلى ۋە باشقا تىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، دېگەن قاراشتىمىز.

ھازىر خوتەن دىيالېكتى تەتقىقاتىدا بىز ئۈچۈن بەكرەك مۇھىم بولۇۋاتقىنى ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىيالېكت ۋە

---

① يۇتيېنخېڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە نەشرى) 94 - بەت، 1985 - يىل.

② ل. يو. تۇگۇشېۋا «شۈەنزاڭنىڭ ئۆمۈر تارىخى»، رۇسچە، 77 - 78 - بەتلەر، 1991 - يىل، موسكۋا.

شېۋىلىرىدە كۆرۈلمەيدىغان بەزى ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىۋاتقانلىقى ۋە ئۇنىڭ ھازىر خوتەن ۋىلايىتىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدىمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدىمۇ قوللىنىلمايدىغان ئاز ساندىكى ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنى ئالاقە ئېھتىياجىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم ئاھالە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى.

بۇ ئاھالە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسى تامئېغىل يېزىسىدا، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قاچۇن يېزىسىدا، چىرا ناھىيىسىنىڭ ئوقادى يېزىسىدا، خوتەن (ئېلچى) ناھىيىسىنىڭ ئاقتاش رايونى گازون يېزىسىنىڭ گىۋۇز (گېربوز) كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. بۇندىن باشقا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر ناھىيىسى خانئېرىق بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شەيخلەر كەنتى (بۇ كەنت كۆسەي قىشلاق، شەيخلەر، شىللەن تېرىكى، دۆڭ چاقا دېگەن 4 مەھەللىدىن تەركىب تاپقان) دىمۇ مۇشۇ ئاھالە بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان. بۇلاردىن خوتەن ۋىلايىتى ئېلچى ناھىيىسىنىڭ ئاقتاش رايونى گازون يېزىسى، لوپ ناھىيىسى تامئېغىل يېزىسى ھەم قەشقەر ۋىلايىتى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەيخلەر كەنتىدىكىلىرى بىر قەدەر يىغىنچاق، قالغان جايدىكىلىرى تارقاق ئولتۇراقلاشقان.

80 - يىللاردىن بۇيان بۇ ئاھالىنىڭ نامى ۋە «تىلى» توغرىسىدا مۇنازىرىلەر داۋام قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. خوتەن دىيالېكتى ئۈستىدە توختىلىۋاتقىنىمىزدا بۇ مەسىلىگە قارىتا ئۆز كۆز قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

1) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» ھەققىدە ئېلان قىلىنغان

ماقالىلار ۋە ئۇلاردىكى كۆز قاراشلار:

دەۋرىمىزدە بىر قىسىم تۈركولوگلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان بۇ ئاھالە ۋە ئۇلارنىڭ «تىلى» XI X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ف. گرېنارد، گ. راكېۋېتتى، پ. پېللىئوت قاتارلىق چەت ئەل ئالىملىرى تەرىپىدىن بايقالغان ۋە بۇ ھەقتە ئۇلار بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ئېلان قىلغان‌بولسىمۇ ، بىز 1956 — 1957 - يىلى خوتەن دىيالېكتىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈۋاتقان ۋاقتىمىزدا بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدۇق. شۇڭا ئۇ چاغدا خوتەن زىيالىيلىرى بۇ ئاھالە ۋە ئۇلارنىڭ «تىلى» توغرۇلۇق بىزنى بەزى يىپ ئۇچلىرى بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بىز نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ بېقىشنى ئويلاشمىغان. شۇنداق بولسىمۇ، مەن بۇ «تىل»نى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن شۇ چاغدىكى ئېلچى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خەت توشۇغۇچى خادىمى (ئىسمى ئۇنتۇلۇپتۇ، بۇ كىشى ئېلچى ناھىيىسى، ئاقتاش رايونى، گازون يېزىسى، گېۋوز كەنتىدىن ئىدى) بىلەن سۆزلەشكىنىمدە ئۇ كىشى ماڭا « bizniη εsli tilimiz pαjsi-jα » دېگەنىدى . بىز كېيىن لوپ ناھىيىسىنىڭ تامئېغىل يېزىسىغىمۇ بىر قانچە كىشىنى ئەۋەتىپ بۇ «تىل»نى بىر قۇر تەكشۈرۈپ باقتۇق. نەتىجىدە بىر قانچە يۈز (ئېسىمدە قېلىشىچە 300 دىن ئوشۇقراق) ئەرەبچە، پارسچە سۆزدىن باشقا ئالاھىدىلىكى بولمىغاچقا، شۇنىڭدەك ئاساسي ۋەزىپىمىز خوتەن دىيالېكتىنى تەكشۈرۈش بولغاچقا، بۇ «تىل»غا ئارتۇق دىققەت قىلىپ كەتمىگەنىدۇق.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەنى 1980 - يىللاردىن ئېتىبارەن بۇ ئاھالە ۋە بۇ «تىل» توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك ماقالىلار بىزدە ۋە

چەت ئەل مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىندى. بۇلاردىن مۇھىملىرى:

ھاشىم تۇردى، جاۋ شياڭرۇ: «شىنجاڭ ئەينولىرىنىڭ تىلى» «语言研究» ژۇرنىلى، 1982 - يىل، 1 - سان.

ھاشىم تۇردى، جاۋشياڭرۇ: «ئەينو تىلى ۋە ئەينو تىلىدىكى سانلار». «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1985 - يىل 1 - سان.

شېرىپجان قاسىم: «گېربوز ۋە تامئېغىل تىلى توغرىسىدىكى مۇلاھىزە»، «ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خەۋەرلىرى» خوتەن، 1981 - يىل.

مۇتەللىپ سىدىق: «ئېفتالىتلار قەۋمى ۋە ئۇلار قوللىنىۋاتقان تىل توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىل، 2 - سان.

ئابلەت ئابباس: «شەيخلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997 - يىل، 3 - سان.

بولۇپمۇ بۇلاردىن ئالدىنقى ئىككى ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن مەيلى مەملىكەت ئىچىدە، مەيلى چەت ئەللەردە بۇ «تىل» غا زور قىزىقىش پەيدا بولدى. نەتىجىدە 1994 - يىلى ۋېنادا Otto Ladstatter بىلەن Andreas Tietze ئىككىيلەن 1983 — 1986 - يىللىرىدىكى تىل تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا «Die Abdal(aynu)in Xinjiang — شىنجاڭدىكى ئابداللار» دېگەن كىتابچىنى ئېلان قىلىشتى. 1997 - يىلى ياپونىيىدىن ھاياشى تۇئورۇ باشچىلىقىدا ۋاڭ جيەنشىڭ ئەپەندى ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنىدىن تاھىرجان مۇھەممەت ۋە سابىت روزى قاتارلىق تەتقىقاتچىلار قەشقەر ۋە

خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ بىر يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن رايونلىرىدا مەخسۇس تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ باردى.

بۇ ماقالە ۋە ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى مەخسۇس مۇشۇ ئاھالىنىڭ تىلى ئۈستىدە توختالغان، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە ئومۇمىيۈزلۈك توختالغان. تىلغا تېگىشلىك بولغانلىرىدا بۇ «تىل» نىقانداق ئاتاش (مەسىلەن، ئارىلاشما تىل، قوش تىللىق ھادىسە، بىر يېرىم تىللىق ھادىسە . . .) ئۈستىدە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈلگەن. ھەتتا، بەزىلىرىدە بۇ ئاھالىنى ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالىنى ھېسابقا ئالماي، «ئابدال ~ ئەينۇ» دېگەن نام بىلەن ئاتاپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئالاھىدە بىر جامائە ھېسابلاش، ئۇلار قوللىنىۋاتقان بىر قىسىم ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەرنى ياكى ئۆزىگە خاس ياسىۋالغان مەخپىي سۆز (ژارگون) لارنى بىر مىللىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ قاراش گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.①

مېنىڭ بۇ ئەسىرىمگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن كېيىنكى يىللاردىكى بىر مۇھىم ئىشنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەي:

لېكىن، ياپونىيە ئالىملىرى بۇ مەسىلىدە ئىلمىي پوزىتسىيىدە بولۇشتى. ئۇلار 1999 - يىلى 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى توكيو ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئېچىلغان يىغىندا (بۇ يىغىنغا مەنمۇ قاتناشقانىدىم) ئاتالمىش «ئەينۇ تىلى» ياكى «ئابدال تىلى» دېگەن ئاتالغۇلارنى تىلغا ئالماي، «قەشقەر شەيخلەر كەنتى ئاھالىسىنىڭ قوللىنىدىغان سۆزلىرى» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا تەكشۈرۈش دوكلاتى بەرگەندىن كېيىن، يىغىنغا قاتناشقان ياپونىيە ئالىملىرى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ كۆرۈشنى

---

① O.L ۋە A.T، يۇقىرىقى ئەسەر، 1994، ۋېنا.

تەكىتلەشتى.

ئەسلىدە بۇ مەسىلە ئايرىم بىر تەتقىقات تېمىسى بولۇشى كېرەك ئىدى، لېكىن خوتەن دىيالېكتى ئۈستىدە توختىلىۋاتقىنىمىزدا كۆز يۇمۇپ كېتىشنى توغرا كۆرمىدۇق. چۈنكى، خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلىپ تۇرغان شېۋىلەر توغرىسىدا توختالغىنىمىزدا بۇ ئاھالىنىڭ ئاتالمىش «تىلى» ئۈستىدە بىر پوزىتسىيە بىلدۈرۈشىمىز كېرەك بولىدۇ.

بىز بۇ «تىل» نى ۋە ئۇنى قوللىنىۋاتقان ئاھالىنى قانداق ئاتاش توغرىسىدا ئۆز پىكرىمىزنى قويۇشتىن ئالدىن مۇشۇ ماقالىلاردا قوللىنىلغان «ئابدال» ياكى «ئەينۇ» ئاتالغۇسى راست مۇشۇ ئاھالىنىڭ تارىخي (ھازىرقى ئەمەس) نامى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قاراپ، بەك چەكلىك دائىرىدە بولسىمۇ، ئۆزىمىز ئېرىشەلىگەن خەنزۇچە ۋە چەت ئەل مەنبەلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى كۆرۈپ بېقىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

دۇەن لىيەنچىن ئەپەندى پ. سەيكس (ئەنگلىيە) نىڭ «ئافغانىستان تارىخى» ۋە ۋ. مىككوۋېرن (ئامېرىكا) نىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر» دېگەن ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، بۇ خەلقنىڭ ئەسلىدە بىر كۆچمەن چارۋىچى خەلق ئىكەنلىكىنى، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر ئۇلارنى ئابدال ـ (ئېفتالىت) لار دەپ، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر، 哌哒 خارەزىملىكلەر «滑» دەپ، پېرسىيلىكلەر بىلەن ئەرەبلەر خايتال (Hәytal) دەپ، شەرقىي رىملىقلار ئۇلارنىڭ ھونلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ قان ۋە تىل جەھەتتىن شالغۇتلاشقانلىقىنى، شۇنىڭدەك تېرىسى ھەم پارقىراق ھەم ئاق بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ «ئاق ھونلار» دەپ ئاتىغان بولۇشى

مۇمكىنلىكىنى بايان قىلىدۇ.①

دۇەن لىيەنچىن ئەپەندى يۇقىرىدىكى نەقىلگە ئۇلاپلا يەنە مۇنداق دەيدۇ:

«ئېفتالىتلارنىڭ ئىرقى توغرىسىدا، ‹لياڭنامە›، بەدەۋىيلەر ھەققىدە قىسسە› دە، ئۇلار قۇس (师车) لۇقلارنىڭ بىر قوۋمى دېيىلگەن؛ ‹ ۋېينامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى› دە ئۇلار توخار (大月氏) لار بىلەن بىر ئۇرۇقتىن دېيىلگەن؛ شۇنىڭدەك قاڭقىل (高车) لارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقىدۇر، دەپمۇ كۆرسىتىلگەن. قىسقىسى، ھەر خىل قاراشلار بار بولۇپ، تالاش - تارتىشلار ئاز ئەمەس. بۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ئېھتىمال ھون، توخار، دىڭلىڭ (غەربىي دىڭلىڭ) ، قۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن».②

«دۇنيا تارىخىي لۇغىتى» ، دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

« 哌哒 (Hephthalites ياكى Epthalites) لار . . . ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافغانىستان رايونىدا دۆلەت قۇرغان، دەسلەپ « 滑 » دۆلىتى دېيىلەتتى. ئېفتالىتلار ئەسلىدە بىر كۆچمەن چارۋىچى مىللەت. ئادەتتە توخار (大月氏) لار بىلەن شالغۇتلاشقان ھونلار دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ پادىشاھىنىڭ ئىسمى ئەفتالىلىتو (厌带夷栗陁) بولغانلىقى ئۈچۈن «ئېفتالىت - 厌哒 » دەپ ئاتالغان، شەرقىي رىم تارىخچىلىرى ‹ئاق ھون› دەپ ئاتاشقان. ئۇلار ئەسلىدە ئالتاي تاغلىرىدا ياشىغان بولۇپ، مىلادىيە 5 - ئەسىرنىڭ بېشىدا غەربكە كۆچۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە

---

① دۇەن لىيەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۆرالار»، ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەسەر، I - توم، 480، 481 - بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996.
② دۇەن لىيەنچىن: يۇقىرىقى ئەسەر I - توم. 481 - بەت

ئافغانىستاننى ئىگىلىگەن . . . مىلادىيە 567 ـ يىلى تۈركلەر بىلەن ساسانىيلارنىڭ ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا ئېفتالىتلار مۇنقەرز بولغان» ①

ئېفتالىتلار توغرىسىدا خەنزۇچە ئوكيانۇس (辞海) دە مۇنداق مەلۇمات بېرىلىدۇ:

«ئېفتالىت (嚈哒) غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى بىر دۆلەتنىڭ نامى. ئەسلىدە « 滑 » دۆلىتى دېيىلەتتى، بىر كۆچمەن چارۋىچى ئۇلۇس بولغان. ئادەتتە توخار (大月氏) لار بىلەن شالغۇتلاشقان ھونلار، دەپ قارىلىدۇ. شەرقىي رىم تارىخچىلىرى ئۇلارنى «ئاق ھون — 白匈奴» دەيدۇ . . . خەلقى چارۋىچىلىق، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . . . كېيىن تۈركلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان، قەبىلىلىرى چېچىلىپ تاراپ كەتكەن» . ①

رېنې گروسسې (Rene Grousset) مۇنداق دەيدۇ: «ھون ئېفتالىتلار بىر تۈركىي ـ موڭغۇل ئىرقىدىكى كۆچمەن مىللەت، ئېتنولوگىيە جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلار تۈركىي ئەمەس، بەلكى موڭغۇل بولۇشى مۇمكىن» ③

ر. ن فرايې (R.N.Fraye) ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «. . . لېكىن، بىزنىڭ چىياڭلار بىلەن ئېفتالىتلار توغرىسىدىكى ماتېرىياللارغا بولغان كەمبەغەللىكىمىز ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان قالايمىقانچىلىقلارنى پەيدا قىلدى. كېيىنكى كۆچمەن چارۋىچى

---

① «世界历史词典» 485 ـ بەت، 上海辞书出版社، 1985.

② «辞海» 7406 ـ بەت، 上海辞书出版社 . 1979 .

③ Rene Grousset: «يايلاق ئېمپېرىيىسى» خەنزۇچە تەرجىمە، 88 ـ بەت، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991 .

ئېمپېرىيىلەر بىلەن سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىز دەسلەپكى قەدەمدە بۇ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھۆكۈمران گۇرۇھ شەرقتىن ۋە شىمالدىن كەلگەن تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان، ئەڭ بولمىغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، بار دەپ بىلەلىدۇق. گەرچە چىياڭلار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئېفتالىتلار ئىتتىپاقىدىكى كەڭ كۆپچىلىك ئاھالىنىڭ ئىران تىلىدا سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇش ئېھتىمالى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، خۇددى ئادەتتىكىدەك كۆچمەن چارۋىچىلار ئولتۇراق ئاھالىنىڭ تىل يېزىقىنى، تۈزۈمىنى ھەم مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان. ر. گوبلىنىڭ ئۇلارنى ‹ ئىران ھونلىرى› دەپ ئاتىغىنى ھەرگىز نامۇۋاپىق بولمىغان. چۈنكى، چىياڭلار ۋە ئېفتالىتلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى ئىرانلىقلار ئىكەنلىكى ئېنىق» . ①

ئا. ۋ. گابايىن خانىم ئېفتالىتلارنى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان مىللەتلەر قاتارىدا سانايدۇ ۋە مۇنداق دەيدۇ:

«ئو. ھانسېن ئۇلارنىڭ تىلى ئوتتۇرا ئىران تىلى، دەپ پەرەز قىلغانىدى، ئۇ مۇشۇ پەرىزى بويىچە ئېفتالىتلارغا دائىر يادىكارلىقلارنى يېشىپ ئوقۇغان ۋە چۈشەندۈرگەنىدى (بۇ يەردە ئو. ھانسېننىڭ 1951 - يىلى نەشر قىلغان «بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان ئېفتالىت فراگمېنتلىرى — پارچە ھۆججەتلەر» دېگەن ئەسىرى كۆزدە تۇتۇلغان) . بۇنىڭ بىلەن ئېفتالىتلارنىڭ ئورتا ئىران ئوردا تىلىنى قوللانغانلىقى چۈشەندۈرۈپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىل ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا قوللانغان

---

① ر. ن. فرايې: «بۈيۈك ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت ئارىلىشىشى» ، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) ، 1990 - يىل، 1 - سان، 245 - بەت.

تىلىمىدى؟ ياكى ئۇلار ئالتاي تىللىرىنى قوللانغانمىدى؟ دېگەن مەسىلىلەر يەنىلا يېشىلمىگەندى. بىزنىڭ قوچۇ تەتقىقاتىدا قىزىقىدىغىنىمىز ئېفتالىتلارنىڭ تارىم رايونىدا ئوينىغان رولى» .①

تۈركچە ئوكيانۇس (ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت) تە «ئابدال» سۆزىنىڭ 1 ـ مەنىسى «ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى ئاق تەلە (ۋىزانتىيە مەنبەلىرىگە ئاساسەن ئېفتالىت) دېيىلىدىغان بىر تۈركىي قەبىلىنىڭ ئېتى ۋە مۇشۇ قەبىلىگە كىرىدىغان كىشىلەر» دەپ بېرىلگەن.②

ئۆزبېك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسىنىڭ ئېفتالىتلارنى تونۇشتۇرۇشىدا مۇنداق بايانلار بېرىلگەن:

«. . . گەرچە ئېفتالىتلارنىڭ تەركىب تاپقان جايى قەتئىي ئېنىقلانمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تۈركىي ئېتنىك ئېلېمېنتلار ئارىلاشقان ئورتا ئاسىيالىق قەبىلىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى مەلۇم» ③

بۇ بايانلار ئېفتالىتلار توغرىسىدا بىزنى تۆۋەندىكى چۈشەنچىلەرگە ئېلىپ كېلىدۇ:

بىرىنچى: «ئابدال» سۆزى «ئېفتال، ئېفتالىت» سۆزىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە ياكى شۇنداق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان .

ئىككىنچى: ئېفتالىتلار ئۆز دەۋرىدە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان، جۈملىدىن خەنزۇچىدا « 哌哒 » دەپ، شەرقىي

① ئا. ۋ. گابابىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى» ، خەنزۇچە تەرجىمە، 9 ـ بەت، تۇرپان شەھەرلىك يەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، 1989.

② تۈركچە «ئوكيانۇس» (ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت) ، 1 ـ توم، 2 ـ بەت، 1983، ئىستانبۇل.

③ «ئۆزبېك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 13 ـ توم، 325 ـ بەت، 1979، تاشكەنت.

رىملىقلار «ئاق هۇن» دەپ ئاتىغان. «ئەينو» ئاتالغۇسى بولسا، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر ۋە خارەزىملىكلەرنىڭ «滑» دەپ ئاتىلىشىدىنمۇ ياكى ئاتىشىدىن كەلگەن.

ئۈچىنچى: ئېفتالىتلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى تۇخارلار (大月氏)، هۇن، غەربىي دىڭلىڭ، رقۇس (غۇز) قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى. شۇڭا ئۇلار قوللانغان تىل مۇتلەق كۆپ ئېھتىمال بىلەن ئېيتقاندا تۈركىي تىل.

تۆتىنچى: ئېفتالىتلار مىلادىيە 5 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا شەرق ۋە شىمال (ئالتاي تاغلىرى) دىن غەربكە — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافغانىستاننىڭ شىمالىغا كۆچكەن ۋە ئۇ يەردە ئېفتالىتلار ئېمپېرىيىسىنى قۇرغان. مىلادىيە 567 ـ يىلى تۈركلەر بىلەن ساسانىيلارنىڭ ئىككى ياقتىن قىستاپ هۇجۇم قىلىشى نەتىجىسىدە مۇنقەرز بولغان.

بەشىنچى: هازىرقى چارقىلىق ناهىيىسىگە قاراشلىق مىرەن يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى «ئابدال» دېگەن جاي نامى (هازىر ۋەيران بولغان) بىر بولسا، ئۇلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ئەسلىدە ئولتۇراقلاشقانلىقىدىن، بىر بولسا، ئېفتالىتلار ئېمپېرىيىسىنىڭ شەرققە قارىتا كېڭىيىپ هەتتا خوتەنلەرنىمۇ ئىدارە قىلغانلىقىدىن قالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەمدى مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆز مۇلاھىزىلىرىمىزنى بايان قىلايلى:

2) بۇ ئاھالىنى قانداق ئاتاش مەسىلىسى

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزگە قارىغاندا، «ئابدال» دېگەن بۇ نام ئەسلىدە بۇ ئاھالىنىڭ تارىخىي نامى بولۇپ، سىمانتىكىلىق

نۇقتىدىن ئالغاندا ھېچقانداق سەلبىي مەنىسى يوق ئىدى. كېيىنچە ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ (ھەممىسىنىڭ ئەمەس) مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدا تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى بەزى ئۆزگىرىشلەر، ئۆزگىچىلىكلەر (مەسىلەن، خەتنىچىلىك، تىلەمچىلىك، پالچىلىق ... قاتارلىقلار) «ئابدال» دېگەن بۇ سۆزگە سەلبىي مەنە يۈكلەپ قويغان. شۇڭا يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇركچە «ئوكيانۇس» تا «ئابدال» سۆزىنىڭ ئىككىنچى مەنىسى مۇشۇ مەزمۇندا بېرىلگەن (بىز بۇنى نەقىل تەرىقىسىدە كۆرسەتمىدۇق).

يۇقىرىدىكى بايانلار بۇلارنىڭ ئەسلىدە بىر تۈركىي تىللىق خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار تەركىبىگە تارىختا تۈركىي تىللىق بولمىغان، تۈركىي تىللىق بولغان قەبىلىلەردىن سىڭىپ كەتكەنلىرى ئاز ئەمەس. جۈملىدىن بۇ مەسىلىدە ئېغىتالىتلارنىڭمۇ مەلۇم ئۈلۈشى بار، دېيىشكە تامامەن مۇمكىنچىلىك بار. شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئاھالىنىڭ ئېتنىك ئاڭ جەھەتتە ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىدىن ئايرىماي «ئۇيغۇر» دەپ ھېسابلاۋاتقانلىقىغا ھېچقانداق ئىككىلەنمەي ھۆرمەت قىلىشىمىز، ئۇلارنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي مەنە دائىرىسى ئۆزگىرىپ كەتكەن تارىخىي نامنى زورمۇزور تېڭىپ قويماسلىقىمىز لازىم.

ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى ئۇيغۇرلاردىن پەرقسىزلىكى توغرىسىدا ئابلەت ئابباسنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«شەيخلەر چىراي- قىياپەت، تىل- يېزىق، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ — ئادەت، قائىدە - يوسۇن ۋەھاكازالارنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، ئۆي- ئىمارەت

ۋە ئۇنى تۇزەش، بېزەش، كىيىنىش ـ تارىنىش، زىبۇ زىننەت، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەنمەيدۇ».[①]

3) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە بۇ «تىل»نى ئاتاش مەسىلىسى

فونېتىكىلىق جەھەتتە:

بۇ «تىل» دا سەككىز سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى ۋە 22 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى بار، بۇ فونېمىلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېمىلىرى بىلەن تامامەن ئوخشاش. بۇ «تىل» دا پارس تىلىدا يوق [ø] ، [y] فونېمىلىرىنىڭ بولغانلىقى، پارس تىلىدا بار [f] ۋە [ʑ] فونېمىلىرىنىڭ بۇ «تىل» دا يوقلۇقى، ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ بۇ «تىل» دا خۇددى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلىرىدىكىدەك ئاجىزلىشىپ [e] غا ئايلىنىدىغانلىقى (ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللاردا، جۈملىدىن ھازىرقى زامان پارس تىلىدا ئاجىزلاشمايدۇ) بۇ «تىل» نىڭ مۇھىم فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

گراماتىكىلىق جەھەتتە:

ئىسىملاردا سان، شەخس، كېلىش كاتېگورىيىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش.

سۆپەتلەردە سېلىشتۇرۇش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-rɛk//-raq» ، كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-ɣina» ، -ginɛ//-qina ، -kinɛ قوللىنىلىدۇ.

سانلاردا دەرىجە سان ئۈچۈن «-dzi» قوللىنىلىدۇ. ئۇندىن

① ئابلەت ئابباس: يۇقىرىقى ماقالە، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997، 3 ـ سان، 77 ـ بەت.

كېيىنكى ساناق سانلار پارس تىلىدىكىدەك ئەمەس، بەلكى چوڭ سان ئالدىدا، كىچىك سان كەينىدە كېلىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ساناق سانلاردىن كېيىن «-tʃɛ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. كەسىر سانلار ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-tin//-din» نىڭ ياردىمى بىلەن ياسىلىدۇ.

ئالماشلاردىن «hɛr، hetʃ، an» لاردىن باشقا ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك قوللىنىلىدۇ (دىققەت: ھاشىم تۇردى ۋە جاۋ شياڭرۇ ئەپەندىلەر «mɛn، u» ئالماشلىرىنى پارسچە ئالماشلار، دەپ قارىغان. بۇ تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە).

پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرى، رايلىرى، تۈسلىرى ، زامان، شەخس، بولۇشسىزلىق قوشۇمچىلىرى، سۈپەتداشلار، رەۋىشداشلار، ئىسىمداشلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە تامامەن ئوخشاش.

ياردەمچى سۆزلەردىن kejin، ytʃyn، teximu، qetim، -mu (ئۇلانما) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن باشقا پېئىل ياسىغۇچى «-lɛ//-la، -lɛʃ//-laʃ قوشۇمچىلىرى، -bol، -qil ياردەمچى پېئىللىرى تۈرغۇن سۆزلەردىن تۈرغۇن سۆز ياسىغۇچى «-liq، -lik//-luq، -lyk» قوشۇمچىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك كەڭ قوللىنىلىدۇ.

جۈملە قۇرۇلمىسىمۇ پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك. ئالايلى، بۇ «تەمل» دا پارس تىلى ئۈچۈن گەۋدىلىك بىر

ئالاھىدىلىك بولغان ئىزافەت قۇرۇلمىسى قوللىنىلماي، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك ئىگىلىك كېلىش ياردىمى بىلەن ئېنىقلىغۇچى + ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ.

مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ «تىل» نىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىدە باشقا ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە كۆرۈلمەيدىغان بىر قانچە يۈز ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ بولغانلىقىدىلا. ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەر كۆرسەتكەن B گۇرۇپپىدىكى سۆزلەرنى بۇ «تىل» نىڭلا لېكسىكىسىغا خاس دېگىلى بولمايدۇ، بەلكى بۇ B گۇرۇپپىدىكى سۆزلەر ھەممە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئورتاق. [1]

«ئارىلاشما تىل» لىق ھادىسىگە كەلسەك، «ئارىلاشما تىل» بولۇش ئۈچۈن يالغۇز ئىككى تىل لېكسىكىسىنىڭ ئارىلاش قوللىنىلىشى كۇپايە قىلمايدۇ، ئۇنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى بىلەن گراماتىكىلىق سىستېمىسىنىڭمۇ ئارىلاش قوللىنىلىدىغان بولۇشى لازىم. لېكىن يۇقىرىقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ «تىل» دا ئۇنداق ئارىلاشمىلىق يوق.

«قوش تىللىق ھادىسە» مەسىلىسىگە كەلسەك، قوش تىللىق بولۇش ئۈچۈن مەلۇم بىر جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ھەر ئىككى خىل تىلنى ئۇنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى — فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا بويىچە تولۇق، تەڭ قوللىنالايدىغان بولۇشى كېرەك. لېكىن، بۇ «تىل» دا پارس تىلىغا خاس بولغان بىر قانچە يۈزلىگەن سۆز خۇددى ژارگون ياكى كەسپىي ئاتالغۇلارغا ئوخشاش تار دائىرىدىلا قوللىنىلىدۇ، پارس تىلىنىڭ فونېتىكا

---

[1] بۇ B گۇرۇپپىدىكى سۆزلەر توغرىسىدا ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەرنىڭ «شىنجاڭ ئەينۇلىرىنىڭ تىلى» (خەنزۇچە) دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. «تىل تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1982 - يىل، 1 - سان، 264، 266 - بەتلەر.

ۋە گراماتىكا قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىنمايدۇ.

«بىر يېرىم تىل» دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، تىلشۇناسلىقتا تېخى مۇنداق ئاتالغۇنىڭ نېمىگە قارىتىلىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا چىقىپ باقمىدى. بەلكىم يۇقىرىدىكى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ شۇنداق دېيىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

لېكسىكا تىلدا پەقەت بىر قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئۇ تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ بىرى. لېكسىكا (يەنى تىلدىكى نەچچە ئونمىڭلىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى) گراماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا (يەنى مەلۇم گراماتىكىلىق قائىدىلەر ئاساسىدا ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەندىلا) ئاندىن ئىجتىمائىي ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقالايدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەلۇم بىر ئاھالىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى «تىل» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ قاراش، «تىل» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق ئەمەس.

شۇنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەيلى، ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەرنىڭ تەكشۈرۈشى بويىچە بۇ ئاھالە دائىم دېگۈدەك قوللىنىدىغان بىر نەچچە يۈز ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەر ياكى ئۇلار ئۆزلىرى ياسىغان «تراكتور» قاتارلىق سۆزلەرنى —zemin dɛxlɛjdiɤan tʃiz» تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەسىدە ئالاقىلىشىشقا يېتىدۇ، ھەرقانداق ئابستراكت ۋە مۇرەككەپ چۈشەنچىلەرنى ئىپادە قىلىشقا يېتىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. مۇنداق سۆزلەر ھەتتا مىڭ ئەتراپىدا بولغاندىمۇ ئائىلىدىكى ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىشقىمۇ كەملىك قىلىدۇ. ۋەھالەنكى، ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەر بۇ «تىل» نىڭ ئۆز لېكسىكىسىنىڭ ئەسلىدە باي ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەپ «ئەينۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئارىلىشىپ ياشىغانلىقى

سەۋەبىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۈچلۈك تەسىر قىلىشى بىلەن. . . بۇ تىلدىكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئەسلى ئۆزىدە بار سۆزلەردىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن» دەيدۇ، ① لېكىن شۇنچە باي لېكسىكىغا ئىگە بىر «تىل» نىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بىرەر مۇھىم فونېتىكىلىق ياكى گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالمىغانلىقى توغرىسىدا بىر نەرسە دېمەيدۇ.

بۇ «تىل» نىڭ تەكشۈرۈلۈش ئەھۋالى توغرىسىدا يەنە شۇ نۇقتىنى قوشۇمچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ تەكشۈرۈشلەردە بۇ ئاھالىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ھېسابلانغان مۇشۇ بىر نەچچە يۈز سۆزنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى، شارائىتى، ئۈنۈملۈك ياكى ئۈنۈمسىزلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىلمىگەن، يەنى ئۇلار ئۆزئارا ئائىلىدە نوقۇل ھالدا مۇشۇ سۆزلەرنىلا قوللىنامدۇ، ياكى بۇ سۆزلەرنى شۇ مەنىدىكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى بىلەن تەڭ قوللىنامدۇ؟ شۇنىڭدەك بىرەر زۆرۈرىيەت تۈپەيلى ئەتراپتىكى ئۇيغۇرلاردىن ئېھتىيات تەرىقىسىدە قوللىنامدۇ؟ ياكى ھەرقانداق شارائىتتا قوللىنامدۇ؟ قوللىنىلىش ئۈنۈمى، يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۈنۈمى قانداق؟ دېگەن مەسىلىلەر روشەنلەشتۈرۈلمىگەن.

بۇ «تىل» نى قانداق ئاتاش، ئۇنىڭغا قانداق باھا بېرىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقى، جۈملىدىن ئۇنىڭ خوتەن دىيالېكتى ئۈچۈنمۇ، شۇنىڭدەك بۇ «تىل» نى قوللىنىپ كېلىۋاتقان ھەقدارلار ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن مۇھىم.

بىزچە بۇ «تىل» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى جەنۇبىي

---

① ھاشىم تۇردى، جاۋشياگرۇ «ئەينۇتىلى ۋە ئەينۇ تىلىدىكى سانلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1985- يىل، 1- سان، 123- بەت.

دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ (خوتەن دىيالېكتى بىلەن قەشقەر شېۋىسىنىڭ) «ئاق ھون قاتلىمى» دەپ ئاتىغان مۇۋاپىق. مۇنداق ئاتاش بۇ ئاھالىنىڭ ئېتنىك ئاڭ جەھەتتىن «ئابدال»، «ئەينو» دېگەن سەلبىي مەنىگە ئىگە بولۇپ قالغانناملارنى قوبۇل قىلماي، ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاۋاتقانلىقىغا، تىل جەھەتتىن شەرقىي رىم (ۋىزانتىيە) لىقلارنىڭ ئاتىغىنىدەك تارىختىكى «ئاق ھون» لار قوللانغان تىل (يەنى فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق سىستېمىسى تۈركىي، لېكسىكىسىدا ئەرەبچە - پارسچە ئارىلاشقان تىل) نىڭ قالدۇقى ئىكەنلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

4) خوتەن دىيالېكتىنىڭ «ئاق ھون» قاتلىمى ئۈستىدە مۇلاھىزە

ئەمدى خوتەن دىيالېكتىنىڭ بۇ «ئاق ھون» قاتلىمىنىڭ قاچان، قانداق يوللار بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ قاتلىمى بولۇپ قالغانلىقى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ باقايلى.

يۇقىرىدىكى نەقىللەر بويىچە ئېفتالىتلارنىڭ شەرق ۋە شىمالدىن غەربكە كۆچكەنلىكى ئۇلارنىڭ 5 - ئەسىردە سوغدىيانا (康居)، پارتخىيە —parthia (安息)، قەشقەر ۋە خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەنلىكى، مىلادىيە 567 - يىلى مۇنقەرز بولۇپ، قەبىلىلىرى چېچىلىپ كەتكەنلىكى دىققىتىمىزنى تارتىدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئېلچى، لوپ، كېرىيە، چىرا ناھىيىلىرىدە، قەشقەر پاياپتىكى «شەيخلەر كەنتى» دە ئولتۇراقلاشقان بۇ ئاھالىنىڭ ئۆزلىرى توغرۇلۇق ئېيتقان رىۋايەتلەر ئەمەلىيەتتىن بىر قەدەر يىراق. ئۇلارنىڭ بۇ جايلاردا

ئولتۇراقلىشىشى توغرىسىدا تېخى ئېنىق بىر نەرسە دېيىش تەس. تارىختىكى ئاق ھونلارنىڭ بۇ جايلارنى ئىشغال قىلغان ۋە بۇ جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋاقتى VI ئەسىردىن بۇياققا ئۆتمەيدۇ. ناۋادا، بىز بۇ ئاھالىنى ئاق ھونلارنىڭ غەربكە كۆچمەي مۇشۇ ئورۇنلاردا قېلىپ قالغانلىرى، دەپ پەرەز قىلغىنىمىزدىمۇ، ئۇلارنىڭ VI ئەسىردىن بۇيانقى 14 ئەسىرلىك ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە كۆپ سانلىق ئۇيغۇر ئاھالىسى ئارىسىدا تىل جەھەتتىن ئاللىقاچان ئۇيغۇرلىشىپ كېتىدىغانلىقىغا گۇمان قىلىشنىڭ ئورنى قالمايدۇ. چۈنكى، تارىختا مۇنداق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن ئۇيغۇرلارغا، تىلى ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىشىپ كەتكەن ئەھۋاللار كۆپ ئەمەسمۇ؟

X ئەسىرگە ئائىت سەئىد بەتتالى غازىغا چېتىشلىق رىۋايەتلەر (بۇ مەلۇمات ئابلەت ئابباسنىڭ يوقىرىقى ماقالىسىدە بېرىلگەن) گە كەلسەك، بۇ رىۋايەتلەرمۇ تېخى پاكىت بىلەن ئىسپاتلانغىنى يوق. ناۋادا قەشقەر پايناپتىكى شەيخلەر كەنتىدە، شۇنىڭدەك خوتەن ۋىلايىتىدە ئىمئېغىل ۋە گازۇن گېۋۇزدا ئۇلار X ئەسىردىن ئېتىبارەن تەدرىجىي ئولتۇراقلاشقان دېگەندىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 10 ئەسىر داۋامىدا يوقىرىقى ئۈچ ئاساسىي نۇقتىدا (شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ باشقا ناھىيىلەرگە تارقىلىپ كەتكەنلىرىنى قوشقاندا) ئاران تۆت - بەش مىڭ نوپۇسقا ئىگە ئىكەنلىكى (ئۇلارنىڭ بىر قىسىم نوپۇس سانى توغرىسىدا ئابلەت ئاباسىنىڭ يوقىرىقى ماقالىسىگە قاراڭ) نوپۇس كۆپىيىش نىسبىتى بىلەن قارىغاندا بەك ئازلىق قىلىدۇ. شۇنداقلا مۇنچىلىك ئاز نوپۇسقا ئىگە خەلقنىڭ ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ قورشاۋىدا تۇرغان 10 ئەسىر

داۋامىدا تەقدىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم.

تىلنىڭ لېكسىكا قىسمىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ باشقا تەركىبىي قىسىملىرىغا قارىغاندا تېز بولىدىغانلىقى (مەيلى VI ئەسىردىكى ئاق هونلار بولسۇن، مەيلى رىۋايەتتىكى سەئىد بەتتال غازى بىلەن چېتىشلىق بولغان X ئەسىردىكى كىشىلەر بولسۇن) ئاز ساندىكى جامائەنىڭ مۇنداق ئۇزاق مۇددەت ئىچىدە ئۆز تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبلىرىنى بۈگۈنكى دەرىجىدە ساقلاپ قالالىشى هەرگىز مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مۇنداق ئەهۋالنىڭ ئەمەلىي مىسالى سۈپىتىدە مىرزا مۇهەممەد هەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدىي» دىكى بايانى[①] بويىچە قەشقەر ۋە تۇرپان ئەتراپىدا قالغان 30 مىڭ موغۇلنىڭ بۈگۈنكى تەقدىرى يەنى پەقەت 300 يىلدىن ئوشۇقراق بىر جەريان ئىچىدە ئۇلارنىڭ شېۋىسىدە لېكسىكىلىق تەركىبلەرنىڭ پۈتۈنلەي ئۇنتۇلۇپ، شىمالدىكى شېۋىلەرگە خاس بولغان ئازغىنە فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ قېلىپ قالغانلىقىنى كۆرستىش كۇپايە.[②]

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ ئاق هون قاتلىمىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە گراماتىكىلىق سىستېمىسىنىڭ تۈركىي، لېكسىكىلىق تەركىبىدە قىسمەن ئەرەب ـ پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ ئارىلىشىپ كېلىشى يۇقىرىدا دۆەن لېەنچىن ۋە ر. ن. فرايې . . . قاتارلىقلاردىن ئېلىنغان نەقىللەردىكى بايانلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئالايلى، بۇ «تىل» دىكى «daɤa— چەت، ياقا»، «daɤaɤin —

---

① مىرزامۇهەممەد هەيدەر: «تارىخىي رەشىدىي»، خەنزۇچە تەرجىمە، 1 ـ توم، 376 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985.

② مىرسۇلتان ئوسمانوف: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، 132 ـ 145 ـ بەتلەر، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1990 .

ياقا يۇرتلۇق، چەت يۇرتلۇق»[1] دېگەن سۆزدە ئالتاي تىللىرىغا (جۈملىدىن تۈركىي تىللارغا) خاس بولغان i~j/d نۆۋەتلىشىشىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىمۇ بۇ تىلنىڭ ئەسلى تۈركىي، كېيىن ئىران تىللىرىدىن بىر قىسىم لېكسىكا تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا دەلىل بولالايدۇ.

بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە «چەت» سۆزىنىڭ ئورنىغا «ياقا» سۆزى، «چەت يۇرتلۇق» بىرىكمىسىنىڭ ئورنىغا «ياقا يۇرتلۇق» بىرىكمىسى قوللىنىلىدۇ.

يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن، بىز بۇ تىل قاتلىمىنىڭ ساپ پارسىي ياكى سامانىي تاجىكلىرى قاتلىمى ئەمەسلىكىنى مۇقەررەرلەشتۈرەلەيمىز. بۇ قاتلام ر. ن. فرايې ئەپەندىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئاق هونلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇ كېيىنكى ئولتۇراق جايلىرىدا ئىران تىللىرى ۋە دىيالېكتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ۋە يېقىنقى ئەسىرلەردە بۇ ئاهالىنىڭ بىر قىسمىنىڭ مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدا قەشقەر ۋە خوتەنلەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىششى بىلەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرىگە يولۇقۇشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن.

شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئاق هونلار پەقەت مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدىلا ئۆز تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا مۇشۇنداق ئارىلاشما هالەتنىڭ يۈز بېرىشىگە مەجبۇر بولغان. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ VI ئەسىردىن كېيىنكى تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدا بەزى

---

① بۇ سۆزنى O.L ۋە A.T ئەپەندىلەر «بىزنى نېمە دەيسىلەر؟» دەپ سورىغان بولسا كېرەك، ئۇلار «daɣaɣin— ياقا يۇرتلۇق، دەيمىز» دېسە، «هە، ياۋروپالىق، دېدى» دەپ خاتا چۈشەنگەن ۋە «daɣaɣin»غا «ياۋروپالىق» دەپ خاتا ئىزاھ بەرگەن. O.L ۋە A.T، مەزكۇر ئەسەر، 93 - بەت.

ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشى (مەسىلەن، بەزىلىرىنىڭ ئادەتتىكى نورمال دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا - سېتىق، ھۈنەر - كەسىپ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشتىن مەھرۇم بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئادەتتىكى سەۋىيىسىدىن بىر قەدەر تۆۋەنرەك بولغان تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ ئۆز ئېھتىياجلىرىنى قامداشقا يۈزلىنىشى) ئۇلارنىڭ ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان قۇرۇنۇش ھالىتىدە تۇرۇپ كېلىشىگە سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ بۇ قاتلىمى ئەڭ ئۇستۇنكى، تارىخى ئۇزۇن بولمىغان بىر يېڭى قاتلام بولۇپ، ئۇنىڭ خوتەن دىيالېكتىغا ۋە قەشقەر شېۋىسىگە تەسىرى بار، دەپ ئېيتىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن ئىزلەش مۇمكىن.

بىرىنچى: بۇ ئاھالىنىڭ ھازىرقى ئولتۇرۇشلۇق جايلىرى ئومۇمەن شەھەر، ناھىيىلەرنىڭ كۆجۈم رايونلىرى ئەمەس، بەلكى شەھەر ياكى ناھىيىلەرنىڭ بىر قەدەر چەت رايونلىرى، سۇغا ئاياغ رايونلار، نوپۇس سانىمۇ ئاز.

بۇ ئەھۋال بىزگە بۇلارنىڭ بۇ جايلارغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىش تارىخىنىڭ بەك ئۇزۇن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. 1911 — يىلدىن ئېتىبارەن ھەر قېتىملىق ھۆكۈمەتلەرنىڭ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا نوپۇسقا دائىر مەخسۇس ئېلىپ بارغان ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلىرى① ئىچىدە مەلۇم مەنىدە مۇشۇ ئاھالىنىمۇ بار دەپ ھېسابلىغىلى بولسا كېرەك. شۇنداق بولغاندا، بۇ ئاھالە كەم دېگەندىمۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئافغانىستان، پاكىستان،

① «新疆通志外事志» 141 -، 142 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1955.

كەشمىر، ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسىملىرىدىن مەلۇم سەۋەبلەر ئارقىسىدا تۇرمۇش يولى ئىزلەپ كېلىپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولىدۇ.

19 - ئەسىردە بۇ رايونلار نوپۇسىدا مەلۇم دەرىجىدىكى ئېتنىك ئارىلاشمىلىقنىڭ بار ئىكەنلىكى توغرىسىدا تۆۋەندىكى بەزى بايانلارنى كۆرسىتىپ ئۆتسەك، ئارتۇق بولماس. مەسىلەن: مەشھۇر قازاق ئالىمى چوقان ۋەلىقانوف ئۆزىنىڭ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ شۇ دەۋردىكى ئېتنىك ئەھۋالىنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپلىكى ئۈستىدە توختىلىپ، ئالتە شەھەر تەۋەسىگە كۆچۈپ كەلگەن باشقا مىللەتلەر قاتارىدا ئاسىيالىق مۇھاجىرلارنى — بۇخارا، بەدەخشان، كەشمىر ئاھالىلىرى، كابۇللۇق ئاۋغانلار قاتارلىقلارنى، جۈملىدىن چەت ئەللىكلەر بىلەن يەرلىك ئاياللار ئارىسىدىن تۇغۇلغانلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.①

مۇھەممەد ئاتىفنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىنىڭ «قەشقەر قىتئەسى ئاھالىسى» دېگەن قىسمىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «... بۇلاردىن باشقا تۈركىستان، ھىندىستان ۋە ئافغانىستاندىن يەنە خېلى كۆپ ئادەم بۇ رايونغا كېلىپ يەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن ۋە شۇ جاينىڭ ئاھالىسى ھېسابلىنىپ كەتكەن». ②

دېمەك ئۇلار بۇ جايلاردا ئاز بولغاندىمۇ ئالتە، يەتتە ئەۋلادتىن بۇيان ياشاپ كەلگەچكە، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى كەلگەن جايلىرىنى

---

① «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 2001 - يىل 2 - سان، 45 -، 46 - بەتلەر.
② مۇھەممەد ئاتىف: «قەشقەر تارىخى»، يۇقىرىدىكى ماۋزۇ، ئىستانبول، 1998.

ئۇنۇتقان بولۇشى، ئۆزلىرىنى مۇشۇ يەرلىك ھېسابلىشى تەبىئىي.
1917 - يىلى پ. پېللىئوتنىڭ قەشقەر پايناپتا بۇ كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ تىلىدىكى ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرگە دىققەت قىلغان ۋاقتى ئۇلارنىڭ ئاللىقاچان بۇ جايلارغا يەرلىك بولۇپ كەتكەن ۋاقتى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.
ئىككىنچى: ئۆز لېكسىكىلىق تەركىبى ئۆزىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىدىن تامامەن چىقالايدىغان ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئۇلاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئېھتىياجى بولمىغان. شۇڭا بۇ ئاھالىگە ياندىش بولغان ئۇيغۇرلارمۇ ئۇلارنىڭ «doŋgaj ~ sɛptʃi — قوغۇن»، «haphap — تاۋۇز»، «ʃilwɛ~tʃilbɛ — چاي»، «hasa — نەشپۈت»، «buq — كەپتەر» «ɣujaŋ — يېپ» (بۇ كېيىنكى ئىككى سۆز ئاۋاز تەقلىدى ئاساسىدا ياسالغان ئوخشايدۇ) قاتارلىق سۆزلىرىنى قوبۇل قىلمىغان. ئەكسىنچە، دەۋرىمىزدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقى، پۈتۈن ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى قوللىنىلىپ تۇرغانلىقى ئۇچۇن يۇقىرىدىكى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر پەقەت ياشانغانلىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. شۇڭا بۇ «تىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كېتىشكە قارشىلىق كۆرسىتىش مۇمكىنچىلىكىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس.
مۇشۇلارغا ئاساسەن ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇكى، بۇ تىل قاتلىمىنىڭ خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلغان شىۋىلەر قاتارىدا تىلغا ئالغۇچىلىك ئەھمىيىتى يوق.
خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىدە باشقا دىيالېكتلاردا كۆرۈلمەيدىغان بىر قىسىم ئەرەب - پارس تىلى

سۆزلىرىنىڭ كۆرۈلۈشىنى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يۈسۈپ قادىرخانغا ياردەم ئۈچۈن خوتەننى ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئىشىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن (ئوش، كاسان، خارەزىم، باغداد قاتارلىق جايلاردىن) كەلگەن نەچچە ئون مىڭلىغان پىدائىيلار[1]قوشۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ پىدائىيلاردىن ھايات قالغانلىرىنىڭ خوتەن ئىسلاملاشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا دېرەك يوق.

دېمەك، ئۇلار ئەينى دەۋردىكى خوتەن ئاھالىسى بىلەن سىڭىشىپ، بۈگۈنكى خوتەن دىيالېكتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەلۇم رول ئوينىغان، خالاس.

* * *

خوتەن دىيالېكتى توغرىسىدا كۆز يۈمۈپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدىغان بۇ مەسىلە ئۈستىدە كىتابىنىڭ بىرمۇنچە سەھىپىلىرىنى سەرپ قىلىپ، ئۆز كۆز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. بەلكىم خاتا بولۇشى مۇمكىن. تەنقىد ۋە تۈزىتىشكە ئېھتىياجلىق.

ئەمدى ئۆزىمىزنىڭ ئاساسىي نىشانى بولغان خوتەن دىيالېكتىغا كېلەيلى.

① ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ تەخمىنى سانى توغرىسىدا «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» بىلەن موللا نىيازنىڭ «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» (نەزمىي) گە قاراڭ.
«بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988.
Bodleian Library «oxford» Ms.Ind.Inst.Turk.24.ord.N.1232192

2. خوتەن دىيالېكتىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى

خوتەن دىيالېكتى ئەسىرىمىزنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن ئەمەس. گەرچە XI X ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بىر قانچە رۇس ۋە ياۋروپا سەيياھلىرى، تۈركولوگلىرى بۇ دىيالېكتقا قىزىققان ۋە ئازدۇر ـ كۆپتۇر بۇ دىيالېكت تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىرىشچانلىقلار كۆپىنچە خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكىسى دائىرىسىدىلا بولدى. مەسىلەن، بۇلاردىن ۋەكىللىك ئورۇندا تۇرىدىغىنى شۋېد ئالىمى گ. ياررىڭنىڭ «AN EASTREN TURKI - ENGLISH DIALECT DICTIONARY» ناملىق ئەسىرىدۇر.[1] بىز بۇ ئەسەردىكى ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىدىن «e، ɛ، æ» لەرنىڭ خىلىلا سۆزلەردە ئاپتور ئىپادە قىلىنىۋاتقان دىيالېكت ۋە شېۋىلەردىكى (ئەسكەرتىش: ئاپتور ئىپادە قىلىنىۋاتقان شېۋىلەر ئىچىدە ئاتۇش شېۋىسى يوق) تاۋۇشى ئۇچۇن ئارىلاش قوللىنىلغانلىقىنى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» دېگەن ئەسىرىمىزدە بىر قۇر ئېيتىپ ئۆتكەنىدۇق.

مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇكى، گ. ياررىڭنىڭ ئۇيغۇر تىلى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي شېۋىلىرى ئۈستىدە قىلغان ئەمگەكلىرىگە يۇقىرى باھا بېرىشكە تېگىشلىك. گ. ياررىڭ پېشقەدەم ئۇيغۇرشۇناس ئالىملارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى

[1] بۇ ئەسەر 1964 ـ يىلى لۇندىدا نەشر قىلىنغان.

دىيالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى ساھەسىدە قوشقان تۆھپىسى زور، ئۇ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتولوگىيىسىنىڭ مەشھۇر ئاساسچىلىرىدىن بىرى.

لېكىن، مەلۇم بولۇشىچە، گ. ياررىڭنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ خوتەن دىيالېكتىغا تېگىشلىك بولغان تىل ماتېرىياللىرى خوتەننىڭ ئاھالە رايونلىرىدىن بىۋاستە تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى چەت ئەلگە ئاتچىلىق قىلىپ چىققان ئاتچىلاردىن (بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئازدۇر - كۆپتۇر كونىچە ئوقۇغان بولۇشى ئېھتىمال) ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدا بەزى يېتەرسىزلىكلەرمۇ يوق ئەمەس. ئەسىرىمىزنىڭ مەزمۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقتىن، بۇ ئەسەرنىڭ بەزى ياقلىرىغا بىر ئاز توختىلىپ ئۆتىمىز:

گ. ياررىڭنىڭ بۇ ئەسىرى گەرچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىگە خاس لېكسىكىنى مەزمۇن قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى خېلى بىر قىسىم سۆزلەرنى جەنۇبىي شېۋىلەرگىلا خاس دېگىلى بولمايدۇ يەنى ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى شىمالىي شېۋىلەردىنمۇ تاپقىلى بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، گ. ياررىڭ جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلەر دائىرىسىدە دەپ كۆرسەتكەن بىر قىسىم سۆزلەر ئەينى دەۋردىكى ئومۇمىي ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا ئورتاق بولغان سۆزلەردۇر.

شۇنىڭدەك، گ. ياررىڭنىڭ لۇغىتىگە كىرگۈزۈلگەن بەزى سۆزلەر چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلىدىلا قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇ سۆزلەرنى بۈگۈن ئومۇمىي ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىن ۋە جەنۇب ھەم شىمالدىكى ھەرقايسى دىيالېكت ۋە شېۋىلەردىن تاپقىلى بولمايدۇ. بۇ سۆزلەر بىربولسا يېزىق تىلىدىن، بىر بولسا ئاز ساندىكى كونا

زىيالىيلارنىڭ ئاغزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك. مەسىلەن:

ئەرەبچە سۆزلەردىن: راوى، ثور، ثبوت، ثلث، شايع، تحمل، تعميد، تقديس، تامل، تناول، تلف (ترانسكرىپسىيىسى: tilep)، طعمه، عفونه، عقرب، افعى، باعث، بهمن، باكُره، اختطاب، حوارى، حواريون، حقنه، خبيث، خريف، خسوف، عتاب، ازهار، يمين، كظاظ (ترانسكرىپسىيىسى: kizaz)، منظور، مزمور، مذى، مباحثه، مدلل (ترانسكرىپسىيىسى: mudɛllɛlɛ)، محاربه، مضاف اليه، نوحه، قط . . . قاتارلىقلار؛

پارسچە سۆزلەردىن: اب گوشت، اشام، افزون، بغان (ترانسكرىپسىيىسى baɣanɛ بېرىلگەن)، بازۇ، چرا، ديگر («ناماز دىگەر» سۆزىدىن ئاجرىتىپ ئېلىنغان بولسا كېرەك)، گيسو، گوناگون، هزار، هزارپا، هزاك، خوبان، كليسه، مرغ، پايمال، راهدارى، شايسته، زوراور ··· قاتارلىقلار؛

ئەرەبچە ۋە پارسچە ئارىلاش تەركىبلىك سۆزلەردىن: بينهايه، جوراب ··· قاتارلىقلار.

مۇندىن باشقا مەزكۇر لۇغەتتە «ئاپتاپپەرەس» (جەنۇبىي شىۋىلەر بويىچە «پەلەس») سۆزى fulus> فلوس شەكلىدە، «كاناپ» سۆزى qanap> قنب شەكلىدە، «موۋۇت» سۆزى mahut> ماهوت شەكلىدە خاتىرىلەنگەن. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان «كېپىنەك (بۇ سۆز توغرىسىدا قاراڭ: مەھمۇت قەشقەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 585 ـ بەت. كبالى (kɛpɛli » سۆزى پارسچە «كپنک» دىن چىققان بولسا كېرەك، دېيىلگەن، ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان «كەپ — قېلىپ، ئەندازا(بۇ سۆز توغرىسىدا قاراڭ: مەھمۇت قەشقەرىي 〈 تۈركىي تىللار دىۋانى 〉 Ⅲ توم، 165 ـ بەت، كيب —kɛp سۆزى ئەرەبچە

«كيف» سۆزىدىن چىققان، دەپ چۈشەندۈرۈلگەن) .

بىز بۇ كېيىنكى ئىككى سۆز ئۈستىدىكى مەسىلىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، پەقەت دىيالېكت نۇقتىسىدىن گ. ياررىڭ ئەپەندىنىڭ بۇ مەشھۇر ئەمگىكىگە قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا بىرىنچىدىن دىيالېكت سۆزلىرى ئىچىگە ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق بولغان سۆزلەرنىڭ كىرگۈزۈلۈپ قېلىشى، ئىككىنچىدىن چاغاتاي يېزىق تىلىدىلا كۆرۈلىدىغان، ئومۇمىي ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا كۆرۈلمەيدىغان، ياكى ئاۋام خەلق ئۆزلەشتۈرمىگەن ۋە كۈندىلىك ئالاقە ئېھتىياجىدا قوللانمايدىغان سۆزلەرنىڭ دىيالېكت سۆزلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ قېلىنشى بۇ لۇغەتنىڭ نامىغا مۇۋاپىق كەلمىگەن.

ئەمدى بۇ ئەسەرنىڭ خوتەن دىيالېكتىغا مۇناسىۋەتلىك تەرىپىگە كەلسەك، بۇ ئەسەردە ئاپتور گۇمىدىن خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا قوللىنىلىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن سۆزلەر يۈز ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭدىن پەقەت گۇما (بىز گۇما شېۋىسى دەپ قارايمىز) دا قوللىنىلىدۇ، دەپ گۇما تامغىسى بېسىلغان يەتمىشچە سۆز بار مەسىلەن bøʃyk (بۆشۈك)، buɣdaj (بۇغداي)، tʃajqa- (چايقا -)، dɑdɑ (دادا)، dɛ- (ده -)، dzuɣ-dzɛmi (جۇغ - جەمى)، dzuɣlɑ- (جۇغلا -)، dzymɛ (جۆمە)، gɛmɛ (گەمە)، mɑh-mɑh (ماھ - ماھ — ئىتنى چاقىرىش ئۇندىشى)، miɣ-miɣ (مىغ - مىغ — ھالەت تەقلىدى)، mingɛʃtyr- (مىنگەشتۈر-)، piʃ-piʃ (پىش - پىش — مۈشۈكنى چاقىرىش ئۇندىشى)، qɑtʃɑ-qutʃɑ~qɑtʃɑ (قاچا - قۇچا)، tɑɣɑ (تاغا — ئانىسىنىڭ ئىنىسى) قاتارلىق سۆزلەر گۇمىدىلا ئەمەس، باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدە

ئوخشاش قوللىنىدۇ.
يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، گ. ياررىڭ ئەپەندى «دىيالېكت» ئاتالغۇسىنى تىلشۇناسلىقتىكى مەنە دائىرىسى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى كەڭرەك مەنىدە ئىشلەتكەن ئوخشايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەر گەرچە ئەينى دەۋردە ناھايىتى كۆپ ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرۇلۇق بىرەر خۇلاسە چىقىرىشىمىزغا يېتەرسىزلىك قىلىدۇ.
خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىگە كەلسەك، بۇ توغرىدا ئەسىرىمىزنىڭ 50 - يىللىرىغىچە يەنى 1956 — 1957 - يىللىرىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تىل تەكشۈرۈشكە قەدەر نۇقتىلىق بىرەر ئەمگەك قىلىنغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

3. خوتەن دىيالېكتىنىڭ مۇھىم پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرى

خوتەن دىيالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم دىيالېكت، ئۇنى گويا ناھىيىسىدىن شەرققە قاراپ تاكى چارقىلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار قوللىنىدۇ. بۇ دىيالېكتنى قوللىنىدىغان ئۇيغۇرلار سان جەھەتتىن پۈتۈن

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەخمىنەن $\frac{1}{6}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

خوتەن دىيالېكتى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە بولغان تەسىرى ئارقىسىدا بارغانسېرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى پايدىلىق تەركىبلىرى بىلەن ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشتا كۆزگە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ كەلمەكتە.

خوتەن دىيالېكتى ئۆزىدە بىزنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى بۆلۈش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئۆلچەملىرىمىز بويىچە هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ياسىلىشىدا پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئالدىدىن بىر «-t» (يەنى هۆكۈم ياردەمچىسى «turur» نىڭ تەدرىجىي قىسقىرىشى ئارقىلىق ئاخىرىدا قېلىپ قالغان «-t») نىڭ بولغانلىقى، شۇنىڭدەك پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسىدىمۇ -j/-ɛ,-α لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن، سۈپەتداش ياسىغۇچى -gɛn, -kɛn//-ɣαn,-qαn قوشۇمچىلىرىدىن ئالدىن باشقادىيالېكت ۋە شېۋىلەردىكى -du//-di ئورنىغا بىر «-t» نىڭ بولغانلىقى (مەسىلەن: bαjitqαn — بارىدىغان) بىلەن باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلىنىدۇ.

خوتەن دىيالېكتىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى ئۆز نۆۋىتىدە بىزگە هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ياكى بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىيالېكتتا هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىلى بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك فورمىسىنىڭ -durur//-turur <-

-0<-t<-di، -du(r)، -tu(r)<-dur//-tur يۆنىلىشى بويىچە ئۇزاق تارىخىي ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

خوتەن دىيالېكتى يالغۇز بۇلا ئەمەس، ئۇ يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلار:

فونېتىكىلىق جەھەتتە:

① خوتەن دىيالېكتىدا باشقا دىيالېكتلاردا [i][u][y] بىلەن ياسالغان قوشۇمچىلار ئەينەن قوللىنىلغاندىن سىرت، بەزى قوشۇمچىلاردىكى بۇ سوزۇق تاۋۇشلار [α]، [ɛ] بىلەن نۆۋەتلەشتۇرۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، [o]، [ø] بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان ئىسىم ۋە سۈپەت ياسىغۇچى -luq، -luq قوشۇمچىلىرى ئورنىغا -lɛg، -lαɣ قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى -tum، -tym//-dum، -dym ئورنىغا -tɛm، -tαm//-dɛm، -dαm قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

② خوتەن دىيالېكتى گەرچە بىر قىسىم سۆزلەردىكى لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئورنىغا α—o، ɛ— ø شەكلىدىكى ئورۇن ئاھاڭداشلىقىنىڭ كۆرۈلۈشى جەھەتتىن مەركىزىي دىيالېكت تەۋەسىدىكى قەشقەر شېۋىسىگە ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا مۇنداق سۆزلەردىكى [o] ۋە [ø] تاۋۇشى، شۇنىڭدەك ئەسلىدىكى [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە تارىخىي ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان [o] ھەم [ø] تاۋۇشى [ʊ] ۋە [Y] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

③ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى مەزكۇر

بـۇغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالـتـىدە بولسا ئاجىزلىشىپ [ɪ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ (گۇما شىۋىسى بۆلىكى سىرتىدا).

④ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [j] تاۋۇشى [ʑ] بىلەن نۆۋەتلەشمەيدۇ (گۇما شىۋىسى بۆلىكى سىرتىدا).

⑤ ئەدەبىي تىلدىكى [r] تاۋۇشى ئورنىغا ئومۇمەن [j] قوللىنىلىدۇ. بەزى شىۋىلىرىدە [j] بىلەن [ɾ] ئارىلاش قوللىنىلىدۇ (كېرىيە- چىرا- نىيە شىۋىسى بۆلىكى سىرتىدا).

گراماتىكىلىق جەھەتتە:

① خوتەن دىيالېكتى پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايىنىڭ بولۇشى بىلەن باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلىنىدۇ.

② خوتەن دىيالېكتىدا پۈتكەن سۈپەتداش فورمىسى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى -kɛn, -gɛn // -qɑn, -ɣɑn قوشۇمچىلىرىدىن باشقا -ɛglig, -ɑɣliɣ // -iglig, -iɣliɣ قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ.

لېكسىكىلىق جەھەتتە:

خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى تۆت نۇقتىدىن كۆرۈۋشكە بولىدۇ.

بىرىنچى: خوتەن دىيالېكتىدا ئاز بولسىمۇ بىر قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى ساقلىنىپ قالغان، مۇنداق سۆزلەرنىڭ قاتارىغا ɑ̄mɑtʃ (نىشان، ئېتىش نىشانى)، bøg- (سۇنى توسماق)، dzik (كېسەل، دەرت)، tɑlpuɣ (قۇشنىڭ تەلپۈنۈشى)، kygɛn (ھەسەن - ھۈسەننىڭ ياسى)، jyryŋ (ئاق)، kynɛs (كۆنگەي)، jidi- (سېسىماق، پۇراپ قالماق)، t ɷ nu- (تاپىلىماق، جېكىلىمەك)، ɷ buʃqɑ (قېرى)،

hɑllɑŋ (ئوچۇق) قاتارلىق سۆزلەر كىرىدۇ.

ئىككىنچى: ئەرەب تىلى سۆزلىرى. مۇنداق سۆزلەرگە tɛmmɛt (پۈتۈنلەي)، timɛssɛ (گۇمان)، mɛtlɛ- (ئۆلمەك) zɑl (ھورۇن)، sɛlqi، sɛlqiliɤ (ئۇستا، ماھىر) sɛjjɑd (ئوۋچى)، mitɛwɛ (چاقچاق)، mut (بىكار، ھەقسىز)، xɑτɛt (ياغاچچى) قاتارلىقلار كىرىدۇ.

ئۈچىنچى: پارس تىلى سۆزلىرى. مۇنداق سۆزلەر خوتەن دىيالېكتىدا بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە دېگۈدەك ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. بۇلارغا:

sɛg (ئىت)، zindipɑj (پەلەمپەي)، z ɛ̄ d(r)dɛk (سەۋزە) z ɛ̄ (r)dā(r) (باي، پۇللۇق)، diwɛŋ (دۆت)، zulpikɛʃ (چاچ سالغۇچى)، pɑjkā(r) (چىلىمدا تاماكا ساتقۇچى)، tɛp kɛl- (تەڭ كەلمەك)، tiwɛzyn (كىچىك پالتا)، dzodzɑʃ (چايجۇش)، xuwɑlɑʃmɑq (ياخشى كۆرۈشمەك)، xitɛwɑnliq (بۇكلۇك، بوستانلىق)، dɑmigij (ماختانچاق)، ønde (يامان، غەلىتە) قاتارلىق سۆزلەر كىرىدۇ.

تۆتىنچى: خوتەن دىيالېكتىغا خاس بولغان سۆزلەر.

مۇنداق سۆزلەر بەزى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى خوتەن دىيالېكتىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلىگەن سۆزلەرنى، خوتەن تەۋەسىدىلا بولۇپ، باشقا جايلاردا بولمىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداق سۆزلەرگە tɑʃiliɤ (چەت يۇرتلۇق)، mɛki

tʃamɣuτi (ياڭيۇ) ، bε̄(τ)gi (ئەينۇلىغا ئوخشايدىغان بىرخىل مېۋە) ، baliman (بىرخىل نەپەسلىك چالغۇ ئەسۋابى) ، soqmaq (بىر خىل يېمەكلىك) ، kurnilεk, siqmaq, pildijpaŋ ، ʃuŋgutmaq (قوناق ئۇندىن قىلىنىدىغان تاماقلارنىڭ ناملىرى) sulaɣtʃi (يەر سۆغىرىدىغان ئادەم) ، baʃtaq (يالاڭ باش) ، azma (شاقىراتما) ، wataq (كۆلگەك) ، b ɷ ɣunaq (چاڭ-توزان) ، tʃaptikεʃ (بەڭۋاش) ، mynyʃ (پاھ، ۋاي) jasidaq (پەدەز، زىننەتلىك) ، ɷ τundzi (پايتىما) قاتارلىقلار كىرىدۇ.

خوتەن دىيالېكتىدا ھازىرقى فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسىغا قاراپ يۇقىرىقى دائىرىنىڭ بىرەرسىگە كىرگۈزگىلى بولمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر بار. مۇنداق سۆزلەر قاتلام تىللارنىڭ قالدۇقى بولسا كېرەك. مەسىلەن: εdmijani (كىچىك پېئىل) ، bidziq (ئەمچەك) ، buτhan (بوك) ، puʃtaŋ (ئۇلاڭ) ، tanaj (نور) tākan (گال، ئۆتمەس، قاشاڭ) ، tujla- (مۆڭكىمەك) ، xapan (تارازىنىڭ نەرسە قويىدىغان تەخسىسى) ، indza (دىت) ، sεŋki- ، (پەرق ئەتمەك) ، sεjma (پاھىشە) ، ɣ ɷ li (زادى) ، ɣoldi (كالتەك، توقماق) ، ɣom (تۈگۈن، ئۆچ) ، quma (تالدا توقۇلغان توخۇ كاتىكى) ، kamʃuk (ئىڭەك) ، happa (شاپىلاق) ، kutʃuluq (ئوۋچىلىق) ، uz (چىرايلىق) ، ømilaqman (ئوپۇل - توپۇل) ، gylεʃ (دۆت) ، høddεs (زادى) قاتارلىقلار.

خوتەن دىيالېكتىنىڭ باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە نىسبەتەن لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساسەن ئۇنىڭدا ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى، شۇنىڭدەك، ئۆزىگە خاس بىر قىسىم

دىيالېكت سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىشىدا كۆرۈلىدۇ.

4. خوتەن دىيالېكتىنىڭ شېۋىلەرگە بۆلۈنۈشى

خوتەن دىيالېكتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىيالېكتلىرىدىن يۇقىرىقى مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن خوتەن دىيالېكتى قوللىنىلىدىغان ھەممىلا رايونلاردا بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ كۆرۈلۈشى تەكشى ئەمەس. مەسىلەن، خوتەننىڭ گۇما ناھىيىسىنى ئالساق، ئۇنىڭدا ھازىرقى- كەلگۈسى زامان پېئىلى بىرىنچى شەخس بىرلىك فورمىسى كۆپىنچە ئەدەبىي تىلدىكىدەك، بەزى ھاللاردا خوتەن دىيالېكتىغا ئومۇمىي بولغان فورمىدا قوللىنىلىدۇ، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرىدە بولسا، خوتەن دىيالېكتىنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى بىلەن ئوخشاش.

بۇلاردىن باشقا خوتەن دىيالېكتىنى قوللىنىدىغان ھەرقايسى رايونلاردا سۆز بېشىدا ئېگىزسوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [j]~[ʐ]~[ʃ] نىڭ نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى، ئەدەبىي تىلدىكى [r] تاۋۇشى ئورنىغا [j] نى ياكى [j] بىلەن [τ] نى تەڭ نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىش ئەھۋالى قاتارلىق تەرەپلەردە ئۆزئارا بىرمۇنچىلىغان پەرقلەر مەۋجۇت.

بىز مۇشۇنداق پەرقلەرگە ئاساسەن خوتەن دىيالېكتىنى تۆۋەندىكى ئۈچ شېۋىگە ئايرىشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

بىرىنچى: گۇما شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [ʐ] قوللىنىلىدۇ.

② سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى [r] ئورنىغا تامامەن دېگۈدەك [j] قوللىنىلىدۇ.

③ بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى [α] تاۋۇشى شۇ بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، [e] بىلەن نۆۋەتلەشمەيدۇ، بىر بوغۇملۇق سۆزنىڭ تەركىبىدىكى [ε] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [e] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

④ پەقەت ئاز ساندىكى سۆزلەردىلا [t] تاۋۇشى [k] ۋە [tʃ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

⑤ ھازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك فورمىسى ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدىكىدەك، بەزى ھاللاردا خوتەن دىيالېكتىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىكىدەك ياسىلىدۇ.

⑥ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [o]، [ø] تاۋۇشلىرى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ئاجىزلاشمايدۇ.

ئىككىنچى: ئېلچى ـ قارىقاش ـ لوپ شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

بۇ شېۋە خوتەن دىيالېكتى بويىچە ئەڭ كۆپ نوپۇس قوللىنىدىغان شېۋە. ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى:

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [ʐ] قوللىنىلماي، ئورنىغا [j] قوللىنىلىدۇ.

② ئەدەبىي تىلدىكى [r] تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا [j] ياكى [τ] قوللىنىلىدۇ.

③ بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى [α] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە [e] غا، [ε] تاۋۇشى ئومۇمەن [ɪ] غا ئاجىزلىشىدۇ.

④ سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [t] فونېمىسى ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بېشىدا [m] ۋە [l] فونېمىلىرى كەلسە،

[ʔ]، [h]~[x] تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

⑤ دىيالېكتلارنى بۆلۈش ئۆلچەملىرى بويىچە خوتەن دىيالېكتىنى باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلەر ئاساسەن مۇشۇ شېۋىدە كۆرۈلىدۇ.

⑥ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [o] تاۋۇشى [ɷ]، [ø] تاۋۇشى [Y] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى: كېرىيە ـ چىرا ـ نىيە شېۋىسى

بۇ شېۋىنى چەرچەن، چارقىلىق ناھىيىلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ قوللىنىدۇ. نوپۇسى جەھەتتىن ئالغاندا، ئېلچى ـ قارىقاش ـ لوپ شېۋىسىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى:

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [z] تاۋۇشى قوللىنىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا كۆپىنچە [j] ۋە بەزى سۆزلەردە [ʃ] قوللىنىلىدۇ. مۇنداق نۆۋەتلىشىش سۆز ئوتتۇرىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

② سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى [r] تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكىدەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، لېكىن ئومۇمەن [r] نى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

5. خوتەن دىيالېكتىغا ۋەكىل قىلىپ تاللانغان تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تىزىملىكى

ئېلچىدىن:

1. سەيدەمەت توختى. (لەقىمى: ياغ). 39 ياش، ساۋاتلىق، ئاقتاش رايونى شورۋاغ يېزىسىدىن.

2. ئايشىخان (ئايال)، ساۋاتسىز.
3. ئابدۇمىجىتخان، چالا ساۋات، لاگېرۇدىن.
قارىقاش ناھىيىسىدىن:
1. ئابدىسايىت، قاياش رايونى قاپاقلا يېزىسىدىن.
2. ئايۇپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن.
3. نىزامىدىن خەلپە، قاياش رايونى قاپاقلا يېزىسىدىن.
4. ماھمۇت ئاخۇن كېرىم (لەقىمى: سۇناي)، 24 ياش، چالا ساۋات، ھالۇ يېزىسىدىن.
لوپ ناھىيىسىدىن:
1. نايىپ ئاخۇن
2. سىراج ئەخمەت ئاخۇن قۇناخون (لەقىمى: يوبدان)، چاپال يېزىسىدىن.
چىرا ناھىيىسىدىن:
1. ئىدرىس ئېلى (لەقىمى: خاپان)، 30 ياش، كۆكمەت يېزىسىدىن.
2. مەمەت ئاخۇن موللا قۇربان، كەسپى خالۋاب، 85 ياش. سايئېرىق يېزىسىدىن.
3. يۇنۇس ئاخۇن جالالىدىن، كەسپى خارەت (ياغاچچى)، ئوغرى ئېرىق يېزىسىدىن.
كېرىيە ناھىيىسىدىن:
1. قۇربان قاشقا، 45 ياش، قاچون رايونىدىن.
2. ئابابەكرى نىياز، 38 ياش، قاچون رايونى جاي يېزىسىدىن.
3. ئابلىراخۇن سەببەت.
4. تۇرسۇن قاشقا.

5. ئىسمايىل ئۆتەك.

نىيە ناھىيىسىدىن:

روزاخۇن مەمەت ئىبراھىم (لەقىمى: تەڭلە)، لەمپە يېزىسىدىن.

گۇما ناھىيىسىدىن:

1. ئابلا رۇستەم، 34 ياش، كەسپى بۆزچى، نىشاندارىدىن.

2. تۆمۈر قاسىم، 44 ياش، نىشاندارىدىن.

II خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1. خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېملار

خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېملار ئەدەبىي تىلىمىزدىكى فونېملار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. پەقەت [r] تاۋۇشىنىڭ فونېما ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى ۋە بەزى فونېملارنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتلىرىدىلا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئوخشىماسلىقلار بار. بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى:

[ɑ]، [ɛ] (ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى ۋارىيانتى [ɪ] بىلەن)، [o] (ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى ۋارىيانتى [ɷ] بىلەن)، [ø] (ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى ۋارىيانتى [Y] بىلەن)، [u]، [y]، [i]، [ɛ] لەردىن ئىبارەت.

ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى:

[b]، [p] ، [t]([m] تاۋۇشىنىڭ ئالدىدىكى ۋارىيانتى [ʔ] بىلەن)، [x]، [dz]، [tʃ]، [d]، [z]، [s]، [ʃ]، [q]، [ɣ]، [k]، [g]، [l] ([t] تاۋۇشىدىن كېيىنكى

ۋاريانتى [ɬ] بىلەن)، [m]، [n]، [ŋ]، [w]، [h]، [j] لاردىن ئىبارەت. [ʐ] تاۋۇشى خوتەن دىيالېكتىدا پەقەت «baʐ — باج»، «xɛʐlɛ- — خەجلە-»، «kɛʐ~kɑʐ — كاج»، «hɛʐdɑ — ئەجدەرھا»، «mɛʐlis — مەجلىس» قاتارلىق ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرىدىكى [dz] تاۋۇشىنىڭ ئورنىدا، شۇنىڭدەك «piʐildɑ- — پىژىلدا-»، «ɣiʐildɑ- — غىژىلدا-»، «miʐildɑ- — مىژىلدا-»، «wiʐildɑ- — ۋىژىلدا-» قاتارلىق ئاۋاز تەقلىدلىرى (ياكى شۇلاردىن ياسالغان پېئىللار) تەركىبىدىلا كۆرۈلىدۇ.

2. خوتەن دىيالېكتىدىكى [τ] تاۋۇشى

خوتەن دىيالېكتى ئەدەبىي تىلىمىزدىكى [r] فونېمىسى ئورنىغا كۆپىنچە [j]، بەزەن [τ] قوللىنىلىشى بىلەن باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلغان شېۋىلەردە بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ كۆرۈلۈش ئەھۋالى بىرخىل ئەمەس. مەسىلەن، گۇما شېۋىسىدە [τ] تاۋۇشى تاسادىپىي ھالدا (بەزى ئاۋاز تەقلىدلىرىدە) كۆرۈلۈپ قالمىسا، مۇتلەق كۆپ ھالدا [τ] ئورنىغا [j] قوللىنىلىدۇ. كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدە بولسا، تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. يەنى بۇ شېۋىدە [τ] قوللىنىلماي، ئەدەبىي تىلدىكىدەك [r] قوللىنىلىدۇ. ئادەتتە سۆزلەردە [τ]/[j] نۆۋەتلىشىشى ئۇچرىمايدۇ، پەقەت ئاز ساندىكى

سۆزلەردىلا ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i] غا ياندىشىپ كەلگەن [r] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، لېكىن ئومۇمەن [r] نى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۇرۇش غەيرى تۇيۇلمايدۇ.

ئەمدى ئېلچى ـ قارىقاش ـ لوپ شېۋىسىنى ئالساق، بۇ شېۋىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىغان بۇ ئۈچ ناھىيىدە [j]/[τ] نۆۋەتلىشىش بىرخىل ئەمەس. بۇ ناھىيىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە يېقىنجايلاشقانلىقى، تىل ئالاقە مۇناسىۋىتىنىڭ يەنى ئۆزئارا كەلدى ـ باردى قىلىشىنىڭ ئىنتايىن قويۇقلۇقى سەۋەبىدىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا [j]/[τ] نۆۋەتلىشىشىگە ئائىت ئېنىق بىر پەرقنى ياكى بۇ ھەقتىكى بىر قائىدىنى كۆرسىتىپ بېرىش ھەقىقەتەن مۇمكىن ئەمەس. [j]/[τ] نۆۋەتلىشىشىنىڭ كۆپ ياكى ئاز كۆرۈلۈشى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، لوپ ۋە قارىقاش ناھىيىلىرىدە[τ] تاۋۇشىنى قوللىنىش كۆپرەك، [j]/[τ] نۆۋەتلىشىشى ئازراق كۆرۈلىدۇ، ئېلچىدە بولسا، [j]/[τ] نۆۋەتلىشىشى بۇ ئىككى ناھىيىگە نىسبەتەن كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

مۇشۇ ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، خوتەن دىيالېكتىدىكى [j] ، [τ] تاۋۇشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرنى تۆۋەندە ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىمىز.

2 .1 . خوتەن دىيالېكتىدىكى [α]، [ε]، [o]، [ø]، [u]، [y] لەردىن كېيىن كەلگەن [τ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

[τ] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلاردا مەزكۇر بوغۇم [α]، [ε]، [o]، [ø]، [u]، [y] سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئاينىغا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن

باشلانغان قوشۇمچە قوشۇلۇپ ئۇچۇق بوغۇمغا ئايلانمىسا، [τ تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ پۈتۈن خوتەن دىيالېكتىغا ئورتاق فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك.

خو. د.	ئە. ت.
bā(τ)-	بار -، بارماق
bā(τ)	بار
b ε̄ (τ)-	بەر-، بەرمەك
anā(τ)	ئانار
tawa(τ)	تاۋار
ε̄ (τ)	ئەر
tō(τ)	تور
t ø̄ (τ)	تۆر
kYm ε̄ (τ)	كۆمۈر
kō(τ)	كور، قارىغۇ
k ø̄ (τ)-	كۆر-، كۆرمەك
tū(τ)-	تۇر-، تۇرماق
ū(τ)-	ئۇر-، ئۇرماق
puldā(τ)	پۇللۇق، پۇلدار
z ε̄ (τ)dā(τ)	باي، پۇللۇق
balilā(τ)	باللار
øjl ε̄ (τ)	ئۆيلەر
bajā(τ)	بارار (كەلگۈسى زامان پېئىلى)
kil ε̄ (τ)	كېلەر (ھايۋان)

jαndū(τ)-	ياندۇر-، ياندۇرماق
puʃu(τ)-	پىشۇر-، پىشۇرماق

ئەگەر مۇنداق سۆز ياكى قوشۇمچىلاردىن كېيىن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ [τ] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇمغا ئايلانسا، [τ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىشى مۇمكىن. مۇنداق فونېتىكىلىق نۆۋەتلىشىش ئېلىچىدە، بولۇپمۇ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باغلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ئالاھىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ، قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە نىسبەتەن ئاز.

ئىگىز سوزۇق

ئىلچى ناھىيىسىدە	ئە. ت.
bā(τ)-	بار-، بارماق
bατaj~bαjαj	باراي (خالاش رايى)
bαjā(τ)	بارار (كەلگۈسى زامان پېئىلى)
bejip	بېرىپ
bαjitu	بارىدۇ
bαjitmε(n)	بارىمەن
bā(τ)	بار
bej(i)kεn	بارئىكەن

پۇلۇمنىڭبارى	pulumniŋ beji
بار ئىدى	bej(i)di
بەر-، بەرمەك	b ε̄ (τ)-
بېرەي	bijij
بېرىپ	bijip~bɪτip
تۇر-، تۇرماق	tū(τ)-
تۇراي	tujɑj
تۇرۇقلۇق	tujuɣluq
تۇرۇپتۇمۇ؟	tujummutɑ ?
تۈر-، تۈرمەك	t ȳ (τ)-
يەڭنىتۈرۈپ	jɛŋni tyjyp
تور	tō(τ)
تورى	t ω ji
تۆر	t ø̄ (τ)
ئۆينىڭتۆرى	øjniŋ tYji
تومۇر	t ω mū(τ)
تومۇرۇڭلار	t ω mujuŋlā(τ)
تۆمۈر	tYm ȳ (τ)
تۆمۈرۈم	tYmyjym

جىگەر	dzig $\overline{\varepsilon}$ (τ)
جىگىرىم	dzigijim
چىقار- چىقارماق	tʃiqā(τ)-
چىقىرىپ	tʃiqijip
كۆمۈر	kYm $\overline{\varepsilon}$ (τ)
كۆمۈرۈم	kYmyjɛm
كۆر- ، كۆرمەك	k $\overline{ø}$ (τ)
كۆرۈپ	kYτɛp∼kYjɛp
كۆرۈڭ	kYjɛŋ
كۆرەيلى	kYjili
كۆرۈشكەن	kYjɛʃkɛn
قاشلار	qɑʃlā(τ)
قاشلىرى	qɑʃliji
گەپلەر	gɛpl $\overline{\varepsilon}$ (τ)
گەپلىرى	gɛpliji
ئالدۇر- ئالدۇرماق	ɑldū(τ)-
ئالدۇرۇپ	ɑldujup

سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [τ] تاۋۇشىدىمۇ يۇقىرىقىدەك چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى بار.

خو. د.	ئە. ت. (يېزىلىشى)
ā(τ)pα	ئارپا
ā(τ)qα	ئارقا
jō(τ)ɣilα-	يورغىلا- ، يورغىلىماق
tō(τ)ɣαj	تورغاي
dū(τ)dun	دۈردۈن
qu(τbα)nαxun	قۇربانئاخۇن
ā(τ)ɣ(u)mαq	ئارغىماق

لېكىن تۆۋەندىكى بىر قىسىم سۆزلەردىكى [τ] تاۋۇشى گەرچە يۇقىرىدا سۆزلەنگەن فونېتىكىلىق شارائىتتا كەلسىمۇ، چۈشۈرۈلمەي ئېيتىلىدۇ، ياكى [j] بىلەن ئۆزگەرتىلەشتۈرۈلىدۇ.

خو. د.	ئە. ت.
ατmαn	ئارمان
εskετ	ئەسكەر
numuj~numuτ	نومۇر
numujum~numuτum	نومۇرۇم
nαtʃατ	ناچار
hατwu~hατwα	هارۋا
(gu.) hαjwu	
hετkεt	هەرىكەت
(gu.) hεjkεt	

ھۆرمەت	høτmɛt
	(gu.)højmɛt
قۇرغۇي	quτɣuj
نۇرغۇن	nuτɣun
ھەربىر	hɛj - bij ~ hɛτ - biτ
ھەربىرلىرى	hɛj - bijliji
يۇقىرى	juquj ~ juquτ
تۇيۇقسىز	pɑjsuq~pɑτsuq
مۇدىر	muduτ
ئۆزگەر-، ئۆزگەرمەك	øzgɛj -
ئۆزگەردى	øzgɛjdi
تەربىيە	tɛjbi(jɛ)

2 . 2 . [i] تاۋۇشىدىن كېيىنكى [τ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قالماسلىقى

مەيلى سۆز ئايغىدا بولسۇن، مەيلى سۆز ئوتتۇرىسىدا بولسۇن، [i] تاۋۇشىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [τ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ، بەلكى خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شېۋىلىرىدە [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
jeɣij	ئېلچى، قارىقاش، گۇما	يېغىر
eɣij	ئېلچى، قارىقاش	ئېغىر

خېمىر	ئېلچى	xemij
زەنجىر	قارىقاش	zɛndzij
ئېگىر-، ئېگىرمەك	ئېلچى، قارىقاش	Igij-
قىچقىر-، قىچقىرماق	قارىقاش، لوپ	qitʃqij-
كادىر	ئېلچى	kɑdij
بالدۇر	ئېلچى، قارىقاش، لوپ	bɑldij
غەلۋۇر	ئېلچى، قارىقاش	ɣɛlwij
سىر	ئېلچى	sij
لىڭگىرچاق	قارىقاش	liŋgijtʃɑq
لاخشىگىر	ئېلچى	lɑxʃigij
گۆشگىردە	قارىقاش	goʃgijdɛ
قىر	ئېلچى، قارىقاش	qij
كىر-، كىرمەك	ئېلچى، قارىقاش، لوپ، چىرا	kij-
بىر	ئېلچى، لوپ، چىرا، كېرىيە، گۇما	bij
(bij~bir	(قارىقاشتا:	
هازىر	ئېلچى	hɑzij
كەندىر	كېرىيە	kɛndij
قېچىر	كېرىيە	qetʃij

muzakij	ئىلچى	مۇزاكىرە
muzakijliʃip		مۇزاكىرىلىشىپ
kij	ئىلچى	كىر، پاسكىنا

لېكىن تۆۋەندىكى سۆزلەردە [ʈ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلمىگەن. بۇ بەلكىم ئەينى ۋاقىتتا بىزگە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ [ʈ] تاۋۇشىغا ئۆزىنى كۆنۈكتۈرۈشىنىڭ ئىپادىسى بولسا كېرەك. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
musapiʈ	ئىلچى	مۇساپىر
musadiʈ	ئىلچى	مۇسادىرە
mitiʈ	ئىلچى	مىتىر
wiziʈ	قارىقاش	ۋەزىر
mudiʈ	ئىلچى	مۇدىر
haziʈ	قارىقاش، لوپ	ھازىر
pikiʈ	ئىلچى	پىكىر
pikjim		پىكرىم

2. 3. ʈt، ʈq، ʈk قوش ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىكى [ʈ] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سۆز ئايىغىدا كەلگەن قوش ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىنقى تەركىبى بولغان [ʈ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
t ø̄ (ʈ)t	ئىلچى	تۆت

tā(τ)t-	ئىلچى	تارت- ، تارتماق
qū(τ)t-qoŋɣɑz	ئىلچى	قۇرت-قوڭغۇز
ji(τ)t-	ئىلچى، گۇما	يىرت- ، يىرتماق
ȳ (τ)k-	ئىلچى، قارىقاش، لوپ	ئۈركۈ- ، ئۈركۈمەك
qi(τ)x	قارىقاش، لوپ	قىرىق
ε̄ (τ)z	ئىلچى	ئەرز

2. 4. سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىككىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى - كەينىدە كەلگەن [τ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىككىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن [τ] تاۋۇشى ياكى شۇ بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە خوتەن دىيالېكتىنىڭ تامامەن [j] قوللىنىدىغان ياكى [j] تاۋۇشى بىلەن [τ] تاۋۇشىنى ئوخشاش نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىدىغان شېۋىلىرىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.		ئە. ت.
ȳ (τy)k	ئىلچى، لوپ	ئۆرۈك
bū(τ)n	قارىقاش	بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)
ɑj(τu)pilɑn	لوپ	ئايروپىلان
jug(τ)up	قارىقاش	يۈگرۈپ
tu(τu)p tujuŋ	ئىلچى	تۇرۇپ تۇرۇڭ
jy (τy) jtu ~ jyτyjtu	قارىقاش	يۈرىدۇ
ɑɣ(τ)ip	ئىلچى	ئاغرىپ

αɤ(τ)ijtu	ئىلچى	ئاغرىيدۇ
ā(τi)liqi	لوپ	ئارىلىقى
αj(τ)ilɤαn	لوپ	ئايرىلغان
αj(τ)imtʃiliq	ئىلچى	ئايرىمچىلىق
αj(τ)ilip	ئىلچى	ئايرىلىپ
qā(τ)qαʃ	ئىلچى، قارىقاش	قارىقاش ناھىيىسى
p $\bar{i}$ (τi)dʒε	قارىقاش	پىرىجە
zī(τi)kkεn	ئىلچى، قارىقاش	زېرىككەن
zī(τi)kip	ئىلچى، قارىقاش	زېرىكىپ
k $\bar{ø}$ (τy)j	ئىلچى	كۆرەي
bi(τi)j	ئىلچى	بىرەي
tʃ (j) αjliɤ ~ tʃijαjliɤ	ئىلچى	چىرايلىق
gu(τu)ndzα	ئىلچى، قارىقاش	گۇرۇچ
ji(j)αq	ئىلچى	يىراق
tʃi(j)αɤ	ئىلچى	چىراغ
ɤē(ji)tʃ	گۇما	غېرىچ
kεtʃqū(τu)n	ئىلچى	كەچقۇرۇن
iʃt(iτ)ip	قارىقاش	ئىتتىرىپ

5.2. سۆز بېشىدا كەلگەن [τ] نىڭ [j] بىلەن

نۆۋەتلىشىشى

سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن [τ] تاۋۇشى (تامامەن [j] قوللىنىلىدىغان گۇما شېۋىسىدىن باشقا) كۆپىنچە ئىلچىدا [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە ئاز كۆرۈلىدۇ. م:

ئىلچى	قارىقاش	لوپ	ئە. ت.
jɑs		τɑs	راست
jɑwɑp	τɑwɑp		راۋاب
τɛx～jɛx	τɛx		رەخت
jɑτon	τɑjon	τɑjon	رايون
τɛŋ～jɛŋ			رەڭ

—hɑl jɛŋ ھال رەڭ، —dzigɛ(τ)jɛŋ جىگەررەڭ

jɛstɛ	رەستە
τɛndɛ jɛndɛ	رەندە
jɛsim	رەسىم

6.2. سۆز ئوتتۇرىسىدىكى [τ]/[j] نۆۋەتلىشىشىنىڭ [i] تاۋۇشىغا ياندىشىش كېلىشىنى شەرت قىلىشى

سۆز ئوتتۇرىسى بوغۇم بېشىدىكى [τ] تاۋۇشىنىڭ [j] بىلەن نۆۋەتلىشىشى كۆپىنچە [i] تاۋۇشىغا ياندىشىش كېلىشىنى شەرت قىلىدۇ. بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىمۇ، گۇما شېۋىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپىنچە ئىلچىدە كۆرۈلىدۇ. م:

ئېلچى	ئە. ت.
ɑldijɑp	ئالدىراپ
ɑldijɑŋɣu	ئالدىراڭغۇ
mijɑd	مۇراد
tʃijɑ	چىرا(ناھىيە ئىسمى)
tʃiɾɑjliɣ ~ tʃi(j)ɑjliɣ~tʃijɑjliɣ	چىرايلىق
kɪɾɛk~kiɾɛk~kijɛk	كېرەك
tijɛp	تەرەپ
ʃijɛt	شەرەت، ئىشارەت
nijɑq	نېراق
tɑʃqiji	تاشقىرى
itʃkiji	ئىچكىرى
ilgiji	ئىلگىرى
tijig	تىرىك
tɛdʐjibɛ	تەجرىبە
ejiq	ئېرىق
jejim	يېرىم
bij eɣiz, jejim eɣiz søz	بىر ئېغىز، يېرىم ئېغىز سۆز
qejiʃ-	قېرىش- قېرىشماق
qeɾi~qeji	قېرى
qeji-	قېرى- قېرىماق
dzijim	جىرىم

seτiɣ～sejiɣ	سېرىق
neji	نېرى
bɪji	بېرى
ɣejitʃ	غېرىچ
gijiptā(τ)	گىرىپتار

بۇ مىساللاردىكى سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە [j] بىلەن ئەمەس، [τ] بىلەن ئېيتىلىدۇ.

kɪτɛklig	لوپ
tiτig	〃 〃
qeτi	〃 〃
tɑʃqiτi	قارىقاش
ɣeτitʃ	〃 〃

سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن، شۇنىڭدەك ئالدى ۋە كەينىدە [i] تاۋۇشى بولمىغان [τ] نىڭ [j] بىلەن ئۆۋەتلىشىشى تۆۋەندىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
ɑmjɑq	ئىلچى	ئامراق
ɛtjɑp	ئىلچى	ئەتراپ
utʃjɑptu	ئىلچى	ئۇچراپتۇ
qiŋjɑq	ئىلچى	قىڭراق
mɛʃjɛp	ئىلچى	مەشرەپ

ئە. ت.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	خو. د.
ئەترەت	ئىلچى	εtjεt
ياغاچچى	ئىلچى	xajεt
ئۆندەرە-، ئۆندەرىمەك	ئىلچى	øndεjε-
تارام-تارام	ئىلچى	tajam-tajam

2 . 7 . ئاۋاز تەقلىدلىرىدىكى [τ] تاۋۇشى

ئاۋاز تەقلىدلىرىدىكى [τ] تاۋۇشى بوغۇم ئايىغىدا كەلگەن بولسا، چۈشۈرۈلمەيدۇ. گۇما شېۋىسىدىن باشقا شېۋىلەردە ئاۋاز تەقلىدلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن [τ] تاۋۇشمۇ [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
gøldyτ-gøldyτ	ئىلچى	گۈلدۈر-گۈلدۈر
dzaldur-dzuldur	〃	جالدۇر-جۇلدۇر
ʃaτaqqu-ʃuτuqqu	〃	شاراق-شۇرۇق
ʃaττu-ʃuττu	〃	شار-شۇر
baττu-buττu	〃	ۋار-ۋۇر (يىغا ئاۋازى)
taτaqqu-tuτuqqu	〃	تاراق - تۇرۇق
paτaslitip	ئىلچى	پاراسلىتىپ
qaτasside	〃	قاراسسىدە
dziτiŋliɣan	قارىقاش	جىرىڭلىغان
daτaxʃi-	لوپ	تاراقشى-، تاراقشىماق

ئاۋاز تەقلىدلىرىنىڭ ئايىغىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەن [τ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىششى مۇمكىن م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
ʃaldij	ئېلچى	شالدىر
ʃaldijlitip	ئېلچى	شالدىرلىتىپ
gøldyτ	ئېلچى	گۈلدۈر
gøldyjlijtu	ئېلچى	گۈلدۈرلەيدۇ
dzaldij-dzulduτ	قارىقاش	جالدۇر - جۇلدۇر
dzaldijlitip	كېرىيە	جالدىرلىتىپ
kaldijlitip	كېرىيە	كالدىرلىتىپ

2 . 8 . [j]/[τ] نۆۋەتلىشىشنىڭ تاسادىپىيلىقى

خوتەن دىيالېكتىدا [j] تاۋۇشنى[τ] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈش ھادىسىسى يوق. يەنى سۆز بېشىدا، سۆز ئايىغىدا كېلىدىغان، سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم بېشى ۋە بوغۇم ئايىغى بولۇپ كېلىدىغان [j] تاۋۇشى، مەسىلەن: jaxʃi ، jaman ، (τ) jε̄ ، [illegible] jan ، xijal ، ajaɣ ، sajε ، øj ، køj- ، boj ، soj- ، saj ، aj ، jeqin ، sijaq ، (τ) tεjjā ، ojna- ، qijna- قاتارلىق سۆزلەردىكى [j] تاۋۇشى، بۇيرۇق راي قوشۇمچىلىرى «-j//-aj ، -εj» ، خالاش راي قوشۇمچىلىرى «-ɣaj ، -qaj//-gεj ، -kεj» قاتارلىقلاردىكى [j] تاۋۇشى ھېچقاچان [τ] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ.

ئەسلىدە خوتەن دىيالېكتىدا بولمىغان ياكى كېيىن

ئۆزلىشىۋاتقان εdjal، ajal، rajon قاتارلىق سۆزلەردىكى [j] تاۋۇشى ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا [i] تاۋۇشىدىن ئالدىن بوغۇم بېشى بولۇپ كېلىدىغان [j] تاۋۇشىنى بەزى كىشىلەر بەزى ھاللاردا [τ] بىلەن ئۆۋەتلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىپ قېلىشى مۇمكىن:

خو. د.	ئە. ت.
jaτon	رايون
εdτal	ئەدىيال
aτal	ئايال
△aq tʃεkmεn qaτa tʃεkmεn	ئاق چەكمەن قارا چەكمەن
jεŋdε boτiɣan tʃεkmεn	رەڭدە بويىغان چەكمەن. (قوشاق)
△ojniɣili uz jaxʃi	ئوينىغىلى چىرايلىق ياخشى
tετilɣili muz jaxʃi	تېيىلغىلى مۇز ياخشى (قوشاق)
△tʃapanni kiτip...	چاپاننى كىيىپ ...
△qiznïŋ jaτiɣa qā(τ)lap	قىزنىڭ رايىغا قاراپ ...

بۇ بىر خىل تاسادىپىيلىق، ئىنچىكە بولمىغان ۋە ئومۇمىي بولمىغان ئۆۋەتلەشتۈرۈش بولۇپ، بەزى كىشىلەرنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلەرگە تېخى كۆنۈكۈپ كەتمىگەنلىكىنىڭ، كېيىنكى سۆزلەرنى بولسا [τ] بىلەن تەلەپپۇز قىلسا توغرا بولمايدىكەن،

دېگەن تونۇشنىڭ نەتىجىسى.

2. 9. خۇلاسە

يۇقىرىدىكىلەر 1956 — 1957 - يىللىرى خوتەن دىيالېكتى ئۈچۈن تاۋۇش بەرگۈچىلەردىن ئېلىنغان ماتېرىياللارنىڭ رەتلىنىش ئەھۋالى، لېكىن بىز مەيلى [τ] تاۋۇشى كۆپرەك قوللىنىلىدىغان قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە، مەيلى [r] كۆپرەك قوللىنىلىدىغان كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدە ھەتتا ئاۋاز تەقلىدلىرىدىمۇ [τ] ياكى [r] تاۋۇشلىرىنى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىشنىڭ غەيرى تۇيۇلمايدىغانلىقىنى، مەنىدە ئۇقۇشماسلىق چىقارمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇق.

مۇشۇلارغا ئاساسەن ئېيتىش مۇمكىنكى، [r] تاۋۇشى 50 - يىللاردا خوتەن دىيالېكتىدا تېخى فونېما بولۇش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسا كېرەك. بولۇپمۇ قاتناش تۈگۈنلىرىدىكى ئاھالىنىڭ [τ] ياكى [r] تەلەپپۇزىغا ئادەتلىنىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىسا كېرەك.

[r] تاۋۇشىنىڭ خوتەن دىيالېكتىدا فونېمىغا ئايلىنىپ بولۇش جەريانى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن خوتەن دىيالېكتىنىڭ ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىشىغا باغلىق.

خوتەن دىيالېكتى تەتقىقاتىدا قىزىق بىر ھادىسە شۇكى، غەربتىن گۇما ناھىيىسى، شەرقتىن مىرەن يېزىسى (لوپنۇرلۇقلارنىڭ قەدىمكى ماكانلىرى بولغان مىرەن)، يېڭىسۇ قاتارلىق ئورۇنلاردىن خاتىرىلەنگەن قوشاق، چۆچەكلەر بويىچە) تامامەن

[j] تەلەپپۇزىدا، ئوتتۇرىدىكى قارىقاش، ئېلچى، لوپ شېۋىسى [τ]//[j] تەلەپپۇزىدا، كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدىن تارتىپ

چارقىلىقلىقچە [r]//[j] تەلەپپۇزىدا. زادى خوتەن دىيالېكتىدىكى [j] لىشىش قاياقتىن كەلدى؟ شەرقتىن غەربكىمۇ؟ غەربتىن شەرققىمۇ؟ بۇ قايسى بىر تىلنىڭ تەسىرى؟ بۇ مەسىلىلەر بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزدا ھەل قىلىنمىدى. كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ھاۋالە قىلىندى.

3. خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

3.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

3.1.1. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [α] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [α] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا. [e] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
αt	ئات	eti	ئېتى
baʃ	باش	beʃim	بېشىم

لېكىن گۇما شېۋىسىدە ئاجىزلاشمايدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
αtim	ئېتىم
baʃim	بېشىم

3.1.2. سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [α] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [α] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شېۋىلىرىدە ئوخشاش

ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت	خو. د	ئە. ت.
bɑlɑ	بالا	bɑlisi	بالىسى
kɑwɑp	كاۋاپ	kɑwipɑm~ kɑwipim	كاۋىپىم
kitɑp	كىتاب	kitipi	كىتابى

3.1.3. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [ɪ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د	ئە. ت.
kɛl-	كەل-	kɪlip	كېلىپ
bɛl	بەل	bɪlim	بېلىم
kɛt-	كەت-	kɪtiŋ	كېتىڭ

لېكىن گۇما شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
kelip	كېلىپ
belim	بېلىم
ketiŋ	كېتىڭ
bejiŋ	بېرىڭ («بەر-» پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى)

3.1.4. سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە

قالسا، خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شىېۋىلىرىدە ئوخشاشلا ئاجىزلىشىپ
[i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
k ε̄ (τ)kε	كەكە	k ε̄ (τ)kisi	كەكسى
ε̄ (τ)tε	ئەتە	ε̄ (τ)tisi .	ئەتسى

3.1. 5. [ε] تاۋۇشىنىڭ بۆيرۇق - تەلەپ راي قوشۇمچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاجىزلىشىشى: مەيلى بىر بوغۇملۇق بولسۇن، مەيلى كۆپ بوغۇملۇق بولسۇن، ئايىغى [ε] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان ئۇچۇق بوغۇملۇق پېئىللارغا پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى « j-» ياكى رەۋىشداش قوشۇمچىسى «j-» قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر بوغۇم يېپىق بوغۇمغا ئايلانسىمۇ، مەزكۇر [ε] تاۋۇشى ئوخشاشلا ئاجىزلىشىدۇ (كېرىيىدە كۆپىنچە ئاجىزلاشمايدۇ) ۋە [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
dε-	دە-	dij	دەي
dɪmε-	دېمە-	dɪmij	دېمەي
iʃlε-	ئىشلە-	iʃlijtu	ئىشلەيدۇ
iʃlimε-	ئىشلىمە-	iʃlimijtu	ئىشلىمەيدۇ
b ε̄ (r)-mε-	بەرمە-	b ε̄ (τ)mijt- m ε̄ (n)	بەرمەيمەن

3.1. 6. [α]، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىغان ئەھۋالدا ئاجىزلاشماسلىقى: ئەگەر [α]،

[ε] تاۋۇشلىرى مەيلى سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدا ياكى ئاياغدىكى بوغۇملىرىدا كەلسىمۇ، ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىسا، ياكى ئۇزۇنراق ئېيتىلسا، ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، ئاجىزلاشمايدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.	خو. د.
يارىم	jaτim	يار	jaτ
جايىم	dzajim	جاي	dzaj
خۇمارى	xumaτi	خۇمار	xumā(τ)
تامايىم	tamajim	تاما	tama
خىيالىم	xijalim	خىيال	xijal
پەرۋايىم	pετwajim	پەرۋا	pετwa
تەۋەسى	tεwεsi	تەۋە	tεwε

3.1.7. [ø] ، [o] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىپ [ɷ]،[Y] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىش ئەھۋالى: [o] [ø] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق (يېپىق بوغۇم) سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلۇش ئارقىلىق بۇ بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار نىسبەتەن ئاجىزلىشىدۇ ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا [ɷ]، [Y] تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: «goʃ- گۆش» ، «قول — qol» ، «كۆز — køz» ، سۆزلىرىگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى قوشساق، «-sō(τ) — سورا-» ، «k -

ø̄ (τ)- كۆر-» پېئىللىرىغا رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىنى قوشساق، بۇ سۆزلەر تۆۋەندىكىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
g ɷ ʃi	گۆشى
q ɷ li	قولى
kYzi	كۆزى
s ɷ jαp	سوراپ
kYjɛp~kYτɛp	كۆرۈپ

شۇنىڭدەك بىرىنچى بوغۇمى مۇشۇ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن ۋە ئوچۇق بوغۇملۇق بولغان سۆزلەردىمۇ مۇشۇنداق ئاجىزلىشىش كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
b ɷ jαn	بويۇن
ɷ ɣαl	ئوغۇل
tYmyj	تۆمۈر
kYm $\bar{\varepsilon}$ (τ)	كۆمۈر

لېكىن گۇما شېۋىسى بۇ نۇقتىدا ئەدەبىي تىلغا ئوخشايدۇ.

3. 2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

[α]/[u] نۆۋەتلىشىشى

مۇنداق نۆۋەتلىشىش بىر خىل قائىدىلىك نۆۋەتلىشىش بولۇپ، ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمى [o] بىلەن، ئىككىنچى بوغۇمى [u] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [u] تاۋۇشى [α] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

م:

خو. د.	ئە. ت.
t ɷ qɑm	توقۇم
ɷ tɑn	ئوتۇن
ɷ jɑn	ئويۇن
ɷ τɑn	ئورۇن
ɷ ɣɑl	ئوغۇل
t ɷ xɑ	توخۇ
b ɷ jɑn	بويۇن
t ɷ kā(τ)	توكۇر

[y]/ [ɛ] نۆۋەتلىشىشى

بۇمۇ بىر خىل قائىدىلىك نۆۋەتلىشىش بولۇپ، ئومۇمەن بىرىنچى بوغۇمى [o] ياكى [ø] ياكى [y] بىلەن، ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بوغۇمى [y] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى [y] تاۋۇشى [ɛ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
Ytɛk	ئۆتۈك
kYŋɛl	كۆڭۈل
hYpɛp	هۆپۈپ
kYm $\overline{\varepsilon}$ (τ)	كۆمۈر
bygɛn	بۈگۈن
tynygɛn	تۈنۈگۈن

لېكىن بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرى تارىخي ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە [o]، [ø] گە ئايلىنىپ كەتكەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەردە ئىككىنچى بوغۇمدا ئوخشاشلا[u]، [y] تاۋۇشى قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
bYʃyk	بۆشۈك
tYʃyk	تۆشۈك
ɷ τuq	ئورۇق
tʃ ɷ τuq	چورۇق
j ɷ τuq	يورۇق
tYmyj	تۆمۈر
h ɷ ʃuq	ئوشۇق سۆڭەكى

مۇندىن باشقا تۆۋەندىكى بىر قىسىم سۆزلەردىمۇ ئىككىنچى بوغۇمدىكى [u]، [y] ئورنىغا [α]، [ε] قوللىنىلمايدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
s ɷ zūq	سوزۇق
mYʃyk	مۆشۈك

[α]/[o] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئه. ت.
tālα-	تولا-، تولىماق، تولاش

△ā(τ)ɣαmtʃα tālidi.

ئارغامچا تولىدى.

خو. د.	ئه. ت.
hālu	هويلا
tʃālu	چويلا
kālu	كويلا

△tygmɛnniŋ kālusi

تۆگمەننىڭ كويلىسى

kālɑ- كولا -، كولىماق، كولاش

āliʃip ئولىشىپ (رەۋىشداش)

△āliʃip ū(r)di.

ئولىشىپ ئۇردى.

tāɤɑtʃ توغاچ

تۇغاچ شاپتۇل —tāɤɑtʃ ʃɑptul

tāʃu - توشۇ -، تۇشىماق، توشاش

△nɑn tāʃumɑjdu.

نان توشۇمايدۇ (يېتىشمەيدۇ)

kātʃilɑ- كوچىلا -، كوچىلىماق، كوچىلاش

āqɛt ئوقەت

△hɑl-āqiti jɑxʃi.

هال - ئوقىتى ياخشى.

ɑbdɑn ئوبدان

[i]/[ɑ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
idɛm	گۇما	ئادەم

[i] / [u] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
jimʃɑq	قارىقاش	يۇمشاق

[ɑ] / [ɛ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
haxlim	ئىلچى	ئەقلىم
alatʃi	گۇما	ئەلاچى
amdi	گۇما	ئەمدى
jambal	گۇما	رەممال
mɛslat	ئىلچى، قارىقاش	مەسلىھەت
maxmal	كېرىيە	مەخمەل
bitiŋka	كېرىيە	بەتىنكە
sunaj	ئىلچى	سۇنەي
kapkij	ئىلچى، قارىقاش	كەپكۇر

[u]/[i]، [y] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
salqun	گۇما	سالقىن
kɛŋry	〃	كەڭرى

[u] / [y] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
dzup	ئىلچى، قارىقاش	جۈپ
gul	(خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممە شىۋىلىرىدە)	گۈل
jugū(r)	〃	يۈگۈر-، يۈگۈرمەك، يۈگۈرۈش

[u] / [α] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
dzuwαp	(خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممە شېۋىلىرىدە)	جاۋاب

3. 3. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

3. 3. 1. [α]، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا گەرچە ئەدەبىي تىلدىكى [u]، [y] لەرنىڭ ئورنىغا [α]، [ε] تاۋۇشلىرى قوللىنىلسىمۇ، بۇ سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، مەزكۇر [α]، [ε] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
oɣαl ، oɣlαm	ئوغۇل، ئوغلۇم
oταn ، ō(τ)nαm	ئۆرۇن، ئورنۇم
kYŋεl ، køŋlεm	كۆڭۈل، كۆڭلۈم

بۇلاردىن باشقا ئىككىنچى بوغۇمىدا [i] كەلگەن بەزى ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگىمۇ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، مەزكۇر [i] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
siŋil	سىڭىل
siŋlim	سىڭلىم
ɪgin	ئېگىن، كىيىم-كېچەك

ɛgnim	ئېگىنىم، ئەگنىم
ɛgniŋ	ئېگىنىڭ، ئەگنىڭ
pikiɾ	پىكىر
pikjim	پىكرىم

3 .3 .2. ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «-i»، «-si» دىكى [i] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-i»، «-si» قوشۇلغان سۆزلەردىن كېيىن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىكى [i] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ɑnisi	ئانىسى
ɑnis(i)ni	ئانىسىنى
bɑlisi	بالىسى
bɑlis(i)qɑ	بالىسىغا
dɑwzisi	دەرۋازىسى
dɑwzis(i)tɑ	دەرۋازىسىدا

△ sɛnmu tʃiqqin køl beʃ(i)qɑ,
mɛnmu tʃiqɑj køl beʃ(i)qɑ.
ojnumisɑqmɑ ojnɑjli,
dyʃmɛn gujniŋ qilmiʃ(i)qɑ.
(خەلق قوشىقى)

△ nɑwɑjniŋ t ɷ runis(i)tɑ jetibdi.

3 .4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

3.4.1. [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا α—o، ε—ø شەكلىدە پەيدا بولىدىغان ئاھاڭداشلىق: خوتەن دىيالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىكى ماسلىششىتا كۆرۈلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك ئەمەس، شۇڭا بىر بوغۇملۇق [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە باشقا دىيالېكت ياكى شېۋىلەردە [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى بار قوشۇمچىلارنىڭ مۇشۇنداق ۋارىيانتلىرى قوشۇلسا، خوتەن دىيالېكتىدا ئۇنىڭ ئۇچۇن [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. م:

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-εm/-αm» :

q ɷ lαm (قولۇم)، kYzεm (كۆزۈم)

پېئىللارنىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-εp/-αp» :

b ɷ lαp (بولۇپ)، kYτεp (كۆرۈپ)

ئىسىمداش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-εʃ/-αʃ»

q ɷ ʃαʃ (قوشۇش)، bYlεʃ (بۆلۈش)

پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىسى ئۈچۈن -dεm/-dαm، «-tεm/-tαm» :

qojdαm (قويدۇم)، k ø̄ (τ)dεm (كۆردۇم)

3.4.2. [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا y-ε// u-، y-ε// y-y شەكلىدە پەيدا بولىدىغان ئاھاڭداشلىق: بىر بوغۇملۇق [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئومۇمەن [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
yzyp, yz-	ئۈز-، ئۈزمەك، ئۈزۈش، ئۈزۈپ
tutup, tut-	تۇت-، تۇتماق، تۇتۇش، تۇتۇپ
sytym, syt	سۈت، سۈتۈم
putum, put	پۇت، پۇتۇم

ئەگەر مۇنداق سۆزلەر تەكىتلەنسە ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلىپ قالسا، [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
sytεm	سۈتۈم
putαm	پۇتۇم

3. 4. 3. ئالدىنقى بوغۇمى [o]، ئىككىنچى بوغۇمى [α] بىلەن تۈزۈلگەن ۋە ئالدىنقى بوغۇمى [ø]، ئىككىنچى بوغۇمى [ε] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرىنىڭ قوشۇلۇشى: ئالدىنقى بوغۇمى [o]، [ø] تاۋۇشلىرى بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئومۇمەن [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
s ɷ qαʃ-	سوقۇش-، سوقۇشماق، سوقۇشۇش
s ɷ quʃαp	سوقۇشۇپ
kYt ε̄ (τ)-	كۆتۈر-، كۆتۈرمەك، كۆتۈرۈش

کۆتۈرۈپ	kYtyτεp
تۆلە- ، تۆلىمەك، تۆلەش	tYlε-
تۆلىدىم	tYlydεm
كۆرمە(بولۇشسىزبۇيرۇقشەكلى)	k ø̄ (τ)mε-
كۆرمىدىم	k ø̄ (τ)mydεm
كۆمۈر	kYm ε̄ (τ)-
كۆمۈرۈم	kYmyjεm

3. 4. 4. ئالدىنقى بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى [α] ياكى [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق: ئالدىنقى بوغۇمى [u] ، [y] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلۈپ، كېيىنكى بوغۇمى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە ئادەتتە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. تەكىتلەنسە ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلسا، [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئۆگەن- ، ئۆگەنمەك، ئۆگىنىش	ygεn-
ئۆگىنىپ	ygynyp
ئۆگىنىش(ئىسىم)	ygynyʃ
قۇلاق	qulαq
قۇلىقىم	quluqαm~quluqum
يۈرەك	jyτεk

jyτykεm ~ jyτykym	يۈرىكىم

3 . 4 . 5 . ھەر ئىككىلا بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق: ھەر ئىككىلا بوغۇمى ئېگىز لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە ئادەتتە قوشۇمچىلارنىڭ [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ، تەكىتلەنسە ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلسا، [α]، [ε] لىك ۋارىيانتلىرى قوشۇلۇشى مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
yzym	ئۈزۈم
yzymεm ~ yzymym	ئۈزۈمۈم
ū(τ)ɣuz-	ئۈرغۈز-، ئۈرغۈزماق، ئۈرغۈزۈش
ū(τ)ɣuzdαm~ū(τ)ɣuzdum	ئۈرغۈزدۇم

3 . 5 . سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

بۇ نۇقتىدا كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز [k]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىشىدىكى بەزى مەسىلىلەردۇر.

ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرگەن، تەركىبىدە [k]، [g] تاۋۇشلىرى بولغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىش ئەھۋالى ئوخشاش ئەمەس. بۇ مەسىلىدە خوتەن دىيالېكتى قەشقەر شېۋىسىگە تامامەن ئوخشايدۇ، يەنى خوتەن دىيالېكتىدا مۇنداق سۆزلەردە تامامەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى قوللىنىلىدۇ.

ھەتتا تەركىبىدە [k]، [g] كەلگەن بەزى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىمۇ بۇ ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
gul	گۈل
goʃ	گۆش
gō(r)	گۆر
tʃōgun	چۆگۈن
gol	گول، ئاخماق
tʃαk	چەك
luŋgα	لۆڭگە
tʃōkαn	چوكان
gōhεr	گۆھەر
sok	سۆك
kutʃuk	كۈچۈك
ʃuk	شۈك
kutʃ	كۈچ

3. 6. ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىنىشى

ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىيىندا جاراڭسىزلىنىش ئەھۋالى ئەدەبىي تىلغا ۋە شۇنىڭدەك كۆپلىگەن دىيالېكت ۋە شىۋىلەرگە ئوخشايدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردە ئايرىم سۆزلەشنى لازىم كۆرمىدىم ۋە باشتىن - ئاياغ مىساللاردا جاراڭسىزلىنىش بەلگىسىنى قويمىدىم.

3. 7. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىنىشى

[q] ، [k]/[ɣ] ، [g] نۆۋەتلىشىشى:

ئەدەبىي تىل ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىيالېكتتا ئايىغى [q] ، [k] بىلەن ئېيتىلىدىغان خېلى بىر قىسىم سۆزلەردىكى تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئاخىرقى [q] ، [k] تاۋۇشلىرى خوتەن دىيالېكتىدا [ɣ] ، [g] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
seτiɣ ~ sejiɣ	سېرىق
uτuɣ	ئۇرۇق
ejiɣ	ئېيىق
ɛllig	ئەللىك
kitʃig	كىچىك
jinig	يېنىك
b ɷ jɑɣ	بوياق
issiɣ	ئىسسىق
ulɑɣ	ئۇلاق
qɑttiɣ	قاتتىق
qizziɣ	قىزىق
besiɣ	بېسىق
ʃittig	ئىتتىك
Ylɛg	ئۆلۈك
ɪkɛg	ئېكەك

kɪzig	كېزىك (كېسەل ئىسمى)
tαhɬiɣ ~ tαʔliɣ	تاتلىق
jαmαɣliɣ	ياماقچا
søzlɛg	سۆزمەن
qojlαɣ	قويلۇق ، قويىبار
bojlαɣ	بويلۇق ، ئېگىز
buɣdijøŋlɛg	بۇغدايئۆڭلۈك
piʃʃiɣ	پىششىق
tijig ~ tiɾig	تىرىك
αtʃtʃiɣ	ئاچچىق

[dz]/[tʃ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئە. ت.
mondzαq	مونچاق
jαndzuq	يانچۇق
qαɾαndzuq	قارانچۇق
sαɣɾindzi	سارغۇچ
bijyndzi ~ biɾyndzi	بىرىنچى

[n] ، [m]/[ŋ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
mαnαm	كېرىيە	مانان
ʃumqā(ɾ)	چىرا	شۇڭقار

[m] ، [w]/[j] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
qijmɛt	لوپ	قىممەت
tijip	ئېلچى	تېۋىپ

[s]/[tʃ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئە. ت.
sɑtʃqɑn	چاشقان

[t]/[d] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئە. ت.
julduz	يۇلتۇز
pɑldi	پالتا
qildiriq	قىلتىرىق

[ʃ]//[j]~[z] نۆۋەتلىشىشى.

خوتەن دىيالېكتىدا (گۇما شېۋىسىنى ھېسابقائالمىغاندا) سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ئەدەبىي تىل ۋە شىمالدىكى تۇرپان، قۇمۇل شېۋىلىرىدەك [ʑ] ئورنىغا [j] قوللىنىلىدۇ. يالغۇز گۇما شېۋىسىدىلا خۇددى قەشقەر شېۋىسىدىكىدەك سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [j] ئورنىغا [ʑ] قوللىنىدۇ. كېرىيە چىرا - نىيە شېۋىسىدە بولسا، مۇنداق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىدە [j] تاۋۇشى [ʃ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ (جەدۋەلگە قاراڭ).

خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەر قايسى شېۋىلىرىدە [ʃ]~[j]/[ʑ] نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى	ئېلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسى			كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسى			گۇما شېۋىسى
ئەدەبىي تىلى	ئېلچى	قارىقاش	لوپ	كېرىيە	چىرا	نىيە	
jip يىپ	jip	jip	ʃip				jip~ʑip
jir- يىر- ، يىرماق		ji(τ)-					
jiτt- يىرت- ، يىرتماق	ji(τ)t-	ji(τ)t-		ji(r)t-	ji(τ)t-	ji(τ)t-	ʑi(τ)t-
jiɣ- يىغ- ، يىغماق	jiɣ	jiɣ					ʑiɣ-
jiɣlɑ يىغا يىغلا- ، يىغلىماق	jiɣlɑ-	jiɣlɑ-	jiɣlɑ-	jiɣlɑ-	jiɣɑ jiɣlɑ-	jiɣlɑ-	ʑiɣɑ ʑiɣlɑ-
jiɣiʃtur- يىغىشتۇرماق		juɣuʃ tū(τ)-			juɣuʃ tū(τ)-		
jiqil- يىقىل- ، يىقىلماق	jiqil-	jiqil-	jiqil-	ʃiqil-	ʃiqil-		ʑiqil-~ jiqil-~ʃiqil-
jik يىك	jik	jik		ʃik			ʑik
jigit يىگىت	jigit	jigit		jigit	jigit		
jigirmɛ يىگىرمە	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	ʑigi(τ)- mɛ
jil يىل	jil	jil	jil	jil	jil	jil	ʑil~jil
jilɑn يىلان		jilɑn		jilɑn			
jilqɑ يىلقا	jilqɑ						
jilik ئىلىك					jilik		

jiŋnɛ يىڭنە	jiŋnɛ						ʑiŋnɛ
jyt- يۈتمەك، يوقالماق	jit-	jit-	jit-	ʃit-	ʃit∼jit-	ʃit-	ʃit-
jyr- يۈر-، يۈرمەك	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	ʑy(τ)- ∼jy(τ)-
jydy- يۈدۈ-، يۈدۈمەك	jydy-	jydy-	jydy-	jydy-			jydy-
jyrɛk يۈرەك	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	ʑyjɛk
jyk يۈك				ʃyk			
jyklɛ- يۈكلە-، يۈكلىمەك		jyklɛ-		ʃyklɛ			
jygɛn يۈگەن		jygɛn		jygɛn	jygɛn		
jygyr- يۈگۈر-، يۈگۈرمەك	jugū (τ)-	jugū (τ)-	jugū (τ)-	jugū (τ)-	jugū (τ)-		ʑugū(τ)-
ju- يۇ-، يۇماق	ju-	ju-	ju-	ju-	ju-		ʑu-
junda يۇندا		jyndɛ					
jut-(jutum) يۇت-، يۇتماق	jutum	jutum	jutum		jutum∼ ʃutum		ʑutum
jurt يۇرت	jut	jut	jut	jut	jut	jut	ʑut
juq- يۇق-، يۇقماق	juq-		ʃuq-				juq-
juqiri يۇقىرى	juquj	juquτ	juquτ	ʃuquri	ʃuquri	ʃuquri	juquj
jul- يۇل-، يۇلماق	jul-	jul-					
julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	
jultuz يۇلتۇز				jultuz			

jumila- يۇمىلىماق					jumula-		ʐumula-
jum-يۇم-، يۇمماق	jum-				jum-		
jumʃaqيۇمشاق	jumʃaq	jimʃaq					
jumulaqيۇمۇلاق		jumulaq					
jetim يېتىم	jitim			jitim			
ildam ئىلدام	jildam						

ئەسكەرتىش: مەزكۇر سۆز مەلۇم ئورۇندا تەكشۈرۈلمەي قالغان بولسا، ئورنى ئاق قالدۇرۇلدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i]، [u] نىڭ يېنىدا كەلگەن [j] تاۋۇشىمۇ [ʃ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسى	ئە. ت.
piʃɑz	پىياز
quʃun	قوْيۇن
qiʃɑm	قىيام
piʃādɛ	پىيادە

[t]/[ʔ]~[h] نۆۋەتلىشىشى:

خوتەن دىيالېكتىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئېلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئايىغى بولۇپ كەلگەن [t] تاۋۇشى ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشىدا [l] تاۋۇشى كېلىپ قالسا، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن [ʔ] ياكى [h] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

ئىلچى ـ قارىقاش ـ لوپ شىۋىسى	ئە. ت.
αhɬiɣ ~αʔliɣ	ئاتلىق
tαhɬiɣ ~tαʔliɣ	تاتلىق
αhɬαp ~ αʔlαp	ئاتلاپ (رەۋىشداش)
øhɬɛg	ئۆتلۈك، ناھايىتى

ئەگەر كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى [m] تاۋۇشى بولۇپ قالسا، پەقەت [ʔ] بىلەن ئۆزگىرىشىدۇ. م:

ئىلچى ـ قارىقاش ـ لوپ شىۋىسى	ئە. ت.
bā(τ)mαjʔmɛ(n)	بارمايمەن
dɪmijʔmɛ(n)	دېمەيمەن
kɛʔmɛn	كەتمەن

[k]/[t] ئۆزگىرىشى

مۇنداق ئۆزگىرىش خوتەن دىيالېكتىنىڭ گۇما شىۋىسىدە پەقەت تۆۋەندىكى بىر قانچە سۆزدىلا ئۇچرايدۇ. م:

گۇما شىۋىسى	ئە. ت.
kil	تىل
killα-	تىللا ـ، تىللىماق، تىللاش
kilɛ-	تىلە ـ، تىلىمەك، تىلەش

△qiziŋni kilɛjmɛ(n), dedi.

قىزنىڭنى تىلەيمەن، دېدى.

[tʃ]/[t] ئۆزگىرىشى:

مۇنداق ئۆزگىرىشمۇ خوتەن دىيالېكتىنىڭ گۇما شىۋىسىدە تۆۋەندىكى بىر قانچە سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى ئە. ت.

otʃtʃū(τ)- ئۇلتۇر- ، ئۇلتۇرماق، ئۇلتۇرۇش

otʃtʃujα ئوتتۇرا

△halunuŋ otʃtʃujus(i)tα otʃtʃuj(u)tu.

هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرىدۇ.

△ qαzαndα otʃtʃuj(i)tʃɛ qɛn hαlwisi wejkɛn.

قازاندا ئوتتۇرچە قەن ھالۋىسى بار ئىكەن.

tʃū(τ)- تۇر- ، تۇرماق، تۇرۇش

△tʃujā(τ) تۇرار

△ ō(τ)ni tʃū(τ)ɤidɛg.

ئورنى تۇرغۇدەك.

△ tʃū(τ)ɤili unumαjtu.

تۇرغىلى ئۇنۇمايدۇ.

[ʃ]/[j] نۆۋەتلىشىشى:

مۇنداق ~~نۆۋەتلىشىش~~ ئاز ئۇچرايدۇ. م:

خو. د. خاتىرىلەنگەن ئورۇن ئە. ت.

ʃittig گۇما ئىتتىك، چاپسان

(باشقا شېۋىلەردە jittig)

-ʃɛʃ كېرىيە يەش- ، يەشمەك، يېشىش

[j]/[dz] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د. خاتىرىلەنگەن ئورۇن ئە. ت.

jumusα گۇما جۇمۇسىلا

[q]/[ɤ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د. خاتىرىلەنگەن ئورۇن ئە. ت.

sαqin- گۇما سىغىن- ، سىغىنماق،

سېغىنىش

△ dɑdis(i)ni sɑqinip qɑptu.

دادىسىنى سېغىنىپ قاپتۇ.

g/w ئۆزگىرىشى:

مۇنداق ئۆزگىرىش خوتەن دىيالېكتىدا قۇمۇل، تۇرپان، كەلپىن شېۋىلىرىگە قارىغاندا، ئانچە جىق بولمىسىمۇ، كۆپىنچە كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىلىرىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. تۆۋەندە مىسالغا ئېلىنغان سۆزلەر كېرىيە، ئېلچى قاتارلىق جايلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردا كۆرۈلگەن. م:

خو. د.	ئە. ت.
dz ɷ gɑ-	جوۋا-، جوۋىماق، جوۋاش
hɑgɑntʃɑ	ھاۋانچا
hɑlgɑ	ھالۋا
ɛndugɑ	ھاندۇۋا
dɛlgy	دەلۋە (كۈزنىڭ11- ئېيى)
tygтyk	تۈۋرۈك
sugɑ-	سۇۋا-، سۇۋىماق، سۇۋاش
ugulɑ-	ئۇۋىلا-، ئۇۋىلىماق، ئۇۋىلاش

تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەر قايسى شېۋىلىرىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشلەردە بىر فونېتىكىلىق شارائىت بايقالمىدى. شۇڭا ئۆزگىرىشىدىغان تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا ئائىت مىساللار كۆرسىتىلدى. م:

ئۆزگىرىشىدىغان تاۋۇشلار	مىسال	ئە. ت.
[p]/[w]		

چىۋىش	tʃipiʃ	
لەقۋا	lεqpα	
چىۋەر	tʃipετ	
		[h]/[j]
يەنە	hini～hinα	
يېتىرقا- ، يېتىرقىماق، يېتىرقاش	hetijqα-	
		[n]/[m]
مەپە	nεpε	
زۇكام	zukαn	
		[l]/[n]
ھەنگان	hingαl	
تەڭنە	tεŋlε	
		[tʃ]/[ʃ]، [s]
تاپشۇر- ، تاپشۇرماق	tαptʃū(r)	
سوز- ؛ سوزماق،	tʃodz-	
		[k]/[g]
سۈپۈرگە	sypȳ(τ)ki	
		[z]/[s]
مىراس	miταz	

رەمبال، رەمچى	jambal	[b]/[m]
سەكرە- ، سەكرىمەك، سەكرەش	sɛklɛ-	[l]/[r]
پوقاق	p ω xɑq	[x]/[q]

3. 8. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

3. 8. 1. [l] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: خوتەن دىيالېكتىدا [ɑ]، [ɛ]، [o] ۋە [i] فونېمىسىنىڭ ئوتتۇرا پەسرەك ۋارىيانتى [ɨ] بىلەن تۈزۈلۈپ [l] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان -ɑl، -tʃɑl، -qɑl، -sɑl، -kɛl، -bol، -qil پېئىللىرىغا بولۇشسىز ئۆزەك قوشۇمچىسى -mɛ/-mɑ، بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ 2 - شەخس بىرلىك، كۆپلۈك تۈر قوشۇمچىلىرى، پەرەز- قارشىلىق رايى قوشۇمچىسى، زۆرۈرىيەت رايى قوشۇمچىسى، پېئىلنىڭ بىر قىسىم ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى، مەقسەت رەۋىشدىشى قوشۇمچىسى «-ɣili، -gili» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ (ئەمەلىي مىساللىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن نۇقتىلار سۆزلەنگەندە كۆرسىتىلىدۇ).

ئەگەر پېئىل [l] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشسىمۇ، [i] فونېمىسىنىڭ تىل ئالدى ۋارىيانتى بىلەن ياكى [u]، [y] تاۋۇشلىرى بىلەن قۇرۇلغان بولسا، مۇنداق شارائىتتىكى [l] چۈشۈپ قالمايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
il-	ئىل-، ئىلماق، ئىلىش
ilitmɛ(n)	ئىلىمەن
bil-	بىل-، بىلمەك، بىلىش
bilitmɛ(n)	بىلىمەن
kyl-	كۈل-، كۈلمەك، كۈلۈش
kylytmɛ(n)	كۈلىمەن
jul-	يۇل-، يۇلماق، يۇلۇش
julutmɛ(n)	يۇلىمەن

3.8.2. [ɣ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: ئايىغى [ ] تاۋۇشى بىلەن كەلگەن سوراق ۋە كۆرسىتىش ئالماشلىرى شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنمەي تۇرغاندا بەزىدە مەزكۇر [ ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ʃumdɑɣ ~ ʃundā(ɣ)	شۇنداق
qɑjdā(ɣ)	قانداق
ɑndā(ɣ)	ئانداق
mɑmdā(ɣ)	مۇنداق

3.8.3. [j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: بىرىنچى بوغۇمى [j] بىلەن ئاياغلاشقان، ئىككىنچى بوغۇمى [r] بىلەن باشلانغان سۆزلەردە مەزكۇر [j] چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(j)τilip	ئايرىلىپ
sā(j)ταp	سايراپ
qε̄(j)τilip	قايرىلىپ
qū(j)τuq	قۇيرۇق

3 .8 .4 . [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىلىرى «-sɛn ، -mɛn» دىكى [n] تاۋۇشى بۇ قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ ئاخىرىدا كەلسە چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bαjitmε̄(n)	بارىمەن
bαjisε̄(n)	بارىسەن
αlαmmαsmε̄(n)	ئالالماسمەن

ئەگەر بۇ قوشۇمچىلاردىن كېيىن «ikɛn» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلسا، چۈشمەسلىكىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
bαjitmɛnkɛn～bαjitmīkɛn	بارىدىكەنمەن
kɪlisɛnkɛn～kɪlisīkɛn	كېلىدىكەنسەن

△ sɛn kɪlisīkɛn, mā(n)mu ke(li)tmε̄(n).

سەن كېلىدىكەنسەن، مەنمۇ كېلىمەن.

لېكىن گۇما شېۋىسىدە مۇنداق شارائىتتىكى [n] چۈشۈپ قالمايدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
j ø̄ gymɛpmɛnkɛn	يۆگىمەيتىكەنمەن
qilɑmmɑmmɛnkɛn	قىلالمامدىكەنمەن؟

گۇما شېۋىسىدە شەخس قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن سوراق يۈكلىمىسى -mu/-mi كەلسە، شەخس قوشۇمچىسىدىكى [n] چۈشۈپ قالماي، [m] بىلەن ئۆزلىشىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
bɑjā(r)mɛmmu?	باراrمەنمۇ؟
itʃipmɛmmikɛn?	ئىچىپتىكەنمەنمۇ؟
itʃmɛmmɛmmikɛn	ئىچمەيتىكەنمەنمۇ؟

3. 8. 5. [h] كەلگەن بوغۇم: رىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تۆۋەندىكى سۆزلەردە [h] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
s ɛ̄ (hɛr)	سەھەر
ʃ ɛ̄ (hɛr)	شەھەر

3. 8. 6. [ʃ] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە [ʃ] كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tʃy(ʃy)p kɛtkɛn	چۈشۈپ كەتكەن
tʃy(ʃy)jgɛ	چۈشۈرگە، تۆگمەننىڭ چۈشۈرگىسى

3. 8. 7. [g] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: گۇما شېۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزدە [g] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
myŋ(g)yz	مۈڭگۈز

3. 9. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

3. 9. 1. [p]، [k]، [q] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلاشماسلىقى: خوتەن دىيالېكتىدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا كەلگەن [p]، [k]، [q] تاۋۇشلىرىنىڭ [ɣ]، [g]، [w] گە ئايلىنىش ئەھۋالى يوق.

3. 9. 2. بوغۇم ئاخىرىدىكى [tʃ]، [q] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى: بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [tʃ]، [q] تاۋۇشلىرى كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى [tʃ]، [q] دىن باشقا پارتلىغۇچى ياكى پارتلىغۇچى - سىرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردىن بولۇپ قالسا، ئاجىزلىشىپ [ʃ] ۋە [x] تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αq-	ئاق-، ئاقماق، ئېقىش
αxti	ئاقتى
αxsα	ئاقسا
αtʃ-	ئاچ-، ئاچماق، ئېچىش
αʃti	ئاچتى

ئەسكەرتىش: بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [k] تاۋۇشىنىڭ [ç] تاۋۇشقا ئايلىنىش ئەھۋالى، بوغۇم ئاخىرىدا ياكى ئىككى ئالدى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن [g] تاۋۇشىنىڭ سىيرىلاڭغۇلىشىش ئەھۋالى ئەدەبىي جانلىق تىلغا، شۇنىڭدەك

باشقا دىيالېكتلاردىكى ئىپتىلىشىغا ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن ترانسكرىپسىيەدە ئالاھىدە بەلگە بىلەن ئىپادىلەنمىدى ۋە بۇ يەردە ئالاھىدە بايان قىلىنمىدى.

3 . 10 . ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى

3 . 10 . 1 . ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيە: خوتەن دىيالېكتىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى تۆۋەندىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ.

[s]/[t] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
tɛssɛk	تەستەك
qɛssɛn	قەستەن

[τ]، [j] [tʃ/] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
ytʃtʃeτim	لوپ	ئۈچ يېرىم
hetʃtʃ $\overline{ɛ}$ (τ)	لوپ	ھېچ يەر
utʃtʃɑptim $\overline{ɛ}$ (n)	گۇما	ئۇچراپتىمەن

3 . 10 . 2 . تەتۈر ئاسسىمىلاتسىيە:

[n]/[l] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
sɑmɑlliq	سامانلىق
ɑmɑlliq	ئامانلىق
ɛllik	ئەنلىك، ئېنىكەڭ

[l]/[m] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئه. ت.
qilɑmmɑj	قىلالماي

[p]/[m] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئه. ت.
dɛssɛmmidim	دەسسەپمىدىم
k ø̄ (ɾ)mɛmmidim	كۆرمەپمىدىم
ɪmip se(li)mmidiki?	ئىمىپ قالغانمىدىكىن؟

[tʃ]، [t]/[s] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئه. ت.
ejssɑm	ئىيتسام
ɑssun	ئاتسۇن
ɑssun	ئاچسۇن

[n]/[j] ياكى [n]/[ɾ] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئه. ت.
joɣɑɾɾɑq~joɣɑjjɑq	يوغانراق
uzujjɑq	ئۇزۇنراق

3. 11. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى:

[q]/[ʃ] ئالمىشىشى

مۇنداق تاۋۇش ئالمىشىش كۆرۈلىدىغان سۆزلەر كۆپ ئەمەس.

nɑʃqɑ	ناخشا

△ østɛŋ b ɷ jidɑ nɑʃq(ɑ)ejssɑm,
dɑwzɑ tywidɛ tiŋʃɑjtu.

(خەلق قوشىقى)

3. 12. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى:

خوتەن دىيالېكتىدا ئۇزۇك تاۋۇشلار كۆپىيىپ قالىدىغان سۆزلەر كۆپ ئەمەس. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ سۆز بېشىدا بىر [h] تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
himɑτɛt	ئىمارەت
hɛqidɛ	ئەقىدە
hYm ɛ̄ (τ)	ئۆمۈر
hɑllɑŋ	ئالاڭ، ئوچۇقچىلىق
him	ئىم
himi bij	گېپى بىر
hɑbdɑl	ئابدال، قەلەندەر
heqil	ئەقىل
hɑxlim	ئەقلىم

ئەدەبىي تىلدىكى «hoʃ– هۇش، høl– هۆل» قاتارلىق سۆزلەر خوتەن دىيالېكتىدا «uʃ، øl» دەپ ئېيتىلىدۇ. «ŋ» تاۋۇشىنىڭ كۆپىيىشى پەقەت «mɑʃiŋnɑ- ماشىنا» دېگەن بىر سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ.

Ⅲ خوتەن دىيالېكتىنىڭ گراماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) ئالاھىدىلىكلىرى

1. ئىسىملار

1. 1. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈكى ‎-lɑ̄(τ)‎، ‎-lɛ̄(τ)‎ قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىن كېيىن يەنە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلسا، قوشۇمچىنىڭ ئاخىرىدىكى، ئېيتىلغاندا چۈشۈپ قالىدىغان [τ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑl(i)lɑ̄(τ)	باللار
bɑl(i)liji	باللىرى
qulɑqlɑ̄(τ)	قۇلاقلار
qulɑqlijim	قۇلاقلىرىم

ئەگەر كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىن كېيىن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ قالسا، كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-li» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑl(i)liɣɑ	باللارغا

ئۆيدىكىلەرگە	øjdikiligɛ
ئۇلارنىڭ	uliniŋ
ئۈرۈمچىلەرنى	yτymtʃilini kYτɛp
كۆرۈپ. . .	

2.1. ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

بىرىنچى شەخس بىرلىك ئۇچۇن «-m، -um//-im، -ym» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
بالا، بالام	bɑlɑ, bɑlɑm
تىل، تىلىم	til, tilim
كۆچ، كۆچۈم	kutʃ, kutʃum
يۈز، يۈزۈم	jyz, jyzym

[o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە، ئاياغدىكى بوغۇملىرىدا [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرى كەلگەن، يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە «-ɑm، -ɛm» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
قول، قولۇم	qol, q ω lɑm
كۆز، كۆزۈم	køz, kYzɛm
قۇلاق، قۇلىقىم	qulɑq, quluqum ~ quluqɑm
ئۆتۈك، ئۆتۈكۈم	Ytɛk, Ytykym ~ Ytykɛm
بىلەك، بىلىكىم	bilɛk, bilikɛm

jyjɛk~jyτɛk, jyjykɛm	يۈرەك، يۈرىكىم

لېكىن، تەكىت بىلەن ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلمىسىمۇ، شۇنىڭدەك كېيىنكى بوغۇملىرىدا [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى كەلمىسىمۇ، ئوخشاشلا بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ ۋە «-αm، -ɛm» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىۋېرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
put, putαm	پۇت، پۇتۇم
bū(j)τuq, bū(j)τuqαm	بۇيرۇق، بۇيرۇقۇم
ατɛk, ατikɛm	ئېرىق، ئېرىقىم

بىرىنچى شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن «-miz، -imiz//-umiz، -ymiz (لەۋلىشىش دەرىجىسى ئانچە كۈچلۈك ئەمەس)» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bαlα, bαlimiz	بالا، بالىمىز
til, tilimiz	تىل، تىلىمىز
jyz, jyzimiz ~ jyzymiz	يۈز، يۈزىمىز
qol, qɷlimiz~qɷlumiz	قول، قولىمىز

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۈچۈن «-ŋ، -uŋ//-iŋ، -yŋ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ، [oˑ]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە ئايىغىدىكى بوغۇملاردا [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى كەلگەن بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە «-αŋ، -ɛŋ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑlɑ, bɑlɑŋ	بالا، بالاڭ
til, tiliŋ	تىل، تىلىڭ
jyz, jyzyŋ	يۈز، يۈزۈڭ
kutʃ, kutʃuŋ	كۈچ، كۈچۈڭ
qol, q ɷ lɑŋ	قول، قولۇڭ
køz, kYzɛŋ	كۆز، كۆزۈڭ
qulɑq, quluquŋ~ quluqɑŋ	قۇلاق، قۇلىقىڭ
Ytɛk, Ytykyŋ~ Ytykɛŋ	ئۆتەك، ئۆتۈكۈڭ

ئىسكىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى، «-iŋiz ، -ŋiz» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ياكى ئايىغىدىكى بوغۇمدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىنىڭ باش سوزۇق تاۋۇشى بولغان [i] نىڭ يىلتىزغا ياكى ئۆزەككە لەۋلىشىش جەھەتتىكى ماسلىشىشى ئىنتايىن ئاجىز بولىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑlɑ, bɑliŋiz	بالا، بالىڭىز
til, tiliŋiz	تىل، تىلىڭىز
jyz, jyzyŋiz	يۈز، يۈزىڭىز
qol, q ɷ luŋiz	قول، قولىڭىز

گۈل، گۈلىڭىز	gul, guluŋiz
ئالتۇن، ئالتۇنىڭىز	ɑltun, ɑltunuŋiz
ئۆتۈك، ئۆتۈكىڭىز	Ytɛk, Ytykyŋiz

ئەگەر تەكىتلىنىپ ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلسا، قوشۇمچىنىڭ [i] تاۋۇشى [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشى بىلەن ئۆزگەرتىلىشىدۇ ۋە ئۇرغۇلۇق بولىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ytɛk, ytykiŋɛz	ئۆتۈك، ئۆتۈكىڭىز
jyz, jyzyŋɛz	يۈز، يۈزىڭىز
qol, qɷluŋɑz	قول، قولىڭىز
gul, guluŋɑz	گۈل، گۈلىڭىز
bulbul, bulbuluŋɑz	بۇلبۇل، بۇلبۇلىڭىز

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن «-liji» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑl(i)liji	سىلىنىڭ باللىرى
jyzliji	سىلىنىڭ يۈزلىرى
qolliji	سىلىنىڭ قوللىرى

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-ŋlā(τ)، -ŋl ε̄ (τ)//-iŋlā(τ)، -uŋlā(τ)//-iŋlɛ(τ)، -yŋl ε̄ (τ)»، [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەردە ياكى تەكىتلىنىپ ئېيتىلغان سۆزلەردە «-ɑŋlā(τ)، -ɛŋl ε̄ (τ)» قوشۇمچىلىرى

قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
بالا،	bɑlɑ,
بالاڭلار	bɑlɑŋlā(τ)
چىش،	tʃiʃ,
چىشىڭلار	tʃiʃiŋlā(τ)
تىل،	til,
تىلىڭلار	tiliŋl $\overline{\varepsilon}$ (τ)
چۈش،	tʃyʃ,
چۈشۈڭلار	tʃyʃyŋlɛ(τ)
گۇناھ،	gunɑ,
گۇناھىڭلار	gunɑjiŋlā(τ)
سوپۇن،	s ɷ pun,
سوپۇنۇڭلار	s ɷ punuŋlā(τ)
قول،	qol,
قولۇڭلار	q ɷ lɑŋlā(τ)
كۆز،	køz,
كۆزۈڭلار	kYzɛŋl $\overline{\varepsilon}$ (τ)
چاپان،	tʃɑpɑn,
چاپىنىڭلار	tʃɑpinɑŋlā(τ)
بىلەك،	bilɛk,
بىلىكىڭلار	bilikɛŋl $\overline{\varepsilon}$ (τ)

ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن ئوخشاش «-i»، ۋە «-si» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tʃyʃ, tʃyʃi	چۈش، چۈشى
gɛp, gɪpi	گەپ، گېپى

سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە، شۇنىڭدەك [ɾ] ، [j] ، [n] ، [l] تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «-si» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
dɑdɑ, dɑdisi	دادا، دادىسى
un, unisi	ئۇن، ئۇنى
uj, ujisi	ئۇي، ئۇيى
øj, øjisi	ئۆي، ئۆيى
pul, pulisi	پۇل، پۇلى
bij, bijsi	بىر، بىرى

بەزى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن مەلۇم تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالغان ياكى ئەمەلىي تىل شارائىتىدا ئېيتىلمايدىغان بولۇپ كەتكەن تاۋۇشلار شۇ سۆزلەر تۈرلەنگەندە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىغا بىر [j] تاۋۇشى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
sijɑ, sijɑjim	سىياھ، سىياھىم

su, syjym	سۈ، سۈيۈم
pɛτwɑ, pɛτwɑjim	پەرۋا، پەرۋايىم

3.1. ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى

باش كېلىش ئەدەبىي تىلدىكىدەك نۆل فورما بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئىگىلىك كېلىش «-nyŋ ،-nuŋ//-niŋ» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jɑzniŋ	يازنىڭ
kyznyŋ	كۈزنىڭ
qolnuŋ	قولنىڭ

يۆنىلىش كېلىش «-qɑ ،-ɣɑ//-kɛ ،-gɛ (بەزى سۆزلەردە -qɛ)» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑzā(τ)ɣɑ	بازارغا
jɑʃqɑ	ياشقا
ɛmgɛkkɛ	ئەمگەككە
sizgɛ	سىزگە
xɛliqqɛ	خەلققە
qɑʃqā(τ)ɣɑ	قەشقەرگە

چۈشۈم كېلىش «-ni» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tʃɑmɣū(τ)ni	چامغۇرنى

bɑlimizni	بالىمىزنى

ئورۇن كېلىش «-dɑ، -dɛ//-tɑ، -tɛ» ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
wɑxtidɑ	ۋاقتىدا
øjdɛ	ئۆيدە
qiʃtɑ	قىشتا
øtmyʃtɛ	ئۆتمۈشتە

چىقىش كېلىش «-din، -tin» ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bizdin	بىزدىن
kɛjnidin	كەينىدىن
ɛmgɛktin	ئەمگەكتىن
bɑldijtin	ئاۋالدىن

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلاردا «-dun، -dyn//-tun، -tyn» قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
qɑτɑŋɣudun	قاراڭغۇدىن
kɛwτyktyn	كۆرۈكتىن
øjdyn	ئۆيدىن
ygynyʃtyn	ئۈگىنىشتىن

2 . سۈپەتلەر

خوتەن دىيالېكتىدا سۈپەتلەرنىڭ دەرىجىسى تۆۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ.

2 . 1 . كېمەيتمە دەرىجە

كېمەيتمە دەرىجە يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە ئېلچى - لوپ - قارىقاش شېۋىسىدە «-τɑq~-jɑq» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. گۇما شېۋىسىدە پۈتۈنلەي «-jɑq» قوشۇلۇش بىلەن؛ چىرا - كېرىيە - نىيە شېۋىسىدە «-jɑq~-rɑq» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ (تۆۋەندىكى مىساللار ئېلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسىدىن خاتىرىلەنگەن) . م:

خو. د.	ئە. ت.
qiziljɑq~qizilτɑq	قىزىلراق
boʃjɑq~boʃτɑq	بوشراق
j ɷ ɣɑjjɑq~j ɷ ɣɑττɑq	يوغانراق
dziqjɑq~dziqτɑq	جىقراق
kitʃigjɑq~kitʃigτɑq	كىچىكرەك
jittigjɑq	ئىتتىكرەك

2 . 2 . ئەركىلەتمە دەرىجە

ئەركىلەتمە دەرىجە يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɣinɑq، -qinɑq، -kinɑk (گۇما شېۋىسىدە -ɣinɑ~-qinɑ//-ɣinɛk، -qinɛk//-kinɑ، -kinɛk، -kinɑk)» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
چىرايلىققىنە	uzɣinɑq
تۈزگىنە	tyzɣinɑq
پاكارغىنە	wɑxɑnɣinɑq
ئاچچىققىنە	ɑtʃtʃiqqinɑq
كىچىككىنە	kitʃɪ̄kinɑk~kitʃɪ̄kinɛk ~kitʃɪ̄kinɑ
ياخشىغىنە	jɑxʃiɣinɑ~jɑxʃiɣinɛk
تاتلىققىنە	tɑʔliqqinɑ~tɑʔliqqinɛk
دۈمچەككىنە	mudukkinɑk

بۇ قوشۇمچىلار بەزىدە شەخس ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ، تەكىت مەنىسىنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. م:

△ pɛqɛt sɛnɣinɑq k ɛ̄ (l)midiŋ.

يالغۇز سەنلا كەلمىدىڭ.

2. 3. ئاشۇرما دەرىجە

2. 3. 1. سۈپەتلەرنى تەكرارلاش يولى بىلەن ياسالغانلار:

سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئايىغىغا [p] تاۋۇشىنى قوشۇپ، ئاندىن شۇ سۈپەتنى تەكرارلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. سۈپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش [ɑ] بولسا، بۇ تاۋۇش [o] غا نۆۋەتلىشىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئاق، ئاپپاق	ɑq, ɑppɑq~oppɑq

jeʃil, jopjeʃil	يېشىل، ياپيېشىل
setiɤ, sopsejiɤ	سېرىق، ساپسېرىق
qɑtɑ, qopqɑtɑ	قارا، قاپقارا
qizil, qipqizil	قىزىل، قىپقىزىل

2 .3 .2. چىقىش كېلىش ۋاسىتىسى بىلەن ياسالغانلار:
بەزىدە سۆپەتلەرنىڭ بىرىنچىسىنى چىقىش كېلىش بىلەن تۈرلەندۈرۈپ، ئىككىنچىسىنى ئەينەن تەكرارلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
t ɷ ludun t ɷ lɑ	ناھايىتى تولا
uzundun uzun	ناھايىتى ئۇزۇن
uzɑxtin uzɑq	ناھايىتى ئۇزاق

2.3.3. رەۋىشلەر ۋاسىتىسى بىلەن ياسالغانلار:
سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى يۇقىرىقىلاردىن باشقا خۇددى ئەدەبىي تىلىدىكىدەك سۆپەتلەرنىڭ ئالدىغا ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىنى قوشۇش بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. خوتەن دىيالېكتىغا خاسراق بولغان ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىدىن «xoʃmu، xömu، øhɟɛg~ ، øtɟɛg، døj» قاتارلىقلار بولسىمۇ، بۇلاردىن كېيىنكى ئىككىسى پەقەت «qɑtɑ» سۆپىتىنى ئاشۇرۇش ئۇچۇنلا قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
xoʃmu uzkɛn	ناھايىتىچىرايلىق ئىكەن
xömu jɑxʃikɛn	بەك ياخشى ئىكەن

døj qατα	ناھايىتى قارا
øhɬεg qατα	ناھايىتى قارا
tum qατα	ناھايىتى قارا

3 . سانلار

خوتەن دىيالېكتىدا سانلار ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشايدۇ.

3 . 1 . دەرىجە سانلار

دەرىجە سانلار ئۈچۈن «-undzi//-indzi، -ndzi، -yndzi» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. [ε] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سانلاردىكى [ε] تاۋۇشى [i] گە ئۆزگىرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bij, bijindzi	بىر، بىرىنچى
ytʃ, ytyndzi	ئۈچ، ئۈچىنچى
on, onundzi	ئون، ئونىنچى
αltε, αltindzi	ئالتە، ئالتىنچى

گۇما شېۋىسىدە ئوخشاشلا «-yndzi» قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
bijyndzi	بىرىنچى
ytʃyndzi	ئۈچىنچى
onyndzi	ئونىنچى

3 . 2 . ئۆملۈك سانلار

ئۆملۈك سانلار ئۈچۈن «-øjlɛn ، -jlɛn» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. [ɛ] بىلەن ئاياغلاشقان سانلاردىكى [ɛ] تاۋۇشى [ø] گە ئۆزگىرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bijøjlɛn	بىرەيلەن
ytʃøjlɛn	ئۈچەيلەن
t ø̄ (τ)tøjlɛn	تۆرتەيلەن
αltøjlɛn	ئالتەيلەن
jɛttøjlɛn	يەتتەيلەن

گۇما شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچە « ø̄ lɛ ، -lɛ» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
ytʃ ø̄ lɛ	ئۈچەيلەن
bij ø̄ lɛ	بىرەيلەن
on ø̄ lɛ	ئونەيلەن
αlt ø̄ lɛ	ئالتەيلەن

4 . ئالماشلار

4 . 1 . شەخس ئالماشلىرى

شــەخس ئالماشلىرىدىن 2 - شەخس سىپايە تۈرى ئۆچۈن قــوللىنىلىدىغان «سىلى-sili» ئالمىشى قوللىنىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ 3 - شەخس كۆپلۈك شەكلى «— øzliji ئۆزلىرى» قوللىنىلىدۇ ۋە كۆپىنچە ياشانغان، شۇنىڭدەك ھۆرمەتلىگەن كىشىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. م:

△øzliji n ε̄ gɛ bāllɑ?

ئۆزلىرى نەگە باردىلا؟

ئــىككــىنــچــى شــەخــس كــۆپــلــۈك شــەكــلــى «(τ) silε̄- ســىــلــەر» ئــادەتــتــە يــېــقــىــن كــىــشــىــلــىــرىــگــە (ئىككىنچى شەخس بىرلىكىگە) ھۆرمەت تەرىقىسىدە قوللىنىلىدۇ. م:

△ sil ε̄ (τ) n ε̄ gɛ bā(τ)diŋlā(τ) ɑdɑʃ, mɛn bā(τ) ɣɑndɑ iʃ(i)kɛŋliɣɑ qulpi se(li)ɣliɣdi.

ئاداش، سەن نەگە باردىڭ، مەن بارغاندا ئىشىكىڭگە قۇلۇپ سېلىنغلىق ئىدى.

2.4. كۆرسىتىش ئالماشلىرى

كـۆرســتــىــش ئــالــمــاشــلــىــرىــدىــن ئــەدەبىي تىلىمىزدا قوللىنىلمايدىغان «tɑnɑ — ئەنە، ī ئاۋۇ، mɑ — ماۋۇ (گۇما شېۋىسىدە mo)» ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ. « ī » ئالمىشى يىراقتىكى نەرسىلەرنى كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ī ɛdɛm	ئاۋۇ ئادەم
mɑ ɛdɛm	ماۋۇ ئادەم

(گوما شېۋىسىدە) ماۋۇ ئادەم mo idɛm

△ ulinin Yji $\overline{i}$ jɛ(τ)dɛ tɑnɑ.

ئۇلارنىڭ ئۆيى ئاۋۇ يەردە، ئەنە.

△ tɑnɑ køllimu $\overline{i}$ jɛ(τ)dɛ tuj(u)tu.

ئەنە، كۆردىلىمۇ، ئاۋۇ يەردە تۇرىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن « $\overline{i}$ ، mā ، ʃu» لار كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنسە، ياكى «-dɑq» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ئوخشىتىش ئالماشلىرى ياسالسا، شۇنىڭدەك «-tʃɛ» قوشۇمچىسى قوشۇلسا، ئارىلىقتا بىر [m] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
māniŋ~mɑmniŋ	ماۋۇنىڭ
īniŋ~īmniŋ	ئاۋۇنىڭ
ʃuniŋ~ʃumniŋ	شۇنىڭ
māni~mɑmni	ماۋۇنى
māniŋɣɑ~mɑmniŋɣɑ~mɑmɣɑ	مانىڭغا
mɑniŋdin~mɑmniŋdin	مانىڭدىن
īni~īmni	ئاۋۇنى
ʃuni~ʃumni	شۇنى
mɑmdā(ɣ)~mɑmdɑɣ	مۇنداق
īmdɑɣ	ئاۋۇنىڭدەك
ʃumdā(ɣ)~ʃumdɑɣ	شۇنداق

moʃumdɑɤ	مۇشۇنداق
mɑmtʃɛ	مۇنچە
mɑmtʃilik	مۇنچىلىك

△ mɑmtʃɛ n ɷ mujum bā(τ), pitigsiz dijtu.

مۇنچە نومۇرۇم بار، پۈتۈكسىز، دەيدۇ.

نىيە شېۋىسىدە بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا ئورۇن كېلىش، يۆنىلىش كېلىش ۋە چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئالماش بىلەن كېلىش ئارىلىقىدا بىر «-niŋ» كۆپىيىپ قالمايدۇ. م:

△ bu ɑʃni āɤɑ~uɤɑ usup qojdɑm.

بۇ ئاشنى ئاۋۇنىڭغا ~ ئانىڭغا ئۇسۇپ قويدۇم:

△ ɑʃtin māɤimu bɛ(τ)gin.

ئاشتىن مانىڭغىمۇ بەرگىن.

△ kitɑpni ɑʃudin ɑldim.

كىتابنى ئاشۇنىڭدىن ئالدىم.

△ ādimu pul bā(τ), mādimu pul bā(τ).

ئانىڭدىمۇ پۇل بار، مانىڭدىمۇ پۇل بار.

بەلگىسىز ئالماشلاردىن «būniqɑtʃɑn — ئاللىقاچان»، «pɛmistimɑni~pɛmidimɑni — پالانچى» لار قوللىنىلىدۇ. م:

△ būniqɑtʃɑn qi(li)p boldɑm

ئاللىقاچان قىلىپ بولدۇم.

△ pɛmidimɑnilā(τ) ke(li)ptimiʃ.

پالانچىلار كەپتۇدەك.

3.4. سوراق ئالماشلىرى

بەزى سوراق ئالماشلىرىدىن كېيىن «-tu» قوشۇپ

قولل‍ىنىلىدۇ. م:

خو. د. — ئە. ت.

kimtu — كىم

nımity — نېمە؟ نېمىدۇ؟

qɛj ε̄ (τ)ditu — قەيەردە، قەيەردىدۇ؟

بۇ نۇقتا قۇمۇل شېۋىسىدىكىگە ئوخشايدۇ.

5. رەۋىشلەر

ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «hazir» ياكى «heli» نىڭ ئورنىغا «saj» ۋە ئۇنىڭ ئايىغىغا «-qi»، «-tinqi» قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكلى قوللىنىلىدۇ. بۇ رەۋىش خوتەن دىيالېكتىدا سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن سەل ئىلگىرىكى ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

م:

△saj kɛldim-jɑ mɛn. — مەن ھېلى كەلدىم.

△ sɑjtin kıbdim texi. — ھېلى كېلىۋىدىم تېخى.

△ sɑjiqi gɑdɑj sınin̩ dɑdɑŋmɑ?

ھازىرقى ئادەم سېنىڭ داداڭمۇ؟

△sɑjtinqi iʃni dɛmlɑ? — ھازىرقى ئىشنى دەمدىلا؟

ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «opul-topul» نىڭ ئورنىغا

«ø̄ milɑqmɑn» سۆزى قوللىنىلىدۇ، م.

△ ø̄ milɑqmɑn mıni kɛ(l)midiŋ dijtu, Yzimu kɛ(l)-
mɛglig mɑnɑ!

ئوپۇل - توپۇل مېنى كەلمىدىڭ، دەيدۇ، مانا ئۆزىمۇ

كەلمىدى.

تەكىت مەنىسىدىكى «zadi» رەۋىشىنىڭ ئورنىغا «høddɛs» ، «tɛmmɛt» «ɣ ɷ li» رەۋىشلىرى قوللىنىلىدۇ. م:

△høddɛs bij iʃqa unumajtu.

بىر ئىشقا زادى ئۇنۇمايدۇ.

△ su tɛmmɛt qā(l)ṃaptu.

سۇ زادى قالماپتۇ.

△u ɛlliglidɛ bā(ɾ)tu, ʃundā(ɣ)mida ɣ ɷ li?

ئۇ (نىڭ يېشى) ئەللىكلەردە باردۇ، شۇنداقمىدۇ، زادى؟

ئىسىملارنىڭ ئايغىغا «-tʃɛ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشلەر كەڭ قوللىنىلىدۇ. م:

△kɛwjyktʃɛ øttɛm. كۆۋرۈك ئارقىلىق ئۆتتۈم.

△joltʃɛ maŋdim. يول بىلەن ماڭدىم.

ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىدىن «xoʃmu ، xōmu ، døj ، øhɫɛg» قوللىنىلىدۇ (سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسىگە قاراڭ).

6. پېئىللار

1.6. پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى: 1.1.6. ئىمكانىيەت تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىمكانىيەت تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى خۇددى ئەدەبىي تىلدىكىدەك «-α ، -ɛ/-j» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن «αl-» ياردەمچى پېئىلنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. ئالدى

ســوزۇق تــاۋۇشلۇق يىلتىزلاردا «ɑl-» پېئىلى «εl-» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. بولۇشسىز ئۆزەكلەردە «al-» پـېـئـىـلـىـدىكى [l] تــاۋۇشــى تــەتــۈر ئــاســـىــمىلاتسىيە قىلىنىپ [m] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
ɑlɑlidim	ئالالىدىم
dijεlidim	دېيەلىدىم
ɑlɑlijtm ε̄ (n)	ئالالايمەن
jε(jε)mmidim	يېيەلمىدىم
ɑlɑlibdim	ئالالىۋىدىم
ɑlɑliptim ε̄ (n)	ئالالايتىمەن
ɑlɑmmɑptim ε̄ (n)	ئالالمايتىمەن
ɑlɑlimmitim ε̄ (n)	ئالالايتىمەنمۇ
ɑlɑmmɑmmiti-m ε̄ (n)	ئالالمايتىمەنمۇ
ɑlɑmmɑmmidim	ئالالمايمىدىم
ɑlɑlɑmtim ε̄ (n)	ئالالامدىمەن
iʃlij ε̄ (τ)m ε̄ (n)	ئىشلىيەلەرمەن
iʃlij ε̄ (l)mεssεmmu	ئىشلىيەلمەسسەنمۇ
Ytεlijtqɑntimε(n)	ئۆتەلەيدىغاندىمەن
Ytεmmijtqɑntimiz	ئۆتەلمەيدىغاندىمىز
ω qujɑlijtmikεn	ئوقۇيالايدىكەنمەن
ω qujɑmmɑmtimikεn	ئوقۇيالامدىكەنمەن؟
ɑlɑlijttim	ئالالايتتىم
ɑlɑmmɑjttim	ئالالمايتتىم
dεssijεlijttim	دەسسىيەلەيتتىم

dɛssijɛmmɛjttim — دەسسىيەلمەيتتىم

6.1.2. باشلانما تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى: پېئىلنىڭ باشلانما تۇسلۇك ئۆزەكلىرى خوتەن دىيالېكتىدا «-ɣili، -gili // -qili، -kili» بىلەن ئىپادىلەنگەن مەقسەت رەۋىشداشلىرىدىن كېيىن كۆپىنچە «-tuτ، -qop» پېئىللىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

△lopqα bā(τ)ɣili qoptαm — لوپقا بارغىلىۋاتىمەن

△ αʃ piʃqili qopti — ئاش پىشقىلىۋاتىدۇ

△ mɛn tαmαq jigili qoptαm — مەن تاماق يېگىلىۋاتىمەن

△ jαtqili qoptαŋmα — ياتقىلىۋاتامسەن؟

△ b ω lαŋlā(τ) qā(l)miɣili qopti — چاپسان بولۇڭلار، تۈگەپ كېتەي دەۋاتىدۇ.

△ nejαqqα kɛtmɛŋlā(τ), αʃ tɛjjā(τ) bō(l)ɣili tū(τ)di — يىراققا كەتمەڭلار، ئاش تەييار بولغىلىۋاتىدۇ.

△ ī ʃiŋɣα bā(r)ɣili tuj(u)tm ɛ̄ (n). — شۇ ياققابارغىلىۋاتىمەن

6.1.3. چەكلىمىسىز تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى: پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۇسلۇك ئۆزەكلىرى «-α، -ɛ/-j»لىق رەۋىشداشلارغا «bɛτ->w ɛ̄ (τ)» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. رەۋىشداشنى تەشكىل قىلغان [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى شۇنىڭدەك ئاياغدىكى بوغۇمى [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان پېئىلتىزلاردىكى مەزكۇر تاۋۇشلار [i] گە ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αl- el ī w ɛ̄ (τ)dim	ئال -، ئېلىۋەردىم

el ī wejitm ε̄ (n)	ئېلىۋېرىمەن
el ī weτ(i)ttyk	ئېلىۋېرەتتۇق
bε(τ)-, bij ī w ε̄ (τ)diŋ	بەر-، بېرىۋەردىڭ
bij ī wejitm ε̄ (n)	بېرىۋېرىمەن
iʃlε-, iʃlijw ε̄ (τ)dim	ئىشلە-، ئىشلەۋەردىم
ūqu-, ūqujw ε̄ (τ)diŋiz	ئوقۇ-، ئوقۇۋەردىڭىز
mαŋ-, meŋ ī wejiŋ	ماڭ-، مېڭىۋېرىڭ.

6.1.4. تاماملانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى: پېئىلنىڭ تاماملانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى «-p» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن «-αt» پېئىلى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ئەمەلىي ئېيتىلىشتا [p] تاۋۇشى [w] غا ئايلىنىدۇ. [α]، [ε] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە بۇ سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlε-, iʃliwαttim	ئىشلە-، ئىشلەۋاتتىم
jε-, jɪwαttim	يە-، يەۋاتتىم
soj-, s ɷ juwαttim	سوي-، سويۇۋاتتىم
b ε̄ (τ)-, bɪjiwαttim	بەر-، بېرىۋاتتىم
iʃliwαtɬα	ئىشلەۋاتتىلا
iʃliwαtmillα	ئىشلەۋاتمىدىلا (يەنى ئىشلەپ تۈگەتمىدىلە)

6.2. پېئىل دەرىجىلىرى

پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى، پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلار، پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بىلدۈرىدىغان

مەنىلىرى ۋە قوللىنىلىشى ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاش. پەرقلىق نۇقتىلار تۆۋەندىكىچە:

6.2.1. ئۆملۈك دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى: ئۆملۈك دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە ۋە مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللاردا قوشۇمچىدىكى [u]، [y] سوزۇق تاۋۇشلىرى ئورنىغا [α]، [ε] نى قوللىنىش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

ئۆملۈك دەرىجە ئۈچۈن:

خو. د.	ئە. ت.
kYjεʃtim~ kYτεʃtim	كۆرۈشتۇم
s ɷ qαʃti	سوقۇشتى
bYlεʃti	بۆلۈشتى

ئۆزلۈك دەرىجە ئۈچۈن:

kYjεndim~kYτεndim	كۆرۈندۈم
s ɷ zαldi	سوزۇلدى، كېرىلدى

مەجھۇل دەرىجە ئۈچۈن:

q ɷ ʃαldi	قوشۇلدى
ɷ jαldi	ئويۇلدى

6.2.2. مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى: مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل يىلتىزلىرىدا ياكى ئۆزەكلىرىدە ئەدەبىي تىلىمىزدىكىدەك «t-» قوشۇمچىسى قوللىنىلغاندىن باشقا، ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن

ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە كۆپىنچە «-dū(τ)، -dȳ(τ)، -tū(τ)//، -tȳ(τ)»، قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tɛp-	تەپ-
tɛptȳ(τ)dym	تەپتۈردۈم
tut-	تۇت-
tuttū(τ)dum	تۇتتۇردۇم
bɛ̄(τ)-	بەر-
bɛ̄(τ)dy(τ)dym	بەرگۈزدۈم
αl-	ئال-
αldū(τ)dum	ئالدۇردۇم

لېكىن گۇما شېۋىسى ۋە چىرا - كېرىيە - نىيە شېۋىلىرىدە بۇ قوشۇمچىلار بىلەن بىللە «-ɣuz، -quz//-gyz، -kyz» قوشۇمچىلىرى ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. م:

tɛpkyzdym~tɛptȳ(τ)dym	تەپتۈردۈم
tutquzdum~tuttū(τ)dum	تۇتتۇردۇم

خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شېۋىلىرىدە [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزلاردا بۇ قوشۇمچىلاردىكى [u]، [y] سوزۇق تاۋۇشلىرى ئورنىغا [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
qoʃ-	قوش-
qoʃtā(τ)dim	قوشتۇردۇم
soz-	سوز-
sozdā(τ)dim	سوزدۇردۇم
øs -	ئۆس-
øst ε̄ (τ)dim	ئۆستۈردۈم
køp-	كۆپ-
køpt ε̄ (τ)dim	كۆپتۈردۈم
køj-	كۆي-
køjd ε̄ (τ)dim	كۆيدۈردۈم
øt -	ئۆت-
øtkεzdim	ئۆتكۈزدۈم
toj -	توي-
tojɣαzdim	تويدۇردۇم

3.2.6. بىر بوغۇملۇق [tʃ]، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار ۋە -tʃiq پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى: بىر بوغۇملۇق [tʃ]، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلارغا ۋە بىرلا «-tʃiq» پېئىلىغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك «-ū(τ)، -//-ā(τ)، ȳ(τ)، ε̄(τ)-» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
køtʃ-	كۆچ -
kYtʃ ε̄ (τ)dim	كۆچۈردۈم
øtʃ-	ئۆچ -
Ytʃ ε̄ (τ)dim	ئۆچۈردۈم
itʃ-	ئىچ -
itʃ ȳ (τ)dym	ئىچۈردۈم
qɑtʃ-	قاچ -
qɑtʃū(τ)dum	قاچۇردۇم
tʃyʃ-	چۈش -
tʃyʃ ȳ (τ)dym	چۈشۈردۈم
piʃ-	پىش -
piʃū(τ)dum	پىشۇردۇم
tʃiq-	چىق -
tʃiqā(τ)dim	چىقاردىم

6. 3. پېئىللارنىڭ رايلىرى

6. 3. 1 بۇيرۇق - تەلەپ رايى: پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىك ئۈچۈن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-j، -ɑj، -uj//-ij، -yj» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jɑsɑ-	ياسا -
jɑsɑj	ياساي

αl-	ئال -
αlαj	ئالاي
b ε̄ (τ)-	بەر-
bijij	بېرەي
itʃ-	ئىچ -
itʃij	ئىچەي
k ø̄ (τ)-	كۆر -
kYjyj	كۆرەي
q ɷ ʃ-	قوش -
q ɷ ʃuj	قوشاي

يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرنىڭ ئايىغىدىكى بوغۇم [ε] بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئوخشاشلا [ε] تاۋۇشى [i] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlε-	ئىشلە-
iʃlij	ئىشلەي
k ε̄ (l)mε-	كەلمە -
k ε̄ (l)mij	كەلمەي

بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-jli، -ili» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. بۇنىڭدىمۇ ئايىغىدىكى [ε] تاۋۇشى [i] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αl-	ئال -
αlili	ئالايلى

ئالما -	ā(l)mα
ئالمايلى	αlmαjli
كەت -	kεt-
كېتەيلى	kɪtili
كەتمە-	kεtmε-
كەتمەيلى	kεtmijli
ئۈز -	yz-
ئۈزەيلى	yzili
ئۈزمە -	yzmε-
ئۈزمەيلى	yzmijli

پەقەت نىيە ناھىيىسىدىلا بەزى ھاللاردا «-liŋ»، -uliŋ//-iliŋ، «-jliŋ//-yliŋ» قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ. م:

ئە. ت.	نىيە ناھىيىسىدە
ئەت -	εt-
ئېتەيلى	ɪtiliŋ
ئال-	αl-
ئالايلى	αl(i)liŋ
سورا-	sō(r)-
سورايلى	s ɷ τuliŋ
كۆر -	k ø̄ (τ)-
كۆرەيلى	kYτyliŋ
قىلما-	qilmα-
قىلمايلى	qilmαjliŋ

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۈچۈن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردىن كېيىن «-ɣin، -qin//-gin، -kin» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bā(τ)-	بار -
bā(τ)ɣin	بارغىن
k ɛ̄ (l)-	كەل -
k ɛ̄ (l)gin	كەلگىن
itʃ-	ئىچ -
itʃkin	ئىچكىن
tos-	توس -
tosqin	توسقىن
køtʃ-	كۆچ -
køtʃkin	كۆچكىن

ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى ئۈچۈن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ŋ، -iŋ//-uŋ، -yŋ//-juŋ»، [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزلارغا «-ɑŋ، -ɛŋ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.
م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlɛ-	ئىشلە -
iʃlɛŋ	ئىشلەڭ

بىل -	bil-
بىلىڭ	biliŋ
تۇت -	tut-
تۇتۇڭ	tutuŋ
كۈل -	kyl-
كۈلۈڭ	kylyŋ
يۇ -	ju-
يۇيۇڭ	jujuŋ
كۆر -	k ø̄ (τ)-
كۆرۈڭ	kYjɛŋ
قوي -	qoj -
قويۇڭ	q ɷ jɑŋ

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن ئىككىنچى شەخس بىرلىكتە قوللانغان قوشۇمچىلارنىڭ ئايىغىغا «- lā(τ)» قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئوينا -	ojnɑ-
ئويناڭلار	ojnɑŋlā(τ)
بەر -	b ɛ̄ (τ)-
بېرىڭلار	bɪjiŋlā(τ)
توس -	tos-
توسۇڭلار	t ɷ sɑŋlā(τ)

كۆر -	k ø̄ (τ)-
كۆرۈڭلار	kYjɛŋlā(τ)

پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلۈپ [l] بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى ۋە كۆپلۈك شەكلىدە مەزكۇر [l] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال-	ɑl-
ئېلىڭ	eliŋ~e(li)ŋ
ئېلىڭلار	e(li)ŋlā(τ)
قال-	qɑl-
قېلىڭ	qeliŋ~qe(li)ŋ
قېلىڭلار	qe(li)ŋlā(τ)
سال-	sɑl-
سېلىڭ	seliŋ~se(li)ŋ
سېلىڭلار	se(li)ŋlā(τ)
چال-	tʃɑl-
چېلىڭ	tʃeliŋ~tʃe(li)ŋ
چېلىڭلار	tʃe(li)ŋlā(τ)
كەل-	kɛl-
كېلىڭ	keliŋ~ke(li)ŋ
كېلىڭلار	ke(li)ŋlā(τ)

قىل-	qil-
قىلىڭ	qiliŋ~qi(li)ŋ
قىلىڭلار	qi(li)ŋlā(τ)

بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك هۆرمەت تۈرىدە «-silɛ, - silα» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. [j]~[τ]، [l] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە بۇ تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال -	αl-
ئالسىلا	ā(l)silα
بەر -	b $\overline{\varepsilon}$ (τ)-
بەرسىلە	b $\overline{\varepsilon}$ (τ)silɛ
توس -	tos-
توسسىلا	tossilα
ئۈز -	yz-
ئۈزسىلە	yzsilɛ

لېكىن، گۇما شىۋىسىدە پەقەت «-sɛ» قوللىنىلىدۇ ۋە بۇ قوشۇمچىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئالاھىدە ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىدۇ. م:

△ gunαjimdin øssɛ. گۇناھىمدىن ئۆتسىلە.

ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن ئوخشاشلا «-syn ،-sun» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال -	αl-
ئالسۇن	ā(l)sun

بەر -	b ε̄ (τ)-
بەرسۈن	b ε̄ (τ)syn
سورا -	sō(τ)-
سورسۇن	sō(τ)sun
كەت -	kεt-
كەتسۈن	kεssyn

2.3.6. پەرەز - قارشلىق رايى: پەرەز - قارشلىق رايى ئەدەبىي تىلدىكىدەك «- sε ، - sα» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
بەر -	b ε̄ (τ) -
بەرسەم	b ε̄ (τ)sεm
ئال -	αl -
ئالسام	ā(l)sαm

بولۇشسىز فورمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزلاردا بولۇشسىزلىق فورمىسى «-mε ، -mα» لەردىكى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئۈزمە -	yzmε-
ئۈزمىسەم	yzmysεm
تۇتما -	tutmα-
تۇتمىسام	tutmusαm

(ئەسكەرتىش: بۇ يەردىكى لەۋلىشىش بەك ئاجىز بولىدۇ)

بۇ فورمىدىن كېيىن «-tʃu» يۈكلىمىسى قوشۇلۇش بىلەن ئارمان مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئالساڭچۇ	ā(l)saŋtʃu
كەلسەڭچۇ	k ε̄ (l)sεŋtʃu

△ ʃu tujuxtɑ k ε̄ (l)sitʃu?

شۇ تۇرقىدا كەلسىچۇ؟

6.3.3. زۆرۈرىيەت رايى: پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى بولۇشلۇق، بولۇشسىز يىلتىز ۋە ئۆزەكلەرگە «-ɤu»، -//gy- qu ، «-ky» قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىمداشلاردىن كېيىن «- luq ، «-lyk» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

△ qimmɑŋ dɪgεn iʃni qimmiɤuluq.

قىلماڭ دېگەن ئىشنى قىلماسلىق كېرەك.

△ lɑzim bō(l)ɤɑndiki(n) ē(li)wā(l)ɤuluqti.

لازىم بولغاندىن كېيىن ئېلىۋېلىش لازىم ئىدى.

△ mɑmni dɪgylykti, mɑmni dɪmigylykti~dɪgylyk εmεsti

بۇنى دېيىش لازىم ئىدى، بۇنى دېمەسلىك كېرەك ئىدى.

△ n ī bɑjniŋ bɑl(ɑ)liri øtkεndi(n)ki(jin) ʃuni qā(r)li-ɤuluqidi.

ني باينىڭ بالىلىرى ئۆتكەندىن كېيىن شۇلارغا قاراش لازىم ئىدى.

△ ʃu diwεŋgimu ʃu gεpni dɪgylykmu?

شۇ گالۋاڭغىمۇ شۇ گەپنى دېيىش لازىممىدى؟

△ bilmigεnni bilgεndin sō(r)ɤuluqkεn.

بىلمىگەننى بىلگەندىن سوراش كېرەك ئىكەن.

△ ʃumdaɤ ɛdɛmdinmu mɛslat sō-(τ)ɤuluqmiʃ?

شۇنداق ئادەمدىنمۇ مەسلىھەت سوراش كېرەكمىش؟

بەزى شارائىتلاردا بۇ پېئىل ئېنىق كەلگۈسى زامان پېئىلى بىلدۈرگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرۈپ قالىدۇ. م.

△mɛzmut ō(l)tu(τ)miɤandiki(n) jiqap tʃyʃkylyk ʃundaɤ.

چىڭ ئولتۇرمىغاندىن كېيىن يىقىلىپ چۈشىدۇ، شۇنداق.

△bij jol ɛdɛm bō(l)ɤili wommajtu, dɛt dɛt ɛdɛm bō(l)-ɤuluq, dɛt-dɛt haqliɤa kɛ(l)gylyk.

بىراقلا ئادەم بولغىلى بولمايدۇ، ئاستا - ئاستا ئادەم بولىدۇ، ئاستا - ئاستا ئەقلىگە كېلىدۇ.

پېئىلنىڭ بۇ رايىنى ئىپادە قىلغان فورما بەزىدە ئەدەبىي تىلدىكى ئەدەك ئىسىم مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. م:

△ mɛndin ā(li)tqan ā(l)ɤuluquŋni al.

مېنىڭدىن ئالىدىغان ئالغۇلۇقۇڭنى ئال.

△ qi(l)ɤuluqni sen qildiŋ, balājiŋɤa mɛn qaldim.

قىلغۇلۇقنى سەن قىلدىڭ، بالايىڭغا مەن قالدىم.

△ k $\bar{ø}$ (τ)gylykni k $\bar{ø}$ (τ)dɛk, wajdzan, bajitqan j $\bar{ɛ}$ (τ) ɛmɛskɛn u jɛ(τ).

كۆرگۈلۈكنى كۆردۇق، ۋايجان، ئۇ يەر بارىدىغان يەر ئەمەس ئىكەن.

6.3.4. بايان رايى:

A. ئۆتكەن زامان پېئىللىرى:

① ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى:

بۇ پېئىل يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە بىرىنچى شەخس بىرلىكتە -dum، -dim // -tim، -tum // -dym، -tym، كۆپلۈكتە -duq،

-tyk، -dyk//-tuq قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن؛ ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈردە -tyŋ، -dyŋ//-tuŋ، -duŋ//-tiŋ، -diŋ، سىپايە تۈردە -tyŋiz، -dyŋiz//-tuŋiz، -duŋiz//-tiŋiz، -diŋiz، ھۆرمەت تۈردە -lɛ، -la قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن؛ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكتە -tyŋlɛ(τ)، -dyŋlɛ(τ)، -duŋlā(τ)//-tiŋlā(τ)، -diŋlā(τ)، //-tuŋlā(τ) قوشۇلۇش بىلەن، ئۈچىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈكتە ئوخشاشلا -ti، -di قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

بىرىنچى شەخس:

بىرلىك		كۆپلۈك	
خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
αldim	ئالدىم	αlduq	ئالدۇق
tαptim	تاپتىم	tαptuq	تاپتۇق
ū(τ)dum	ئۇردۇم	ū(τ)duq	ئۇردۇق
yzdym	ئۈزدۈم	yzdyk	ئۈزدۈق
uʃtum	ئۇچتۇم	uʃtuq	ئۇچتۇق
pyttym	ئىشەندىم	pyttyk	ئىشەندۇق

ئىككىنچى شەخس:

بىرلىك ئاددىي تۈر		كۆپلۈك	
خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
αldiŋ	ئالدىڭ	αldiŋlā(τ)	ئالدىڭلار
tαptiŋ	تاپتىڭ	tαptiŋlā(τ)	تاپتىڭلار
ū(τ)duŋ	ئۇردۇڭ	ū(τ)duŋlā(τ)	ئۇردۇڭلار
yzdyŋ	ئۈزدۈڭ	yzdyŋl ɛ̄ (τ)	ئۈزدۈڭلار

tuttuŋ	تۇتتۇڭ	tuttuŋlā(ᴛ)	تۇتتۇڭلار
tʃyʃtyŋ	چۈشتۈڭ	tʃyʃtyŋl ε̄ (ᴛ)	چۈشتۈڭلار

بىرلىك سىپايە تۈرى:

خو. د.	ئە. ت.
αldiŋiz	ئالدىڭىز
tαptiŋiz	تاپتىڭىز
ū(ᴛ)duŋiz	ئۇردىڭىز
yzdyŋiz	ئۈزدىڭىز
tuttuŋiz	تۇتتىڭىز
tʃyʃtyŋiz	چۈشتىڭىز

بىرلىك ھۆرمەت تۈرى:

خو. د.	ئە. ت.
αl(di)lα	ئالدىلا
tαp(ti)lα	تاپتىلا
ū(ᴛ)llα	ئۇردىلا
kεl(di)lε	كەلدىلە
b ε̄ (ᴛ)llε	بەردىلە
jɪllε	يىيدىلە
jαsillα	ياسىدىلا

ئۈچىنچى شەخس:

خو. د.	ئە. ت.
αldi	ئالدى

تاپتى	tαpti
ئۈردى	ū(τ)di
چۈشتى	tʃyʃti

[o] ، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن پېئىل يىلتىزلىرىدا بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن قوللىنىلغان قوشۇمچىلاردىكى [i] ، [u] ، [y] تاۋۇشلىرى، شۇنىڭدەك ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ۋە ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن قوللىنىلغان قوشۇمچىلاردىكى [i] ، [u] ، [y] تاۋۇشلىرى بىردەك [α] ، [ɛ] گە ئايلىنىدۇ. م:

بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن:

ئە. ت.	خو. د.
بولدۇم	boldαm
بولدۇق	boldαq
قوشتۇم	qoʃtαm
قوشتۇق	qoʃtαq
كۆردۇم	k ø̄ (τ)dɛm
كۆردۇق	k ø̄ (τ)dɛk
ئۆتتۇم	øttɛm
ئۆتتۇق	øttɛk

ئىككىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈكى ئۈچۈن:

ئە. ت.	خو. د.
بولدۇڭ	boldαŋ
بولدۇڭلار	boldαŋlā(τ)

قوشتۇڭ	qoʃtaŋ
قوشتۇڭلار	qoʃtaŋlā(τ)
كۆردۈڭ	k ø̄ (τ)dɛŋ
كۆردۈڭلار	k ø̄ (τ)dɛŋl ɛ̄ (τ)
ئۆتتۈڭ	øttɛŋ
ئۆتتۈڭلار	øttɛŋl ɛ̄ (τ)

ئەگەر بۇ پېئىل سۆزلىگۈچىنىڭ نەزەرىدە تەكىتلىنىپ ئېيتىلغان بولسا، ياكى تىڭشىغۇچىغا قارىتا زەردە بىلەن ئېيتىلسا، [o] ، [ø] بىلەن تۈزۈلمىگەن يىلتىزلاردىمۇ مەزكۇر قوشۇمچىلاردىكى [i] ، [u] ، [y] ، تاۋۇشلىرىنى [α] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىغا ئايلاندۇرۇشقا بولىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئالدىم	αldαm
تاپتىم	tαptαm
كەتتىم	kɛttɛm
كەلدىم	kɛldɛm
بەردۇق	b ɛ̄ (τ)dɛk
تۇردۇق	tū(τ)dαq
قىلدىڭ	qildαŋ
قىلدىڭلار	qildαŋlā(τ)

ئۈزدۈڭ	yzdɛŋ
ئۈزدۈڭلار	yzdɛŋl $\overline{ɛ}$ (τ)

[α]، [ε] تــاۋۇشلــرى بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق يــىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە ئالدىنقى بوغۇمىدا مەيلى لەۋلەشكەن ســوزۇق تــاۋۇشــلار كــەلــسۇن، مەيلى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرى كــەلــســۇن، يــۇقىرىقى قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، يىلتىز ياكى ئــۆزەكــىنىڭ ئايىغىدىكى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرىدا ســەل - پــەل لــەۋلــەشــىش هــادىسىسى كۆرۈلىدۇ ۋە ئايرىم - ئايرىم هالدا [u] ، [y] گە يېقىنلىشىدۇ. م:

ئه. ت.	خو. د.
ئالما-	ā(l)mα -
ئالمىدۇق	ā(l)muduq
كۆرمە-	k $\overline{ø}$ (τ)mɛ -
كۆرمىدۇق	k $\overline{ø}$ (τ)mydɛk
تۆلە-	tYlɛ -
تۆلىدىم	tYlydɛm
ئۈزمە-	yzmɛ -
ئۈزمىدۇق	yzmydɛk
تۇتما-	tutmα -
تۇتمىدىم	tutmudαm

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن «-mu//-mα» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bā(τ)dimmu?	باردىمۇ؟
k $\bar{ø}$ (τ)dɛmmu?	كۆردۈمۇ؟
ɑl(di)limu?	سىلى ئالدىلىمۇ؟
k $\bar{ɛ}$ (l)midiŋizmu?	كەلمىدىڭىزمۇ؟

ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئادەتتىكى ئۆتكەن زامان خەۋەر شەكلىدە كەلگەن ئايرىم پېئىللار جۈملىدە سۈپەتداش رولىدا كېلىشى مۇمكىن. م:

△ qɑldi gɛpni kɪjin qil(i)ʃiwɑl(i)li.

قالغان گەپنى كېيىن قىلىشىۋالايلى.

△ qɑldilā(τ) qā(l)ɣɑtʃ tū(τ)sun, hɑzij bā(τ)lā(τ) bɑj(i)li

قالغانلار قېلىپ تۇرسۇن، ھازىر بارلار بارايلى.

② ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل «-p» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن ئەسلىدە «-ɛτ» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلۇپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى «-dim، -dyk، -diŋ، -diŋiz، -diŋlā(τ)، -diŋlɛ(τ)، -lɛ، -di» قوشۇلۇش بىلەن ياسالسىمۇ، «-ɛτ» پېئىلىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان [i] تاۋۇشى خوتەن دىيالېكتىدا تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ. رەۋىشداشتىكى «-p» تاۋۇشى خوتەن ئېغىزچىدە بەزىدە «-b»، بەزىدە «-w» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bā(τ)-, bejibdim	بېرىۋېدىم

بېرىۋىدۇق	bejibdyk
قىلىۋىدىڭ	qi(li)bdiŋ
قىلىۋىدىڭىز	qi(li)bdiŋiz
قىلىۋىدىڭلار	qi(li)bdiŋlā(τ)
كېلىۋىدىڭلار	kε(li)bdiŋlā(τ)
كۆرۈۋىدىلە	kYjεwlε
تۇرۇۋىدۇق	tujubdyk

ئەسلەتمە: گويا شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [α] تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە مىسالغا ئېلىنغان «bατ-» پېئىلى «bαjibdim ، bαjibdyk» شەكلىدە تۇرلىنىدۇ. قارىقاش ناھىيىسىدە رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى [b] ياكى [w] غا ئايلانمايدۇ. مەسىلەن «towlαpti — توۋلاپتۇ، qujupti — قۇيۇپتۇ» دېگەندەك.

بەزى ھاللاردا [α]، [ε] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل يىلتىزلىرىدىكى [α]، [ε] تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىشى مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
jαsαbdim~jαsibdim	ياسىۋىدىم
dεssεbdim~dεssibdim	دەسسىۋىدىم
dεbdim~dɪbdim~dibdim	دېۋىدىم

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان «-mi» يۈكلىمىسى رەۋىشداش قوشۇمچىسىدىن كېيىنلا قوشۇلىدۇ ۋە رەۋىشداشتىكى «[w]~[b]/[p]» تاۋۇشىنى ئاسسىمىلاتسىيە

قىلىپ [m] غا ئايلاندۇرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
dɛmmidim	دەپمىدىم
dɪmɛmmidim	دىمەپمىدىم
e(li)mmidim	ئېلىپمىدىم
ā(l)mɑmmidim	ئالماپمىدىم
kYτɛmmidyk	كۆرۈپمىدۇق
k ø̄ (τ)mɛmmidyk	كۆرمەپمىدۇق
e(li)mmillɛ	ئېلىپمىدىلە
øtmɛmmillɛ	ئۆتمەپمىدىلە

③ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-it، -jt» قوشۇمچىلىرى، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ɑjil-	ئايرىل-
āj(i)littim	ئايرىلاتتىم
jɑz-	ياز-
jɑzittim	يازاتتىم
ūqu-	ئوقۇ-
ūqujttim	ئوقۇيتتىم

بىر بوغۇملۇق [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل يىلتىزلىرى (بۇ پېئىللار يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن) دا مەزكۇر [l] تاۋۇشى

قوشۇمچىنىڭ بېشىدىكى [i] تاۋۇشى بىلەن بىللە چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αl-	ئال -
ā(lị)ttim	ئالاتتىم
kεl-	كەل-
kē(li)ttim	كېلەتتىم
qil-	قىل -
qi(li)ttim	قىلاتتىم

بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا بولۇشىغا قارىماي، ئوخشاشلا «-tyk» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αlittyk~ ā(li)ttyk	ئالاتتۇق
jijttyk	يەتتۇق
oltujttyk	ئولتۇراتتۇق

بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۈچۈن «-tiŋ»، سىپايە تۈرى ئۈچۈن «-tiŋiz»، ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن «-ʧε» قوشۇلىدۇ. ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، يۇقىرىدىكى «-it، -jt» قوشۇمچىسىدىكى [t] تاۋۇشى ياكى

نەپەسسىز [t] تاۋۇشىغا، ياكى [h] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(li)tɬε~ā(li)hɬε	ئالاتتىلا
kɪtihɬε	كىتەتتىلە

④ ۋاستىلىك بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل «-p» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن «-ti<-tu<-tuτ» قوشۇمچىسى، ئاندىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. م:

بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك

خو. د.	ئە. ت.
itʃ-	ئىچ-
itʃiptim ε̄ (n)	ئىچىپتىمەن
dεssε-	دەسسە-
dεssimεptim ε̄ (n)	دەسسىمەپتىمەن
dε-	دە-
dεptimiz	دەپتىمىز
tut-	تۇت-
tutuptu	تۇتۇپتۇ

بۇ پېئىلدىكى بىر قانچە ئالاھىدىلىك:

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللاردىكى [l] چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
e(li)ptim ε̄ (n)	ئاپتىمەن ~ ئېلىپتىمەن

كەپتىمەن	kɪ(li)ptim ε̄ (n)
بوپتىمەن	bo(lu)ptim ε̄ (n)

گۇما شېۋىسىدە مۇشۇ ئالاھىدىلىكتىن باشقا، بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكىدە يەنە «-tuτ > -tu > -ti» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

ئە. ت.	گۇما شېۋىسى
ئاپتىمىز	α(li)p(ti)miz
ئاپتىمەن	α(li)p(ti)m ε̄ (n)
قىلىپتىمەن	qi(li)p(ti)m ε̄ (n)
كەپتىمىز	ke(li)p(ti)miz
قىلماپتىمىز	qi(l)mαp(ti)miz

ئىككىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي ۋە سىپايە تۈرىدە، كۆپلۈكىدە «-ti» قوشۇمچىسى ھەممە شېۋىلەردە چۈشۈپ قالىدۇ ۋە رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى [f] غا ئايلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
دەپسەن	dεfs ε̄ (n)
دەپسىز	dεfsiz
دەپسىلەر	dεfsil ε̄ (τ)

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى ئۆچۈن ئىلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسى، گۇما شېۋىسى ۋە چىرا ناھىيىسىدە

«-ɖα» قـوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، «-ti» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ، رەۋىـشـداشتىكى [p] تاۋۇشى [f] غا ئايلىنىدۇ. م: «kε(li)flα— كەپتىلا، kɪtiflα— كىتىپتىلا» دېگەنگە ئوخشاش.

لېكىن، كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرىدە ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىدە «-ti» قـوشۇمچىسى چۈشۈپ قـالـمـايدۇ ۋە [p] تـاۋۇشىمۇ [f] غا ئايلانمايدۇ، ھۆرمەت تۈرىنىڭ شەخس قوشۇمچىسى ئۈچۈن«-lα» قوللىنىلىدۇ. م: «kɪtiptilα— سىلى كىـتـىـپـتـىـلا، bā(τ)mαptilα— سىلى بارماپتىلا» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ پېـئـىـلـنىڭ سـوراق شـەكـلى ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان «-mu، -mi» يۈكلىمىسى رەۋىشداش قوشۇمچىسىدىن كېيىنلا قـوشـۇلـىدۇ ۋە رەۋىـشـداشـتـىـكـى [p] تـاۋۇشىنى [m] غا ئايلاندۇرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
e(li)mmitimε(n)?	ئاپتىمەنمۇ؟
ā(l)mαmmitimε(n)?	ئالماپتىمەنمۇ؟
qi(li)mmitimiz?	قىلىپتىمىزمۇ؟
qi(li)mαmmitimε(n)?	قىلماپتىمەنمۇ؟
kYτεmmisiz?	كۆرۈپسىزمۇ؟
k $\bar{ø}$ (τ)mεmmisiz?	كۆرمەپسىزمۇ؟
qi(li)mmitilα?	قىلىپتىلىمۇ؟
qi(l)mαmmitilα?	قىلماپتىلىمۇ؟
jεmmutu?	يەپتۇمۇ؟

يىمەپتۇمۇ؟ jimɛmmutu?

△ Yzi k $\bar{\varepsilon}$ (l)syn dɛmmutu?

sYzi k $\bar{\varepsilon}$ (l)syn dɛmmutu?

(خەلق قوشىقى)

لېكىن گۇما شېۋىسىدە سوراق يۈكلىمىسى شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلىدۇ. ئۇچىلا شەخستە «-ti» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
α(li)pmɛmmu?	ئاپتىمەنمۇ؟
itʃifsɛmmu?	ئىچىپسەنمۇ؟
bαjipmu?	بېرىپتۇمۇ؟
bā(ɾ)mαpmu?	بارماپتۇمۇ؟
ke(li)pmu?	كەپتۇمۇ؟
k $\bar{\varepsilon}$ (l)mɛpmu?	كەلمەپتۇمۇ؟

بۇ پېئىلنىڭ ئايىغىغا يەنە «ikɛn» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلۇپ قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
beɾiptimɛnkɛn~beɾiptim $\bar{i}$ kɛn	بېرىپتىمەنكەن~بېرىپتىكەنمەن
beɾips $\bar{i}$ kɛn	بېرىپتىكەنسەن~بېرىپسەنكەن
beɾipsizkɛn	بېرىپتىكەنسىز~بېرىپسىز كەن
beɾifl $\bar{i}$ kɛn~beɾifɬ $\bar{i}$ kɛn	بېرىپتىكەنلا~بېرىپتىلىكەن

بېرىپتىكەن	beτiptikεn

بۇنىڭ سوراق شەكلى

ئە. ت.	خو. د.
بېرىپتىكەنمەنمۇ؟	beτimmitim $\bar{i}$ kεn?
بارماپتىكەنمەنمۇ؟	bā(τ)mαmmiti? m $\bar{i}$ kεn
بېرىپتىكەنسەنمۇ؟	beτipsim $\bar{i}$ kεn?
بېرىپتىكەنلىمۇ؟	beτiflim $\bar{i}$ kεn～beτifɬim $\bar{i}$ kεn?

B . هازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىللىرى

① ۋاستىسىز بايان رايىدىكى هازىرقى - كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىلى -1: بۇ پېئىل «-α، -ε//-j» بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداشلارغا «-tu<—tuτ<-tuτuτ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بولىسمۇ، خوتەن دىيالېكتىدا پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈكىدە، ئىككىنچى شەخس هۆرمەت تۈرىدە بۇ قوشۇمچە «-t» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، ئۈچىنچى شەخستە «-tu» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئات -	αt-
ئاتىمەن	αṭitm $\bar{\varepsilon}$ (n)
ئاتىدۇ	αtitu
بار -	bā(τ)-
بارىمەن	bαjitm $\bar{\varepsilon}$ (n)

بارىمىز	bɑjitmiz
ده -	dɛ-
دەيدۇ	dijtu
دىمە -	dɪmɛ-
دىمەيدۇ	dɪmijtu
ئال -	ɑl-
ئالىدىلا	ɑlitɟɑ∼ā(i)tɟɑ

تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك تۆت نۇقتا:

a. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار مۇشۇ خەۋەر رايى فورمىسى بىلەن تۈرلەنسە، مەزكۇر [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال -	ɑl-
ئالىمەن	ā(li)ʔm $\overline{\varepsilon}$ (n)
ئالىمىز	ā(li)tmiz
قىل -	qil-
قىلىمەن	qi(li)tm $\overline{\varepsilon}$ (n)
قىلىدۇ	qi(li)tu
كەل -	kɛl-
كېلىمەن	kɪ(li)tm $\overline{\varepsilon}$ (n)

kɪ(li)siz	كىلىسىز
kɛ̄(li)tu~kɪ(li)tu	كىلىدۇ

b. ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ شەخس قوشۇمچىسى «-ɖα» بىلەن كېلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
qil-,qi(li)tɖα~qi(li)hɖα	قىل-، قىلىدىلا
bā(r)-,bαjitɖα	بار-، بارىدىلا

c. بۇ پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزىكىدە «-j» رەۋىشدىشىدىن كېيىن بۇ قوشۇمچە بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك ۋە ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىدە [ʔ] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
kɛjmɛ-	كەيمە-
kɛjmijʔmɛ̄(n)	كەيمەيمەن
ā(l)mα-	ئالما-
ā(l)mαjʔlα	ئالمايدىلا

d. گوما شىۋىسىدە بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈكى كۆپىنچە ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە يۇقىرىقى شەكىلدە بولىدۇ. م:

گوما شىۋىسى	ئە. ت.
ā(li)tmɛ̄(n)~αlimɛ̄(n)	ئالىمەن

بارىمەن	bajim ɛ̄ (n)
كېلىمەن	kelim ɛ̄ (n)

بۇ پېئىللىنىڭ سوراق شەكلى «α-، ε-» لىك رەۋىشداشقا «m-»، ئاندىن كېيىن شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئات-	αt-
ئاتامدىمەن؟	αtαmtim ɛ̄ (n)?
ئاتامدىمىز؟	αtαmtimiz?
بار-	bā(ɽ)-
بارامسەن؟	bαjαms ɛ̄ (n)?
كەل -	k ɛ̄ (l)-
كېلەمدىلا؟	kɪlɛmlα?
كەلمەمدۇ؟	k ɛ̄ (l)mɛmtu?
ئىشلە-	iʃlɛ-
ئىشلەمدىمەن؟	iʃlɛmtim ɛ̄ (n)?

گۇما شېۋىسىدە بىرىنچى، ئىككىنچى شەخسلەرگە قارىتىلغان سوراق شەكلىدە «t-» تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ، ئۈچىنچى شەخستە «tu-» شەكلىدە كۆرۈنىدۇ. م:

ئە. ت.	گۇما شېۋىسى
ئالامدىمەن؟	αlαmm ɛ̄ (n)?
كېلەمدىمەن؟	kelɛmm ɛ̄ (n)?

دەمدىمىز؟	dεmmiz?
دېمەمدىمىز؟	demεmmiz?
بارمامدىمىز؟	bā(τ)mαmmiz?
ئىشلەمدۇ؟	iʃlεmtu?

ۋاستىسىز بايان رايىدىكى هازىرقى - كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىلى -2

بۇ پېئىل يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە بولۇشلۇقتا «-τ، -ατ//-ετ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالسىمۇ، لېكىن قوشۇمچىدىكى [τ] تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، ئالدىدىكى [α]، [ε] تاۋۇشلىرى سوزۇپراق ئېيتىلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
باق-	bαq-
باقارمەن	bαqā(τ)m ε̄ (n)
ئىشلە-	iʃlε-
ئىشلەرمەن	iʃl ε̄ (τ)m ε̄ (n)
بويا-	b ɷ jα-
بويارمەن	b ɷ jā(τ)m ε̄ (n)
بۇيرۇ-	buj(τ)u-
بۇيرارمەن	bujā(τ)m ε̄ (n)

بولۇشلۇق سوراق شەكلى ئۈچۈن شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن «-mu» قوشۇلىدۇ. بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى [m] تاۋۇشى تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑqā(ɽ)mɛmmu?	باقارمەنمۇ؟
iʃl ε̄ (ɽ)silimu?	ئىشلەرسىلەرمۇ؟
iʃl ε̄ (ɽ)sɛmmu?	ئىشلەرسەنمۇ؟

بۇ پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئەدەبىي تىلدىكىدەك يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-mɛs ، -mɑs» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑqmɑsm ε̄ (n)	باقماسمەن
iʃlimɛss ε̄ (n)	ئىشلىمەسسەن
iʃlimɛssiz	ئىشلىمەسسىز
bujurnɑslɑ	بۇيرۇماسلا
bɑqmɑsmiz	باقماسمىز
iʃlimɛssil ε̄ (ɽ)	ئىشلىمەسسىلەر

② ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئىزچىل ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىلنى ياسىغۇچى «-jɑt» ياردەمچى پېئىلى خوتەن دىيالېكتىدا (گۇما شېۋىسىدىن باشقا) تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانغان ئەمەس. م:

خو. د.	ئە. ت.
kɪ(li)wjɑtitm ε̄ (n)	كېلىۋاتىمەن
ūquwjɑtitm ε̄ (n)	ئوقۇۋاتىمەن
jeziwjɑtis ε̄ (n)	يېزىۋاتىسەن
itʃiwjɑtitɬɑ	ئىچىۋاتىدىلا

گۇما شېۋىسىدە بۇ نۇقتا ئەدەبىي تىلىمىزغا ئوخشايدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
αliwαtim ε̄ (n)～ā(li)wαtim ε̄ (n)	ئېلىۋاتىمەن
jαziwαtitu	يېزىۋاتىدۇ

بۇ پېئىلنىڭ بولۇشسىز فورمىسى ئىزچىل ھازىرقى زامان مەنىسىنى ئىپادىلىگۈچى «jαt-» دىن كېيىن «-mα، -mε» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن بۇ فورمىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىمۇ خوتەن دىيالېكتىدا كەڭ قوللىنىلمىغىنى ئۈچۈن «ūquwαtmαjdu، jeziwαtmαjdu» قاتارلىق بولۇشسىز شەكىللەرمۇ قوللىنىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەكلىرىدىن ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان شەكلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlimijjαtitu	ئىشلىمەيۋاتىدۇ
bε(r)mijjαtitu	بەرمەيۋاتىدۇ
iʃlimijjαtαmtimiz-α?	ئىشلىمەيۋاتىمىزمۇ؟

خوتەن دىيالېكتىدا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان ئىزچىل ھازىرقى زامان داۋام پېئىلى «-p» رەۋىشدىشىدىن كېيىن «tur-» ياكى «tuj-» پېئىلىنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

△ u tαmαkα tʃıkip tujtu.

ئۇ تاماكا چېكىۋاتىدۇ.

△mεn αʃ itʃip tuj(α)tm ε̄ (n).

مەن ئاش ئىچىۋاتىمەن.

△ øzliji nım(ε)iʃ qi(li)p tuj(α)tɬα?

ئۆزلىرى نېمە ئىش قىلىشۋاتىدىلا؟

△ nɪmiʃqɑ iʃlimij tuj(ɑ)tɬɑ?

نېمىشقا ئىشلىمەي تۇرىدىلا؟

③ ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل بىرىنچى، ئىككىنچى شەخسلەر ئۈچۈن كۆپ قوللىنىلمايدۇ. كۆپىنچە ئۈچىنچى شەخس ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ، خالاش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

قوشۇمچىلىرى: «-ɣɑj، -gɛj//-qɑj، -kɛj.» م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(l)ɣɑj	ئالغاي
bɑqqɑj	باققاي
k ɛ̄ (l)gɛj	كەلگەي
kɛtkɛj	كەتكەي

ئەگەر بۇ قوشۇمچىلاردىن كېيىن يەنە idi- ياردەمچى پېئىلى ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، ئەنسىرەش ياكى ئارزۇ - تىلەك مەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. قوشۇمچىدىكى [ɛ] ۋە [ɑ] تاۋۇشلىرى [i] غا ئايلىنىدۇ. م:

△ dɑdɑŋ bij kɛ(l)gijdi. ɪdipiŋni b ɛ̄ (ɾ)gijdi.

داداڭ بىر كەلگىيدى، ئەدىپىڭنى بەرگىيدى.

△ kYzɛmdiṇ bij jitkijdiŋ.

كۆزۈمدىن بىر يوقالغىيدىڭ.

△ k ɛ̄ (l)ginimni k ø̄ (ɾ)migijdi.

كەلگىنىمنى كۆرمىگىيدى.

د kɛtʃkitʃɛ sɑtā(l)miɣijdiŋ.

كەچكىچە ساتالمىغىيدىك.

④ ۋاســتىلىك بايان رايىدىكى پۈتمىگەن هازىرقى زامان خــەۋەر پــېــئــىــلى: بىۇ پېئىل «-ɑ ، -ɛ/-j» بىلەن ياسالغان رەۋىــشداشلارغا ئاۋۋال «-tuτuτ>-tuτ>-tu(τ)>-t» ، ئاندىن شــەخس قــوشــۇمــچــىسى، ئاندىن هۆكۈم باغلامچىسى «ikɛn» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى ۋە «ikɛn» باغلامچىسىدىكى [i] چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jɑz-, jɑzitm $\bar{i}$ kɛn	يازىدىكەنمەن
dɛ-, dijtm $\bar{i}$ kɛn	دەيدىكەنمەن
tʃiq-, tʃiqitmīkɛn	چىقىدىكەنمەن
tøk-, tYkytm $\bar{i}$ kɛn	تۆكىدىكەنمەن
tut-, tututm $\bar{i}$ kɛn	تۇتىدىكەنمەن
bā(τ)-, bɑjis $\bar{i}$ kɛn	بارىدىكەنسەن
bil-, bilisizkɛn	بىلىدىكەنسىز
k $\bar{ø}$ (τ)-, kYjytɬ $\bar{i}$ kɛ(n)	كۆرىدىكەنلا
kyl-, kylytkɛ(n)	كۈلىدىكەن

يۇقىرىدا ئېيتىلغان [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللاردا [l] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(li)tm $\bar{i}$ kɛn	ئالىدىكەنمەن

kɪ(li)tm ī kɛn	كېلىدىكەنمەن
b ɷ(lu)tm ī kɛn	بولىدىكەنمەن

سوراق شەكلى ئۆچۈن مىسال:

خو. د.	ئه. ت.
jαzαmtim ī kɛn?	يازامدىكەنمەن؟
dɛms ī kɛn?	دەمدىكەنسەن؟
αlɑmtim ī kɛn?	ئالامدىكەنمەن؟
bαjαmtikɛn?	بارامدىكەن؟

بولۇشسىز شەكلى ئۆچۈن مىسال:

خو. د.	ئه. ت.
ā(l)mαjtm ī kɛn	ئالمايدىكەنمەن
ā(l)mαjtɟikɛn	ئالمايدىكەنلا

سوراق شەكلى ئۆچۈن مىسال:

خو. د.	ئه. ت.
ā(l)mαmtim ī kɛn?	ئالامدىكەنمەن؟
ä(l)mαjtmizm ī kɛn	ئالامدىكەنمىز؟
ā(l)mαmtimizkɛn?	ئالامدىكەنمىز؟

⑤ سۈبېكتىپ مۆلچەر رايىدىكى پۈتمىگەن هازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل پۈتمىگەن سۈپەتداشلارغا «-tuτ>-tu(τ)>-ti -ıuτuτ» قوشۇمچىسى، ئاندىن شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇش

بلەن ياسلدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(li)tqαntim $\overline{ε}$ (n)	ئالىدىغاندىمەن
ā(l)mαjtqαntimiz	ئالمايدىغاندىمىز
kı(li)tqαnsiz	كېلىدىغانسىز
kɪ(li)tqαnt(i)ɬα	كېلىدىغاندىلا
bαjitqαntu	بارىدىغاندۇ

سوراق شەكلى ئۈچۈن مىسال:

خو. د.	ئە. ت.
αlαmtiɤαntim $\overline{ε}$ (n)?	ئالامدىغاندىمەن؟
bαjαmtiɤαntu?	بارامدىغاندۇ؟

.C tʃeɤiwā(τ) بىرىكمىسى توغرىسىدا

بۇ بىرىكمە پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلارغا قوشۇلۇپ سوبيېكتىپ مۆلچەر رايىدىكى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ئىپادىلەيدۇ، باشقا تۈرغۈن سۆزلەردىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلسە، ئۆزى قوشۇلغان سۆزلەرنىڭ مۆلچەر تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى ھاللاردا بۇ بىرىكمىنىڭ ئالدىنقى تەركىبى شەخس بىلەن تۈرلىنىشىمۇ مۇمكىن. م:

△ ʃu gulniŋ uτuqi tʃy(ʃy)p qā(l)ɤαn tʃeɤiwejkεn.

شۇ گۈلنىڭ ئۇرۇقى چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك.

△ muʃu iʃni Yzi jαlɤuz qi(li)tqαn tʃeɤiwā(τ).

مۇشۇ ئىشنى ئۆزى يالغۇز قىلىدىغان ئوخشايدۇ.

△ ε̄ (ʈ)tε kYtʃεp kɪtitqɑn tʃeɣiŋ!ā(ʈ) wā(ʈ)mɑ bu tujqi?

قارىماققا ئەتە كۆچۈپ كېتىدىغان ئوخشىمامسىلەر؟

△ tɑpɑmmɑj quʈuɣ tʃikititqɑn tʃeɣimiz wā(ʈ).

تاپالماي، قۇرۇق چىقىپ كېتىدىغان ئوخشايمىز.

△ x x x niŋ qizini uz tʃeɣiwā(ʈ) dɪsεm, sεt tʃe-ɣiwā(ʈ).

x x x نىڭ قىزىنى چىرايلىق بولسا كېرەك، دېسەم سەت ئوخشايدۇ.

△ muʃu tiwεzyn lɑzim tʃeɣiwā(ʈ), ɑtʃiqi(p)pε(ʈ) bɑlɑm.

بۇ پالتا لازىم ئوخشايدۇ، بالام، سەن ئاچىقىپ بەرگىن.

△ bizniŋ bɑɣ muʃu tʃeɣiwā(ʈ).

بىزنىڭ باغ مۇشۇ ئوخشايدۇ.

△ bu ɷ jɑn ε̄ (ʈ)tε tʃeɣiwā(ʈ), bygεn k ε̄ (l)ginimiz bɑkā(ʈ)(i)kεn.

بۇ ئويۇن ئەتە ئوخشايدۇ، بۇگۈن كەلگىنىمىز بىكار ئىكەن.

△ etini ikkimiki dɪsεm bij tʃeɣiwā(ʈ).

ئېتىنى ئىككىمىكىن دېسەم، بىر ئوخشايدۇ.

△ iʃ ʃumdɑɣmiki dɪsεm, undā(ɣ)εmεs tʃeɣiwā(ʈ).

ئىش شۇنداقمىكىن دېسەم، ئۇنداق ئەمەس ئوخشايدۇ.

بۇ بىرىكمىدىن كېيىن «ikɛn‹-kɛn» قوشۇلۇپ قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

△ unuŋ pulusi joq tʃeɣiwejkɛn, mɛndin øtnɛ s ɷ ꭤɑp kɪ(li)glig.

ئۇنىڭ پۇلى يوق بولسا كېرەك، مەندىن پۇل سوراپ كەپتۇ.

7. ئىسىمداشلار

«-ʃ» لىق ئىسىمداشلار قوللىنىلىدۇ. [ø] [o] بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق يىلتىزلار ياكى بىرىنچى بوغۇمىدا مۇشۇ سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɑʃ، -ɛʃ» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
soq-, s ɷ qɑʃ	سوق-، سوقۇش
qoʃ-, q ɷ ʃɑʃ	قوش-، قوشۇش
k ø̄ (ꭤ)-, kYjɛʃ	كۆر-، كۆرۈش
bøl-, bYlɛʃ	بۆل-، بۆلۈش
oltū(ꭤ)-, oltuꭤɑʃ	ئولتۇر-، ئولتۇرۇش
kYtɛ(ꭤ)-, kYtyꭤɛʃ	كۈتۈر-، كۆتۈرۈش

بۇ ئىسىمداشلار بەزىدە سۈپەتداش ئورنىدىمۇ قوللىنىلىپ قالىدۇ. م:

كېلەر ھەپتە   kɪliʃ hɛptɛ

8. سۈپەتداشلار

1.8. پۈتكەن سۈپەتداشلار

① «-kɛn ،-gɛn//-qɑn ، -ɣɑn» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسىلىدىغانلار:

خو. د.	ئە. ت.
bā(τ)ɣɑn	بارغان
ɑtqɑn	ئاتقان
k ɛ̄ (l)gɛn	كەلگەن
kɛtkɛn	كەتكەن

② يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɣ ،-iɣ//-g ، -ɑɣ//-ig ، -uɣ//-ɛg ،-yg» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان تۆرگۈن سۆزلەر (مۇنداق تۆرگۈن سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى مۇستەقىل قوللىنىلىدۇ. بەزىلىرى مۇستەقىل قوللىنىلمايدۇ، پەقەت سۆز ياساشقىلا ئاساس بولىدۇ) دىن كېيىن، بولۇشلۇقتا «-liɣ ،-lig//-luɣ ،-lyg» قوشۇمچىلىرى، بولۇشسىزلىقتا «-siz» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدىغانلار:

△ mɛn uquɣluɣ gɛp jɑ bu.

بۇ مەن بىلىدىغان (بىلگەن) گەپ.

△ mɛn mɑ tuтuxtɑ dɑdɑm bilɛn billɛ oltujuɣluɣ.

مەن هازىر دادام بىلەن بىللە ئولتۇرۇۋاتىمەن.

△ ɑtqɑ qā(т)lisɑ b ɷ ɣuzlɑp q ɷ jɑɣliɣ.

ئاتقا قارىسا، بوغۇزلاپ قويۇلغان.

△ u mɛzlimniŋ qizliтimu m ɷ mijip qe(li)ɣliɣ.

ئۇ خوتۇننىڭ قىزلىرىمۇ قېرىپ، ماما بولۇپ قالدى.

△ mɛn uliɣɑ kyndɛ ɑтimɑmmɑj ɛttigen kɪ(li)ŋlā(т),

dɛglig, bulā(т) w ō (l)sɑ ɑʃ wɑxti, p ī ʃin bō(l)ɣɑndɑ kɪ(li)glig.

مەن ئۇلارغا كۈندە ئارام ئالماي ئەتىگەن كېلىڭلار، دەپ تۇرىمەن، ئۇلار بولسا ئاش ۋاقتى، پېشىن بولغاندا كەلدى.

△ niznɑj bɑɣdin tʃiqqili unumisimuɣu nim qòq,

sɛn tʃiqiɣsiz qā(l)miɣin bɑlɑm, dɪdi . (چۆچەكتىن)

نىزناي (كىشى ئىسمى) باغدىن چىققىلى ئۇنۇمىسىمۇ مەيلى، سەن چىقماي قالمىغىن بالام، دېدى.

△ uniŋ hɑjwisi q ɷ ʃɑɣsiz.

ئۇنىڭ هارۋىسى قوشۇقلۇق ئەمەس.

بۇ سۈپەتداشنىڭ بولۇشسىزلىقى بولۇشلۇق فورمىسىدىن كېيىن -ɛmɛs قوشۇلۇش بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. :م

△ mɛn seniŋ puluŋɣɑ tɑniɣliɣ ɛmɛs.

مەن سېنىڭ پۇلۇڭدىن تېنىپ كەتكەن ئەمەس. (gu)

△ bu ju(т)tlidɑ «ɑjlikɑm» dɛp kYnɛglig ɛmɛs.

بۇ يۇرتلاردا «ئايلىكام» دەپ كۆنگەن ئەمەس. (qα)

بۇ سۆپەتداشتىن كېيىن يەنە -di<idi ، -kɛn< ikɛn ،

-miʃ<-imiʃ ياردەمچى سۆزلىرى قوشۇلۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. م:

△ iʃikkɛ qulpi se(li)ɤliɤkɛn.

ئىشىككە قۇلۇپ سېلىقلىق ئىكەن.

△ mɛn bu gɛpni u gαdαjɤα dɛgligdim, dɪmidiŋ dijtu.

مەن بۇ گەپنى ئۇ بىر نېمىگە دېگەنىدىم، دېمىدىڭ دەيدۇ.

△ iʃtsɛm qā(ɾ)ɤiliɤdin tynygɛn kɪ(li)gligmiʃ.

ئاڭلىسام قاغىلىقتىن تۈنۈگۈن كەپتۇدەك.

△ u iʃtniŋ siŋā(ɾ) quluqi kɪsiwetiɤliɤkɛn.

ئۇ ئىشنىڭ بىر قۇلىقى كېسىۋېتىلگەن ئىكەن.

بەزىدە بۇ سۆپەتداشتىن كېيىن بىر «n- ، -in//-yn ، -

un » قوشۇمچىسى قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە

سۆپەتداشتىن ئىپادىلەنگەن خەۋەرنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ.

م:

△ bu gɛpni mɛn dijigligin.

بۇ گەپنى راس، مەن دېگەن. (gu)

△ u gαdαj ʃu tujuxtα nαn jαqiɤliɤin.

ئۇ بىر نېمە شۇ تاپتا نان يېقىۋاتىدۇ. (gu)

بۇ سۆپەتداش ئەدەبىي تىلىمىزدا پەقەت چەكلىك ساندىكى

پېئىل يىلتىزلىرىدىنلا ياسىلىدۇ. لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا

ھەممىلا پېئىل يىلتىزلىرىدىن ياسىلىۋېرىدۇ.

ئولتۇر-، ئولتۇرۇپ oltū(ɽ)-, oltuɽɑp

كۆتۈر-، كۆتۈرۈپ kYt $\bar{\varepsilon}$ (ɽ)-, kYtyɽɛp

9.2. «ɑ-، ɛ-//j-» بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداش

بۇ رەۋىشداش ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش. پەقەت بىلۇشلۇقتا [ɛ] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ ئايىغىدىكى [ɛ] تاۋۇشى، بولۇشسىزلىقتا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردىكى بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى «mɛ-» دىكى [ɛ] تاۋۇشى «j-» قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د ئە. ت.

دە-، دەيمەن dɛ-, dijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

دېمەيمەن dɪmijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

دېمەي (رەۋىشداش) dɪmij

ئىشلە-، ئىشلەيمەن iʃlɛ-, iʃlijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

ئىشلىمەي (رەۋىشداش) iʃlimij

ئىشلىمەيمەن iʃlimijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

△ tʃ $\bar{ø}$ gyʃyp kɪtɛlmijs $\bar{\varepsilon}$ (n),
kønlyŋni eliwā(l)ɣɑtʃ. (خەلق قوشىقى)

△ bu bɑlɑmmu ʃuŋɑ jetip - q ɷ pɑ tʃoŋ w ɷ lɑp qɑldi.
بۇ بالاممۇ شۇنىڭغا يېتىپ - قوپا چوڭ بولۇپ قالدى.

△ iʃlimij- iʃlimij bij iʃlɛptim ī kɛn...

ئىشلىمەي .. ئىشلىمەي بىر ئىشلەپتىكەنمەن...

10. ياردەمچى سۆزلەر

پېئىلى bol-

بۇ پېئىل هازىرقى كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى فورمىسى، پەرەز - قارشىلىق رايى فورمىسى، خالاش رايى فورمىسى قاتارلىق فورمىلاردا تۈرلىنىپ، باشقا تۈرغۈن سۆزلەر ياكى بايان رايىدىكى پېئىللارنىڭ كەينىدە كەلسە، گۇمانىنى بىلدۈرىدۇ. م:

bō(l)saŋ, b ɷ lā(τ)

△ bu iʃqɑ uzɑq wō(l)sɑ biτ ε̄ (τ) jil w ɷ lɑbdi w ɷ lā(τ).

بۇ ئىشقا ئۇزاق بولسا، بىرەر يىل بولغاندۇر.

△ u h ε̄ (τ)qɑtʃɑn lopqɑ mɑŋitti w ɷ lā(τ), ʃuŋɑ øndɛjitqɑntu.

ئۇ ئېھتىمال لوپقا ماڭىدىغاندۇر، شۇڭا ئالدىرايدىغاندۇر.

△ ʃu gɑdɑj jɑs(t) ʃumdɑɤ dziq iʃlɛmmidi w ɷ lā(τ)?

شۇ بىر نېمە راست شۇنداق جىق ئىشلىگەنمىدۇر؟

△ øj bɑnɑ qilitu bō(l)sɑŋ, miʃɛdɛ(<muʃu jɛτdɛ)

oltuj(i)li， dɪdi.

ئۆي سالدىغان بولساڭ، مۇشۇ يەردە ئولتۇرايلى، دېدى.

△ muʃundɑɣ qi(l)sɑ b ɷ lɑmtu w ɷ lā(τ)?

مۇشۇنداق قىلسا بولارمۇ؟

△ tungɑnīlā(τ) k ε̄ (l)gɛndɛ mɛn ombɛʃ jɑʃtɑ bā(τ)-tʃeɣim bejkɛn， ʃumdɑɣmidi b ɷ lā(τ)jɑ ɣ ɷ li?

تۇنگانلار كەلگەندە مەن ئون بەش ياشتا بولسام كېرەك،
شۇنداقمىدۇر، زادى؟

△ iʃikkɛ qulpi sɛ(li)p q(oj)ɑp bij j ε̄ (τ)gɛ kɛtkɛn bō(l)sɑ， øjdɛ j ɷ qidi w ɷ lā(τ)?

ئىشىككە قۇلۇپ سېلىپ قويۇپ، بىر ياققا كەتكەن بولسا،
ئۆيدە يوقتۇر؟

لېكىن نىيىتىدە (τ) b ɷ lānىڭئورنىغا b ɷ lɑn قوللىنىلىدۇ.

م:

△ mɛn bilmijtm ε̄ (n)， k ε̄ (l)simu kitʃigilikimdɛ kɪbdi w ɷ lɑn.

مەن بىلمەيمەن، كەلسىمۇ، مەن كىچىك چاغدا كەلگەن
بولسا كېرەك.

△ bu øjgɛ tynygɛn biz tɑmɑq jigili tʃi(qip)kɛtkɛndɛ bij kiʃi kiribdi w ɷ lɑn.

بۇ ئۆيگە تۈنۈگۈن بىز تاماق يېگىلى چىقىپ كەتكەندە بىر

كىشى كىرگەن ئوخشايدۇ.

△ jaman aɣi qilitu, bunuŋ kalisi bijmidi w ɷ lan, ikki-midi w ɷ lan?

يامان قاخشايدۇ، بۇنىڭ كالىسى بىرمۇدۇر، ئىككىمۇدۇر؟

△ muʃundaɣ naheqtʃiliq qilsimu b ɷ lamtu w ɷ lan?

مۇشۇنداق ناھەقچىلىق قىلسىمۇ بولىدىغان ئىشمۇ؟

bō(l)ɣaj

△ baʃqa j ε̄ (r)dε bō(l)sa bō(l)ɣaj, buj ε̄ (r)dε andā(ɣ) εdεm joq.

باشقا يەردە بولسا باردۇر، بۇ يەردە ئۇنداق ئادەم يوق.

△ k ø̄ (r)sε k ø̄ (r)gεn bō(l)ɣaj.

كۆرسە كۆرگەندۇر.

△ silidin dziqjaq iʃlεbdi wō(l)ɣaj.

سىلىدىن چىقراق ئىشلىگەن بولسا كېرەك.

△ aʃu kYjεngεn bizniŋ at wō(l)ɣaj, jεŋgi oxʃajtu.

ئاشۇ كۆرۈنگەن بىزنىڭ ئات بولسا كېرەك، رەڭگى ئوخشايدۇ.

△ Yjidε bā(r) wō(l)ɣaj, ballijidin sorap baq.

ئۆيىدە باردۇر، باللىرىدىن سوراپ باق.

«an» ياردەمچىسى تولۇق ياكى يېرىم ئاياغلاشقان پېئىلدىن بولغان خەۋەرلەردىن كېيىن كېلىپ، شۇ خەۋەردىن كېيىن يەنە

ئەدەبىي تىلىمىزدا بۇ سۆپەتداشنىڭ پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق ئۆزەكلىرىدىن ياسالغانلىرى يوق. لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا ھەممىلا پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق ئۆزەكلىرىدىن ياسىلىۋېرىدۇ ۋە بولۇشسىزلىقتا ئىپادىلەنگەن پېئىلنىڭ پۈتكەنلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

△ kɪtʃiniŋ jaŋqisi bij uxlijammaɣliɣ mɛn.

كېچىدىن بۇيان بىرمۇ ئۇخلىيالمىدىم.

△ ʐiŋi ā(l)ɣan østɛŋniŋ syji texi kɛ(l)mɛglig.

يېڭى ئالغان ئۆستەڭنىڭ سۈيى تېخى كەلمىدى. (gu)

△ mɛn kɛ̄(l)gɛndɛ sɛn hatwunimu qoʃmaɣliɣ-diŋ, tʃejiŋnimu itʃmɛgligdiŋ.

مەن كەلگەندە سەن ھارۋىنىمۇ قوشمىغانسىدىڭ، چېيىڭنىمۇ ئىچمىگەنسىدىڭ.

2.8 پۈتمىگەن سۆپەتداشلار

① τ-//-aτ-، -ɛτ بىلەن ياسالغانلار:

△ bajā(τ) jɛ(τ) بارار يەر

△ kYjɛ̄(τ) køz كۆرەر كۆز

△ bajā(τ) wō(l) saŋ, maŋa dɛp qap(<qojap)kɛt.

بارىدىغان بولساڭ، ماڭا دەپ قويۇپ كەت.

△ kYjɛ(τ) wō(l)saŋ, mɪni qitʃijip qoj, kYjyʃywalaj.

كۆرىدىغان بولساڭ، مېنى قىچقىرىپ قوي، كۆرۈۋالاي.

kɛ(l)mɛs j ɷ laŋɣa qa(ɽ)lap. . .كەلمەس يولۇقىغا قاراپ.

② يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -jtqan، -utqan//-، -ytqan، itqan قوشۇلۇش بىلەن پۈتمىگەن سۈپەتداشلار ياسىلىدۇ. م:

△iʃlijtqan iʃ ئىشلەيدىغان ئىش

△ qi(li)tqan gɛp قىلىدىغان گەپ

△ bajitqan j ɛ̄ (ɽ) بارىدىغان يەر

△ tujutqan øj تۇرىدىغان ئۆي

△ kYjytqan kyn كۆرىدىغان كۈن

△gɛp aŋlimajtqan bala گەپ ئاڭلىمايدىغان بالا

③ پېئىل يىلتىزلىرىغا ۋە ئۆزەكلىرىگە -ɣaq، -qaq//-gɛk، -kɛk قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن پۈتمىگەن سۈپەتداشلار ياسىلىدۇ. مۇنداق سۈپەتداشلار كۆپىنچە جانلىقلارنىڭ مىجەز - خۇلقلىرىنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

△jamanliɣaq, qejdiɣaq balikɛn.

يامانلايدىغان، قېيدايدىغان بالىكەن.

△ mɛn abdan ɛdɛmliniŋkidɛ bā(ɽ)ɣaq, andā(ɣ)j ɛ̄ (ɽ)-ligɛ bā(ɽ)miɣaq.

مەن ياخشى ئادەملەرنىڭكىدە بارىدىغان، ئانداق يەرلەرگە بارمايدىغان ئادەم.

△ mɛn andā(ɣ) kiʃiniŋ hɛqqini jimigɛk.

مەن كىشىنىڭ ھەققىنى يەيدىغان ئۇنداق ئادەم ئەمەس.

بۇ سۆپەتداشنىڭ ئىنكار شەكلى ئۈچۈن -εmεs ياردەمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

△ mεn ɑndā(ɣ) jɑlɣɑn ejtqɑq(ε)mεs.

مەن ئۇنداق يالغان ئېيتىدىغان (ئادەم) ئەمەس.

△ tʃoŋliniŋ gɪpigε unumiɣɑq (ε)mεs, quluqɑm jumʃɑq εdεm.

مەن چوڭلارنىڭ گېپىگە ئۇنۇمايدىغان (ئادەم) ئەمەس، قۇلىقىم يۇمشاق.

بۇسۆپەتداشنىڭ ئايىغىغا يەنە -ti～-di<idi، <-kεn<ikεn، -miʃ<imiʃ ياردەمچى سۆزلىرى قوشۇلۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. م:

△ ɷ jɑn-tɑmɑʃʃɑɣɑ kitʃig tʃɑɣimdɑ bεk bā(τ)ɣɑqtim.

كىچىك ۋاقتىمدا ئويۇن - تاماشاغا بەك بارىدىغاندىم. (گوما)

△ ɷ jɑn tɑmɑʃʃɑɣɑ bεk bā(τ)miɣɑqtim, helimu bā(τ)-miɣɑq.

ئويۇن - تاماشاغا بەك بارمايدىغاندىم، ھازىرمۇ بارمايمەن.

△ ɑsɑnlɑ ɑtʃtʃiɣi k ε̄ (l)gεkkεn.

ئاسانلا ئاچچىقى كېلىدىكەن.

△ meniŋmu ʃittig ɑtʃtʃiɣim k ε̄ (l)gεkti.

مېنىڭمۇ تېز ئاچچىقىم كېلىدىغاندى.

△ x x x niŋ bɑlisi bεkmu jɑlɣɑn ejtqɑqmiʃ.

x x x نىڭ بالىسى بەك يالغان ئېيتىدىغان بالىكەن.

بۇ فورما خوتەن دىيالېكتىدا بەك كەڭ قوللىنىلىدۇ، ھەممىلا پېئىللارنىڭ يىلتىزلىرىغا ۋە بولۇشسىز ئۆزەكلىرىگە قوشۇلىۋېرىدۇ. ئېلىش - سېتىش (سودا) ئىشلىرىدا خېرىدارلار بىلەن ساتقۇچىلار ئوتتۇرىسىدا بۇ سۆيەتداشنىڭ دائىم قوللىنىلىدىغانلىقىنى ئاڭلايمىز. م:

△ mɛndɛj ā(l)ɣɑqni tɑpɑmmɑjlɑ.

مېنىڭدەك ئالىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا.

△ hɛj, mɛndɛj sɑtqɑqni tɑpɑmmɑjlɑ.

ھەي، مەندەك ساتىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا.

9. رەۋىشداشلار

9.1. «-p» رەۋىشداش

ئادەتتىكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-p»، «-up//-ip»، «-yp» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ رەۋىشداش ياسىلىدۇ. [o]، [ø] بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق يىلتىزلار ياكى بىرىنچى بوغۇمىدا [o]، [ø] سوزۇق تاۋۇشلىرى كەلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɛp//-ɑp» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bol -, b ɷ lɑp	بول-، بولۇپ
k ø̄ (r)-, kYrɛp	كۆر-، كۆرۈپ

بىر خەۋەرنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

△ bu gɛpni mɛn dɛbdim, ɑn u esiliwe(li)ɣliɣ.

بۇ گەپنى مەن دېۋىدىم، ئاندىن ئۇ ئېسىلىۋالدى.

△ gumiɣɑ qā(ɾ)lɑp meŋip, ɑn 2 kyndɛ jɛttyk, piʃɑdɛ.

گۇمىغا قاراپ مېڭىپ، ئاندىن ئىككى كۈندە پىيادە يېتىپ باردۇق.

«ɑ»، «jɑ» يۈكلىمىلىرى مەيلى تۈرغۇن سۆزلەردىن، مەيلى پېئىللاردىن خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلۇپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. م:

△ bu gɛpni ʃu gɑdɑj dɛmmut(u)ɑ-?

بۇ گەپنى شۇ كىشى دەپتۇمۇ؟

△ hɛ, mɛn dɪdim-jɑ.

ھە، مەن دېدىمغۇ.

△ mɪni qitʃijɣɑn kim-ɑ u?

مېنى قىچقىرغان كىم ئۇ؟

△ hɛ, mɛn-jɑ

ھە مەنغۇ.

△ ikkis(i)niŋ himi bij-jɑ.

ئىككىسىنىڭ تىلى بىر.

△ mɪniŋmu ytʃ bɑlɑm bā(ɾ)-jɑ.

مېنىڭمۇ ئۈچ بالام بار.

ۋاقىت چېكىنى بىلدۈرگۈچى -tʃilik قوشۇمچىسىدىن كېيىن

يەنە -ki ياكى -kɛ قوشۇپ قوللىنىلىدۇ.

△ texi bit saɛt maŋɣutʃilɛkki aldida pɛjda boldi.

(چىرا)

تېخى بىر سائەت ماڭا. ماڭماي ئالدىدا پەيدا بولدى.

△ alɛm bit wax b ɷ lā(t) tʃaqqiʃilɛkki jɪtip kɪlit-

mɛ̄(n). (چىرا)

ئانچە ۋاخ قالماي يېتىپ كېلىمەن.

△ dadamniŋ tɛwɛsidin tʃiqip kɪtip bō(l)ɣutʃilɛkkɛ tutulup qā(l)saq qajdā(ɣ) qilā(t)miz dɪdi.

(چىرا)

دادامنىڭ تەۋەسىدىن چىقىپ بولغۇچە تۇتۇلۇپ قالساق، قانداق قىلارمىز، دېدى.

تەكىت يۈكلىمىسى -la دىن كېيىن -kin، -kam قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. م:

△ nɛ̄gilikam bā(t)sa, ʃ(uj)ɛ̄(t)gɛ apitip q(oj)aŋlā(t dɪdi.

نەگىلا بارسا، شۇ يەرگە ئاپىرىپ قويۇڭلار، دېدى.

△ kø̄(t)sɛmlikin~kø̄(t)sɛmlikam dɛp q(oj)aj.

كۆرسەملا، دەپ قوياي.

تەكىت يۈكلىمىسى -la نىڭ ئورنىدا -oq ياردەمچىسىنى قوللانسىمۇ بولىدۇ. م:

△ tʃiɾiɣɑ beɾiwoq jɑnitmɛ(n)

چىرىغا بېرىپلا يانىمەن.

11. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

بۇ يەردە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئالاھىدە بولغانلىرىلا بايان قىلىنىدۇ.

11.1 -liq، -luq//-lik، -lyk قوشۇمچىسى: -liq، -luq//-lik، -lyk قوشۇمچىلىرى سۆپەتلەردىن ئىسىم ياسايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jɑxʃi	ياخشى
jɑxʃiliq	ياخشىلىق
jɑmɑn	يامان
jɑmɑlliq	يامانلىق
qum	قۇم
qumluq	قۇملۇق
kyn	كۈن
kyllyk	كۈنلۈك

△ kyllykkɛ iʃlijtti.

كۈنلۈك ئىشلەيتتى.

11.2 -liɣ، -lig//-luɣ، -lyg قوشۇمچىسى

-liɣ، -lig//-luɣ، -lyg//-lɑɣ، -lɛg قوشۇمچىلىرى ئىسىملاردىن سۆپەت ياسايدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
jaɤ, jaɤliɤ t ɷ qatʃ	ياغ، ياغلىق تۇقاچ
paxta, paxtiliɤ tʃapan	پاختا، پاختىلىق چاپان
put, tøt putɫuɤ	پۇت، تۆت پۇتلۇق
jyz, ikki jyzlyg	يۈز، ئىككى يۈزلۈك
boj, bojlaɤ ɛdɛm	بوي، ئېگىز بويلۇق ئادەم
køz, qaɾa køzlɛg	كۆز، قارا كۆزلۈك
øŋ, buɤdaj øŋlɛg	ئۆڭ، بۇغداي ئۆڭلۈك

△ qojlaɤ ɛdɛm goʃ jijtkɛn, ɛ̄ (ɾ)lig ɛdɛm tajaq jijtkɛn.

قويلۇق ئادەم گۆش يەيدىكەن، ئەرلىك ئادەم تاياق يەيدىكەن.

(ماقال)

گۇما شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىدىن كېيىن يەنە [n] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قوللىنىلىشى مۇمكىن. م:

△ ikki jyzlygyn idɛm

ئىككى يۈزلۈك ئادەم

11. 3. «-tɛj ، -dɛj//-tɛg ، dɛg» قوشۇمچىلىرى

ئەدەبىي تىلدىكى «-tɛk ، -dɛk» قوشۇمچىسى خوتەن دىيالېكتىدا «-tɛj ، -dɛj~-tɛg ، dɛg» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

م:

△ attɛj ɪʃɛkkɛn.

ئاتتەك ئېشەك ئىكەن.

△ qojdɛj jawaʃkɛn.

قويدەك يۇۋاش ئىكەن.

△ jolwastɛj kuʃluɣ ɛdɛmkɛn.

يولۋاستەك كۈچلۈك ئادەم ئىكەن.

△ $\bar{\imath}$ nda kalidɛj bij n $\bar{\varepsilon}$ (τ)sɛ køj(y)nytu kYzɛmgɛ.

كالىدەك بىر نەرسە كۆرۈنىدۇ، كۆزۈمگە، ئاۋۇ يەردە.

11. 4. «-sijɛ ، -sitɛ//-sija～-sita» قوشۇمچىلىرى

«-sijɛ ، -sitɛ//-sija～-sita» قوشۇمچىلىرى

ئەدەبىي تىلدىكىدەك تۇرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jiɣlamsijap～jiɣlamsitap	يىغلامسىراپ
kylymsijɛp	كۈلۈمسىرەپ

11. 5. -siji ، -siti قوشۇمچىلىرى

-siji8 ، -siti» ئەدەبىي تىلدىكىدەك پۈتكەن سۈپەتداشلاردىن

رەۋىش ياسايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tū(τ)ɣansiji	تۇرغانسىرى
maŋɣansiti	ماڭغانسىرى

11. 6. «-ŋɣu ، -ŋgy//-aŋɣu ، -ɛŋgy» قوشۇمچىسى

بۇ قوشۇمچە ئەدەبىي تىلدا بىر قەدەر ئۇنۇمسىز قوشۇمچە. لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا پېئىللىك يىلتىز ياكى ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ سۈپەت ياسايدۇ، ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن جىق ئۇنۇملۇك قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
يىغلا-	jiɣlɑ-
يىغلاڭغۇ بالا	jiɣlɑŋɣu bɑlɑ
ئالدىرا-	ɑldijɑ-
ئالدىراڭغۇ بالا	ɑldijɑŋɣu bɑlɑ
يىرتىل-	ji(τ)til-
يىرتۇق كىيىم	ji(τ)tlɑŋɣu kijim
قىستال-	qistɑl-
قىستاڭ يەر	qistilɑŋɣu j ɛ̄ (τ)
سىقىش-	siqiʃ-
تار كىيىم	siqiʃɑŋɣu ɪgin
ياراش	jɑjɑʃ-
يارىشىملىق كىيىم	jɑjiʃɑŋɣu ɪgin
ئولتۇرۇش-	oltuτuʃ-
ئولتۇرىشاڭغۇ	oltujʃɑŋɣu
كەل-	kɛl-
كېلىشەڭگۈ ئادەم	kɪliʃɛŋgy ɛdɛm
چىشلە-	tʃiʃlɛ-
چىشلەگلىك تۇرىدۇ	tʃiʃlɛŋgy tuτ(u)tu
ئېزىل-	ɪzil-
ئېزىلەڭگۈ ئادەم	ɪzilɛŋgy ɛdɛm
كېسىۋات-	kɪsiwɑt-

△ tʃɑj t ꭥ ʃujtqɑn ɑjɑllinin̡ bijsinin̡ kYzi oltuj(u)ʃɑŋ-ɣukɛn.

چاي تۇشۇيدىغان ئايالىنىڭ بىرسىنىڭ كۆزى ئولتۇرۇشاڭغۇ ئىكەن.

△ etinin̡ qū(j)τuqi kɪsiŋgykɛn.

ئېتىنىڭ قۇيرۇقى كېسىكگۇ ئىكەن.

△ bɛk ε̄ (τ)kydɛŋgy bɑlikɛnsiz, boʃjɑq ε̄ (τ)kydɛŋ.

بەك ئەركىلەيدىغان بالا ئىكەنسىز، ئازراق ئەركىلەڭ.

IV خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۆلگىلەر.

1. خەلق قوشاقلىرى

ئېلچى ناھىيىسى ئاقتاش رايونى شورۋاغ كەنتى.

1956.9.17 سەيدىمەمەت ياغ ئاغزىدىن:

△ tʃaŋ - tʃaŋ lojɛ , tʃaŋ - ʃaŋ lojɛ,
tʃaŋ-tʃaŋ nem(ɛ) iʃ wā(r).
jandżuquŋda bij pulaŋ joq,
ojnaŋ nem(ɛ) iʃ wā(r).

△ ɛttigɛndɛ ʃɛdnɛmdɛ,
jō(r)ɣulajtu bij toʃqan.
kɪtʃɛ k ø̄ (r)gɛn jarimniŋ,
lɪwigɛ nawat qoʃqan.

△ bɛʃ-altɛ zaman boldi,
ālɛmı tʃørgilɛj dɛjtu.
jyrɛktiki zɛrdap su,
qanɣa ørgilɛj dɛjtu.

△ østɛŋ b ω jidα kαtu,
αjimxαn dutā(τ) tʃā(li)tu.
αjimxαn dutā(τ) tʃā(l)sα,
jαʃ bαl(i)lā(τ) hɛ(j)jαn qā(li)tu.

△ østɛŋ beʃ(i)tin ʃαx kɛssɛm,
sαjliɤil bā(τ)ɤum joq.
ot Kɛtsyn ʃu mɛllɛŋgɛ,
ojniɤili jατim joq.

△ quτɤuj bαlisi ālim,
ālim bαlisi zαlim.
sɛn mαŋα kYjɛp qɛ(li)psɛn,
qαndαq qilisɛn jατim?

△ bij bαqqα αnā(τ) sαldim,
bij bαqqα jαlαŋ tāɤαtʃ.

tʃ ø̄ (τ)gylyp k ī tɛlmijsɛn,
køŋlyŋni eliwā(l)ɤαtʃ.

△ bαqqα kijdim ʃ ω ταŋdin,
tαmājim joq αlmαŋdin.
tɛɤdiτ αllα ʃundαɤkɛn,
ā(j)τiwɛtti dz ω ταmdin.

△ quτɣujum palaxlajtu,
jā(τ)niŋ baɣida paxtɛk.
ʃɪjɛt qilsam uxmajtu,
ʃ ɛ̄ τiŋdɛ dzuwan joxtɛk.

△ sɪniŋ mɛn-a, sɪniŋ mɛn,
sɪniŋ ɛmɛs, kimniŋ mɛn.
ʃɛhidanɛ x ω tɛndɛ,
setiwalɣan quluŋ mɛn.

△ mɛn baɣiŋɣa kiτmɛjmɛn,
baɣliτiŋda j ȳ (τ)mɛjmɛn.
ɛmdi kɛldim haqlimɣa,
nadan bil ɛ̄ (n) j ȳ (τ)mɛjmɛn.

△ baʃimdiki salatim,
aɣzimdiki nawatim.
jā(τ) xɛt ī (τi)mgɛ kɛlgɛndɛ,
utʃqili joq qanatim.

△ iʃik aldim julɣunluq,
tʃYτisi qizil gulluq.
aʃina tutaj dɪsɛm,
jandzuqumda bij pul joq.

△ sɪniŋ ɑʃnɑŋ, mɪniŋ dostɑm,
sɑτɑjdɑ mɛʃjɛp ojnɑjli.
kYzigɛ ilmigɛn jā(τ)niŋ,
beʃiɣɑ dɛssɛp ojnɑjli.

△ ɑh uτup ɑdɑ boldɑm,
ɣɛmgɛ muptɑlɑ boldɑm.
biτ k ø̄ (τ)gɛtʃ dzɑmɑliŋni,
ɑʃiq biqɑτā(τ) boldɑm.

△ lɑtʃin soqqɑn toʃqɑnniŋ,
dzɑŋgɑldɑ uwɑsi bā(τ).
x ɷ tɛnlig jitimlɛτniŋ,
ʃu ʃ ɛ̄ (hɛ)τdɛ nɪmɛsi bā(τ).

△ mɑŋsɑq jollɑτ tʃɑmɣū(τ)luq,
tʃɑmɣū(τ)luqtʃɛ mɑŋɣuluq.
jeŋi tutqɑn jɑτimniŋ,
bij qā(τ)liʃi jɑmbuluq.

△ ʃ ɛ̄ (hɛτ)niŋ k ɷ tʃisi t ɷ lɑ
ɑstɑ mɑŋsilɑ b ɷ lā(τ).
tʃōkɑndɑ kːŋɛʃ t ɷ lɑ,
jā(τ) tutmisilɑ b ɷ lā(τ).

△ tαwā(τ) kɛskɛn qātʃim sɛn,
dū(τ)dun kɛskɛn qātʃim sɛn.
jyτɛkkɛ otni sɛ(li)p q ɷ jαp,
qetʃip kɛtkɛn jατim sɛn.

△ i jαn Ytydu bij gul,
bi jαn Ytydu bij gul.
αtuʃniŋ mαzατidα,
sā(j)ταp jαtidu bulbul.

△ tɛlpikim sɛkkiz tαlα,
t ø̄ (τ)ti αlα, t ø̄ (τ)ti qατα.
sɛkkiz αj ɷ tαŋdα køjdɛm,
bilmigɛn køŋli qατα.

△ hαwidα bulut ɛjzαn,
jαmɤu(τ) jαɤidu lɛjzαn.
x ɷ tɛnniŋ sɪtɛŋlɛτi,
ʃαptul qeqidin ɛjzαn.

△ ojniɤili uz jαxʃi,
teτilɤili(<tejilɤili) muz jαxʃi.
b ɷ lā(τ)-bolmαs ʃol jā(τ)din,
jαndzuqtiki pul jαxʃi.

△ gul ɣuntʃis(i)kε mεjlim bā(τ),

sYzymni j ε̄ (τ)dε qojmαjtu.

lɪwigε nεtʃtʃini søjsεm,

jyτεkim εslα tojmαjtu.

△ ili j ω lidα k ø̄ (τ)dyŋmu?

tαmɣα jαjɣαn tʃεkmεnni.

ʃu x ω tεndε k ø̄ (τ)dyŋmu?

mεndεj ɣeτip dεtmεnni.

△ αq tʃεkmεn, qizil tʃεkmεn,

jεŋdε(<τεŋdε) b ω τiɣαn(<bojiɣαn)tʃεkmεn.

jαʃ bαllidin bixεw ε̄ (τ),

tʃōkαnlā(τ) b ω lā(τ) dεtmεn.

△ mεn bαjαjmu, bā(τ)mαjmu?

bαj ɣ ω dzαmniŋ g ε̄ (τ)mis(i)kε.

jατimni tɪgiʃmijtm ε̄ (n),

x ω tεnligniŋ hεmmis(i)kε.

△ Ytykεm mαjmαqqα kεtti,
sim bɪxīniŋ d ε̄ (τ)digε.
on dzenimniŋ bijisi joq,
sεn xenimniŋ d ε̄ (τ)digε.

△ jαwipαmniŋ tατis(i)ni,
tʃ ω quwαldi tumutʃuq.
kɪliŋ jατim ojnαjli,
siz tʃijαjliɣ, mεn ω tʃuq.

قارىقاش ناھىيىسى قاياش.

1956.10.15 ئابدىسايىت ئاغزىدىن:

△ øgzɛŋgɛ tʃiqqɑn bilɛn,
lɛmpɛŋgɛ ulɑʃmɑsmɛn.
mɛndin bYlɛk jā(τ) tutsɑŋ,
mɛn seni tɑlɑʃmɑsmɛn.

△ qeʃiŋ dɛjmu, kYzɛŋ dɛjmu,
sijɑqiŋ qildi mɛstɑnɛ.
dzɑhɑnni izdisɛm joqtuτ,
sɪniŋdɛj jɑxʃi dzɑnɑnɛ.

△ østɛŋ syji tā(τ)tildi,
jā(τ) kɛtkɛnmiki bɑʃtin.
dosttun t ɷ likɛn dyʃmɛn,
ɑjτilduq qɛlɛm qɑʃtin.

△ iʃ(i)k ɑjliŋɤɑ mɛn bā(τ)dim,
sɛglɛτiŋgɛ jɑlwā(τ)dim.
tʃiqmɑjs ɛ̄ (n) tɑlɑ-tyzgɛ,
z ɛ̄ piτɛŋdɛj sā(τ)ɤɑdim.

△ quτɤujum utʃti q ω lɑmdin,
bɛʃkɪτɛmniŋ bɑɤiɤɑ.
gɑh dɪsɛm dɑlwɑjɤɑ kɛlmɛj,
kɛtti dzɛnnɛt bɑɤiɤɑ.

△ iʃ(i)k ɑjliŋdɑ bij eτiq,
ʃildijlɑjdu bij beliq.
mɪni søjgɛn ɑɤziŋdɑ,
kimni søjdyŋ ɑq syzyk.

△ bɑqqɑ kijdim kɪtʃilɛp,
bɛʃ bɑlɑmni jɪtilɛp.
bɛʃ bɑlɑmniŋ ɑnisi,
texi tʃōkɑn sɪkilɛk.

△ mɑmu ω qudum nɑwɑji,
sɛmmu ω quduŋ nɑwɑji.
ɑlt(i)ɑj boldi tyg(y)migili,
sɛn jɑτimniŋ dɑwɑji.

△ bu tɑzlɑ̄(τ) jɑmɑn tɑzlɑ̄(τ),
ɑjmɑqi bilɛn tɑzlɑ̄(τ).

tʃατidα qetiq tū(τ)mαs,
qαjmαqi bilɛn tαzlā(τ).
dzαŋgαldα ω tαn tū(τ)mαs,
qɛwzαqi bilɛn tαzlā(τ).

قارىقاش ناھىيىسى قاياش.

1956.10.16　　　ئايۇپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن ئاغزىدىن:

△ iʃ(i)k ɑjliŋdin øtkɛngɛ,
kYjɛp(<køτɛp) qɑlidu dɛmsɛn?
mɛndin bɑʃqɑ jɑτi joq,
Ylɛp qɑlidu dɛmsɛn?

△ bɑʃ-kYzɛm ɑɤ(τ)ijtu mɪniŋ,
nɪm(ɛ) bɑlā boldi bygyn.
buɤdɑj øŋlɛg, qoj kYzi,
jā(τ)din dzudɑ boldum bygyn.

△ bɑɤiŋɤɑ kijɛτ bolsɑŋ,
q ɷ luŋɤɑ pɛnɛτ ɑlɤin.
jū(τ)tuŋɤɑ musɑpij mɛn,
hālimdin xɛw ɛ̄ (τ) ɑlɤin.

△ ɑq tɛlpɛk, qɑτɑ tɛlpɛk,
mɛn kɛjsɛm jɑτɑʃɑmtu?
tɑʃiliɤ hɑτɑmzɑdɛ,
jɑτimni tɑlɑʃɑmtu?

△ eτiqiŋɣα su kεldi,
αzmα - αzmα ʃαqijαp.
mɪniŋ jατim sαj kεldi,
t ɷ lαn αjdεj pā(τ)qiταp.

△ eτiq beʃ(i)qα øj sαldim,
itʃi - teʃ(i)ni suwαtmαj.
tʃōkαnlā(τ) sYjεj dijtu,
αɣzi - beʃ(i)ni juwàtmαj.

△ αq quʃqαtʃ, qατα quʃqαtʃ,
αq buɣdαjɣα tojdαŋmu?
x ɷ tεnniŋ sɪtεŋlετi,
jαʃ bαl(i)lā(τ)ɣα tojdαŋmu?

△ mαkuj østεŋ b ɷ jidα,
ynyptu ε̄ (τ)mεn jαpilαq.
x ɷ tεnni istisεm joqtuτ,
mɪniŋ jατimdεj jumulαq.

△ Ytykεm mɑjmɑqqɑ kεtti,

sim bexiniŋ d ε̄ (τ)digε.

on dzenimniŋ bijsi joq,

sεn jɑτimniŋ d ε̄ (τ)digε.

△ mεn bɑzā(τ)ɣɑ bā(τ)misɑm,

hεptidε kεlmεjtu bɑzā(τ).

sεn xenimni k ø̄ (τ)misεm,

gelimdin øtmεjtu ɣizɑ.

△ q ɷ ɣun teτidim toŋdɑ,

sojmɑ tʃyʃydu oŋdɑ.

ɷ jɑnni t ɷ lɑ ojnɑp,

tɑmbɑl qā(ỉ)midi qoŋdɑ.

△ køjgili kεldεŋlimu?

køjd ε̄ (τ)gili kεldεŋlimu?

kYjεp øtʃkεn otlini,

jɑndū(τ)ɣili kεldεŋlimu?

△ iʃ(i)k αlαŋɣα mɛn bā(ɾ)dim,
jYtylɛp, gul kYtyɾɛp.
tʃiqmαjsɛn tαlα - tyzgɛ
tʃαjpαŋzidα tʃαj kYtyɾɛp.

△ ɾ ɷ mαlimdα toqquz køz,
dyʃmɛn tαpti jαlɣαn søz.
dyʃmɛn tαpsα tαpqαntu,
ā(j)ɾilmαsmiz qαɾα køz.

△ wαj xenim mut kɛtmisyn,
øgzɛŋgɛ ʃūtuŋ jɛtmisyn.
sɛn yzɛŋ hαjαt tuɾup,
køjgɛnliɾim mut kɛtmisyn.

△ hαwudα - ju, hαwudα,
pikɾi - xijαli zαwudα.
k ɛ̄ (l)migɛtʃkɛ bā(ɾ)miduq,
αwαɾɛ bolduq αɾidα.

△ mɛn bu joltʃɛ mɑŋmɑjttim,

mɑŋsɑm hɛτ tɪτɛptɛ jol.

dostun t ω likɛn dyʃmɛn,

jā(τ) Yzɛŋgɛ ɑgā(h) bol.

△ sɛnmu tʃiqqin køl beʃ(i)qɑ,

mɑmu tʃiqɑj køl beʃ(i)qɑ.

ojnumisɑqmɑ ojnɑjli,

dyʃmɛn gujniŋ qilmiʃ(i)qɑ.

△ ɪgiz østɛŋ b ω jidɑ,

bɪdɛ pɑqlɑn b ω lɑptu.

kɛstyn kɛjgɛn sɛjmɑlā(τ),

ɛmdi tʃɑqqɑn b ω lɑptu.

△ ā tɪτɛptɛ bij tʃomtʃɑq,

mā tɪτɛptɛ bij tʃomtʃɑq.

ʃu kɛmdiki sɪtɛŋl ε̄ (τ),

dɛlgydɛ qā(l)ɣɑn køk qomtʃɑq.

△ αqsατajdin x ω tun αldim,
osmisi ō(τ)ɣαqtʃε bā(τ).

qejnαtαm z ε̄ (τ)dā(τ) εdεm,
kεtmini tā(τ)ɣαqtʃε bā(τ).

△ Yzi k ε̄ (l)syn dεmmutu,
sYzi k ε̄ (l)syn dεmmutu?
qατiqαʃ dεjjαsidα,
eqip ølsyn dεmmutu?

△ αq sατajɣα kijgytʃε,
toqqαzni αldim jαnɣutʃε.
bā(τ)- j ω qαmni jɪwαlaj,
tuɣmαs x ω tunɣα qαlɣutʃε.

△ muʃu øj mɪniŋ bō(l)sα,
αq seɣizdα suwαtsαm.
gαŋguŋ jā(τ) mɪniŋ bō(l)sα,
hετ bαzā(τ)dα ojnαtsαm.

△ hαταq itʃsεm mεs εmεs,
mεjzεp itʃsεm mεs εmε.
bαldij søjgεn jατimni,
εmdi søjmεk tεs εmεs.

△ bygεn αjɣα on sεkkiz,
εdzεp tʃαqqαn tʃōkαnsiz.
mεn øjdin tʃi(qip)kεtkεndε,
εdzεp tindzi jαtmαpsiz?

△ tʃαpinimniŋ jɪŋini,
αppαq αjlαm uʃluɣαn.
dzuwαn αlmαjmεn dɪsεm,
dαdαm beʃimɣα muʃluɣαn.

△ pijαlminiŋ j ω li joq,
jol sαlā(τ)niŋ ō(τ)ni joq.
k ε̄ (l)sε k ε̄ (l)syn, k ε̄ (l)misε joq,
mεn bατā(τ)niŋ ō(τ)ni joq.

△ kαkkukum suni tilɛjtu,
suɤα mɛn qαjαn bαταj?
dzαmdα b ɛ̄ (τ)sɛm itʃmɛjtu,
tʃinigɛ qαjαn bαταj?

△ itʃmɛjmɛn musɛllɛsni,
mɛs qilmαjtkɛn kiʃ(i)ni.
Yzidin tʃoŋni jā(τ) tutsα,
kYzigɛ ilmαjtkɛn kiʃ(i)ni.

△ tɛlpikim joqti dɪsɛm,
zαɤun setip αlαj dijtu.
køŋnikɛm joqti dɪsɛm,
pαxtα setip αlαj dijtu.

△ bā(τ)sαm iʃik dɛmlɛglik,
jαn jαɤαtʃqα jɛmlɛglik.
jατim b ɛ̄ (τ)gɛn tαmαku,
køz jeʃidα nɛmdɛglik.

△ eτiqiŋɣα su kɛldi,
tānijiŋdin øtmɛjtu.
mɪniŋ jατim øjdɛ joq,
αjlimɣα j ɷ lαqmαjtu.

△ jαɣliqim bijdɛ-bijdɛ,
ɛll ɛ̄ (τ) kø(τ)sɛ nɪmɛ d ɛ̄ (τ).
bilgini mɛstαnɛ d ɛ̄ (τ),
bilmigini diwαnɛ d ɛ̄ (τ).

△ jατim bozā(τ)ɣα bā(τ)mαjtu,
hɛτgiz bαzā(τ)din qā(l)mαjtu.
biτ dziŋ goʃmα ā(l)mαjtu,
hɛptɛ goʃsiz qā(l)mαjtu.

△ ɷ tʃuqαŋniŋ dɛpti joq,
qoʃ kYtɛk sαlɣαn xenim.
tʃαpiniŋniŋ jɪŋi joq,
αwijɣα qol sαlɣαn xenim.

△ atqa mindim puʃtaŋsiz,
atni t ω qup mingɛn siz.
xot(u)nini mɛndin kynlɛmtu?
ɛʃ ɛ̄ diki iʃtansiz.

△ mɛn sɪni kø(τ)mɛmmidim,
awwapiniŋ k ω tʃasida.
qɛτip - a søjmɛmmidim,
mɪmanxanaŋ hodzτasida.

△ bizniŋ øjni sō(τ)sila,
qaqliɣdijaq, qajaʃdijaq.
jeniʃimni sō(τ)sila,
ʃɛmbi kyni peʃimdijaq.

△ - atʃilip ojnajli, satʃilip ojnajli,
ɛmdi jaz boldi, dos b ω lup ojnajli.

△ atʃilɣan bakā(τ), satʃilɣan bakā(τ),
kiʃ(i)niŋ jaτiɣa gɛp qilɣan bakā(τ).

△ Ylyjmu xenim, kYjyjmu xenim,
imin mollɑrn ɑlɑj dijtu, tɪgɛmsiz xenim?

△ ølgilimɑ bō(l)mɑs, køjgilimɑ bō(l)mɑs,
imin mollɑm ɑlɑj dɪsɛ, tɛgmijmɑ bō(l)mɑs.

△ tʃinini sunuq dɪmɛŋ,
køŋnɛm tʃinidin sunuq.
jā(ɽ) qeʃimdɑ bolmusɑ,
ɑlɛm mɑŋɑ qɑɽɑŋɣuluq.

△ iʃʃiqlimɑ guɽundzi,
dɑɽɑskɑlmɑ guɽundzi.
ʃu kɛmdiki tʃōkɑnlā(ɽ),
Ytykɛmgɛ ɷ ɽundzi.

△ iʃ(i)k ɑlɑŋdɑ qoʃ køltʃɛk,
q ɷ ʃɑlɣuntʃɛ ojnɑjʔmiz.
kYzigɛ ilmigɛn jā(ɽ)niŋ,
beʃiɣɑ dɛssɛp ojnɑjʔmiz.

△ haτwis(i)niŋ ω qi kymyʃ,
jā(τ) nimiʃqɑ kɛlmɛjmiʃ.
jā(τ) Yzi kɪlij dɪsɛ,
øjdiki mɑjmɑq qojmɑjmiʃ.

△ øgzigɛ tʃiqtim ɣɛm bilɛn,
pātʃɑqqɑ sɑldi dɛm bilɛn.
ɑɣτiʃi bɛk ɑɣτidi,
mɛn hɪdzijip tuτɣɑn bilɛn.

△ ʃɑptulumniŋ ʃexi pɛs,
ɪgip bɑqsɑm ɪgilmɛs.
ɑʃnɑm gujniŋ køŋli pɛs,
kim gɛp qilsɑ jɑq dɪmɛs.

△ qɑʃni qɑʃqɑ ulusɑ,
dɛjjɑɣɑ kɛwτyk bolɣudɛj.
mɪni køjdɛτgɛn xenim,
dɛwzɛqqɛ tygτyk bolɣudɛj.

قارىقاش ناھىيىسى قاياش قاپاقلا يېزىسى.

1956.10.24 نىزامىدىن خەلپە ئاغزىدىن:

△ østɛŋ b ɷ jidɑ ujlā(ɾ),
tɑɣā(ɾ) jyklisɛm tujlā(ɾ).
wɛdis(i)kɛ tuɾɑmmɑjtu,
ʃu kɛmdiki sɪtɛŋl ɛ̄ (ɾ).

△ ɑqqinɑ køjnɛk kijip,
ʃ ɷ xuɣɑ ildy(ɾ)mɛŋ xenim.
ikkimizniŋ dosliqini,
dyʃmɛngɛ bildy(ɾ)mɛŋ xenim.

△ ɑqqinɑ tɑmbɑl kijip,
nɪmidɛ bɑɣ ɛttiŋiz?
siz nɑɾɑqtɑ, mɛn pɑɾɑqtɑ,
nɪmidɛp jɑd ɛttiŋiz?

△ ɾɑwipimni tʃeliw ɛ̄ (ɾ)dim,
k ɛ̄ (l)sɛ - k ɛ̄ (l)mɛs p ɛ̄ digɛ.
on dzenimniŋ bijsi qā(l)mɑs,
ɑq dzuwɑn jā(ɾ) d ɛ̄ (ɾ)digɛ.

△ τɑwipimniŋ kɑsisi,

kɛklik qeʃi, jilɑn beʃi.

istisɛm tepilɣudɛj,

sɪkilɛkniŋ mundɛk beʃi.

△ iltʃiniŋ i jɑnidɑ,

qātʃi bilɛn t ω sɑllɑ.

bɑʃ b ε̄ (τ)migɛn sɪkilɛkni,

j ω ɣɑn kɑltɛktɛ, τ ω sɑllɑ.

△ Ytykɛŋ distɛɣinɑ,

tʃɑpɑnliτiŋ qisqɑɣinɑ.

ɑniŋizniŋ hɛqqi bă(τ)mu?

mɛjli joq kiʃ(i)tɛɣinɑ.

△ qɑτisɑjɣɑ kijgytʃɛ,

on jɛttɛ j ε̄ (τ)dɛ m ε̄ d(τ)isɛ,

hɛτ kiʃiniŋ jɑτi bō(l)ɑ,

hɛ dɪgɛndɛ hɛ dɪsɛ.

△ balimasniŋ qumida,
kijdi kYzεmgε qum - t ω pa.
ʃu x ω tεndε bā(τ)midu?
mɪniŋ jaτimdεj biwapa.

△ q ω naq teτidim baʃta,
ω tuɣutʃisi qeʃ(i)ta.
mεn dɪmεmmidim baʃta,
qaτa kYzyŋiz jaʃta.

△ aq pijazniŋ postimεn,
køk pijazniŋ postimεn.
j ω ɣanʃimaŋ ω ɣallā(τ),
xotniŋizniŋ dostimεn

△ q ω ɣun teτidim baɣda,
tʃyʃkεn xεmiki dzaɣda.
xoʃmu ā(j)τilip kεttyk,
q ε̄ d(τ)iŋni bil ε̄ (τ) tʃaɣda.

△ tynygεn tʃyʃ waxtida,
tynykkε kεldi ɣ ω τulaj.

bu mɛhɛl ʃumdaɣ mɛhɛl,
ʃuŋqā(τ)ni ɑldi ɣ ɷ τulaj.

△ mɛn ø̄ tɛŋgɛ bā(τ)majʔm ɛ̄ (n),
ot qoj(ɑ)w ɛ̄ (τ)dim ø̄ tɛŋgɛ.
dzuwan ɑʃnɑ tutmajʔm ɛ̄ (n),
dzigdɛ sɑldi b ø̄ (τ)kɛmgɛ.

△ qejnatamniŋ baɣidɑ,
ziɣij, zaɣun yndy(τ)dym.
qizini q ɷ ʃɑp b ɛ̄ (τ)misɛ,
typygɛ jɛttini mindy(τ)dym.

△ qejnatam ɑbdan gadaj,
hɑpɑtʃ ɪtip bɑqqum kɪ(li)tu.
qizini q ɷ ʃɑp b ɛ̄ (τ)misɛ,
tʃiʃliτini tʃɑqqum kɪ(li)tu.

△ østɛŋ baʃidɑ jɑtip,
xɑm tɑmɑkuni tā(τ)tip.

ɛŋnidɛ xɑm køŋniki,
mɑŋɑmmɑjtu hɑl tɑ̄(τ)tip.

△ xeli boldi k ɛ̄ (l)gili,
bij tʃilim tɑmɑku joq.
bij tʃilim tɑmɑku sɑlmɑq,
jɑτniŋ τɛsmidɛ joq.

△ iʃik ɑjlim jɑŋɑq bostɑn,
sɑjidɑp Ytɛŋ xenim.
bij tʃinɛ hɑτɑq tutɑj,
mɛs b ω lɑp Ytɛŋ xenim.

△ Ytɛʃ jolniŋ bu jɑnidɑ,
kɪwɛzl ɛ̄ (τ) ɣ ω zɑ bɑɣlɑptu.
mɪniŋ ɑʃindiki jɑτim,
bɪligɛ sɛjlɛ bɑɣlɑptu.

△ qɛɣɛz dɪgɛn jupqɑ nɪmɛ,
tʃɛkmigyntʃɛ tɪʃilmɛs.

itʃimdiki d ε̄ (ꞇ)dimni,
dɪmigyntʃε bilinmεs.

△ køŋnikεŋ joqmu xenim,
kεjsεŋtʃu køŋnεk jɑqilɑp.
ɑdiʃiŋ joqmu dzuwɑn
jyꞇyjs ε̄ (n) østεŋ jɑqilɑp.

△ zulpukεʃ - ɑ zulpukεʃ,
kɪlip mɪniŋ zulpumni jεʃ.
ɑꞇidin dεtmεn q ɷ pɑp,
itʃimdiki ꞇεndzimni jεʃ.

△ dεjjiniŋ syji uluɣ,
tɑʃ ɑꞇilɑp ɑqqɑnikεn.
sɪkilεk tʃɑqqɑnikεn,
ālεmgε ot jɑqqɑnikεn.

△ øtmigεn jollā(ꞇ) bilεn,
øtti jeʃil tonlɑɣ xenim.

bu jyτεkkε otni sā(l)ɤαn,
ɤunʃε bojlαɤ ʃu xenim.

△ αxʃαm tʃiqtim tʃātαqqα,
mindim αliwαʃ(αlα bαʃ) tō(τ)pαqqα.
mαz qoŋ bilεn jā(τ) bō(l)sαm,
tεŋ jā(τ)misi ō(τ)tαqqα.

△ yʐmidε tʃomtʃαqiŋ bolαj,
tαqαɤdα qαlɤαtʃiŋ bolαj.
αʔlinip sεpετgε mαŋsαŋ,
zεjdε qαmtʃiŋ mεn bolαj.

△ supujαm seτiɤ b ω luτ,
qum jāqisi teτiɤ b ω luτ.
ikki jā(τ) tutqαn xenimniŋ,
tʃiτiji seτiɤ b ω luτ.

△ ταwipim tiτiŋ - tiτiŋ,
itʃidε mαʃ bā(τ)miki.
bizni køjd ε̄ (τ)gεn xenimniŋ,
bαɤτidα tαʃ bā(τ)miki.

△ qαταmuqum tʃeʃlipkεtti,

tɪτiʃip b ε̄ (τ)s(i)lε.

sYjεj dɪsεm b ω jαm jεtmεs,

ɪŋiʃip b ε̄ (τ)s(i)lε.

△ pεʃmεt kεjdim tαwā(τ)dα,

guli qαldi lαwαdα.

αʃnisi joq ādzαqlā(τ),

toŋlαp qα(li)ptu tαlādα.

△ tɪτikim boj tɪτikim,

bojmu boj boldimikin?

biqατā(τ) kεtkεn xenimɣα,

jα(τ) kɪτεk boldimikin?

△ bā(τ)mαj dɪsεm bā(τ)ɣum bā(τ),

bā(τ)ɣili bō(l)mαjtu.

jā(τ)niŋ oti jαmαn otkεn,

tʃidiɣili bō(l)mαjtu.

△ pɑxtɑ bɑj-ɑ pɑxtɑ bā(τ),
komzɛk tʃuτɑŋdɑ pɑxtɑ bā(τ).
østɛŋgɛ hɑʃā(τ) tʃyʃsɛ,
jyz beʃimɣɑ pɑjdɑ bā(τ).

△ tʃilɑn kɑltiki nɛdɛ?
tʃilɑn kāliɣɑn jε̄(τ)dɛ,
ojnuɣili qojmɑmsɛn,
køŋnɛm xāliɣɑn jε̄(τ)dɛ.

△ lɛjzɑn(<lɛτzɑn)ɣɑ nɪmɛ lɛjzɑn,
ʃɑptul tɑjiqi lɛjzɑn.
ɣɛm jɪmɛŋlā(τ) ɑɣijn(i)lā(τ),
ɑt wɑʃtɑ xω tun ε̄(τ)zɑn.

△ bɑʃiŋdiki doppɑŋni,
hɑwiτɛŋdɛ bω jidɑŋmu?
ɑlmidɛj tʃiτɑjiŋni,
dumbujluqqɑ buzdɑŋmu?

△ yʐmil ε̄ (τ) piʃip qε(li)ptu,
tατaŋgudα qαqsαqtʃu?
dzwαnlā(τ) jādαp qε(li)ptu,
wαsαlɤudα bαqsαqtʃu?

△ eτiqiŋni oj ojmα?

b ø̄ (τ)kεŋni qiŋā(τ) qojmα.
mεn sɪniŋ xiliŋ εmεs,
xiliŋni tepip ojnα.

△ t ω xu tαmdα jαtαmtu?
putidα ʃαptul qαqαmtu?
mεn - mεn dɪgεn tʃōkαnlā(τ),
t ω τusqα qā(τ)lαp jαtαmtu?

△ jā(τ)niŋ q ω lidα k ε̄ (τ)ky,
køl bαʃini kālαjtu.
ojnisαm lɪwεn t ω lα,
køŋnεm sɪni xālαjtu.

△ tατaŋgu-jα tατaŋgu,
m ω zαj beʃ(i)tα tατaŋgu.

s ε̄ (hετ) pεllis(i)tε haŋτajtu,

jaτim b ε̄ (τ)gεn boz haŋgu,

△ østεŋ baʃida qaτa tʃipā(τ) taʃ,
mɪni køjdyτytu zalim qaτaqaʃ.
qaτa qaʃ oltuτuτ hodzτa itʃidε,
qizilgul atʃiluτ baɣtʃa itʃidε.
qazilgul atʃilip tʃimani boldi,

sɪkilεkl ε̄ (τ) jiɣliʃip diwanε boldi.

كېرىيە ناھىيىسى قاچۆن جاي.

1956.11.29. ئابۆبەكرى نىياز ئاغزىدىن:

△ ɑt beʃidɑ ā(r)ɣɑmtʃi,
mɑŋmisɑ urɑj qɑmtʃi.
mɛn jā(r)ni seɣinɣɑndɑ,
x ɷ tɛn jolliri qɑntʃi?

△ tɑmdin ɪgizkɛn Yjiŋiz,
bā(r)sɑm qɑwɑjtu sɪgiŋiz.
sɪgiŋizni hɑj dɪmɛj,
ɑʃkɑrɛ qilɣɑn Yziŋiz.

△ ɑq tʃɑj itʃip, køk tʃɑj itʃip,
mɛs b ɷ luwā(l)ɣum bā(r).
nɑrɑqtiki uzni k ø̄ (r)sɛm,
jɛmliʃiwā(l)ɣum bā(r).

△ ɑqqinɑ kɛpt ɛ̄ (r) b ɷ lɑp,
qonsɑm dirɑxniŋ bɑʃiɣɑ.
sā(r)ɣirip oltū(r)ɣutʃɛ,
kijsɛm xenimniŋ qɑʃiɣɑ.

△ αqmidim αqlαɣili,

q ɷ nαqmidim sαqlαɣili.

w ε̄ dimiz ʃumdαɣmidi,

ølmɛj turup ā(j)rilɣili.

△ qαriɣαj kɪsip qojdαq,

qurusα qαlā(r)miz dɛp.

jαxʃi jā(r) xiłlαp qojdαq,

tʃ ɷ ŋusα αlā(r)miz dɛp.

△ αtim αtqα oxʃαjtu,

jαrim jαtqα oxʃαjtu.

jā(r)niŋ køŋli siŋā(r) jαn,

jā(r) tutqαnɣα oxʃαjtu.

△ øz jū(r)tudα guzginɛk,

hɛm ɣαz αlur, hɛm ø̄ (r)dɛk.

kiʃ(i) jū(r)tudα qā(r)tʃuɣα,

hɛm ɣαz αlmαs, hɛm ø̄ (r)dɛk.

△ men keldim qureʃ bilen,
qojnum toldi jaʃ bilen.
kø(r)deŋlimu ʃu jā(r)ni,
jā(r) texi kɪŋeʃ bilen.

△ Yjyŋyzniŋ ā(r)qisi hem bɪdilik, hem dzigdilik,
men jarimɣa xet iberdim, ol salam, bir bendilik.
ol salamni men ibersem, bir salam kelmemtiki?
baɣri qattiɣ taʃ tylekniŋ kørgysi kelmemtiki?
kørgysi kelse ibersyn bir kula, bir dzendilik,
peʃlirimni qisturup baraj dɪsem jɪtimtʃilik.
øjde jattim ketʃkitʃe, ujqu joq taŋ atqutʃe,
iʃqiŋda dzan ket tixenim, ʃul kitap søz iʃtkytʃe.
kettile arek bilen, uqmudila ʃeret bilen,
xoʃmuɣina jandū(r)duq ikk(i)eɣiz ajet bilen.
kitʃikkinek tumutʃuq baɣda yzym piʃiptu,
ʃumtʃe xalajiq aldida sizge køŋnem tʃyʃyptu.

△ men kɪt ε̄ (r) boldum xenim,
deʃ(t)mu deʃ(t) qumni sanap.
anda jarim qā(l)ɣudej,
aj bilen kynni sanap.

△ ɑdiʃim, qεlεm qeʃim,
dεjjɑ b ɷ lɑp ɑqti jeʃim.
pytmisεŋ qεsεm qilɑj,
sεndin bylεk joq ɑdiʃim.

△ hɑwɑmudu, bulutmudu,
qā(r)ni jɑɣdurɣɑn.
ɑjxɑnmudu, rεjhɑnmudu,
ɑxʃɑm pεndurɣɑn.

△ gidzim r ɷ mɑl bɑʃiŋdɑ,
dεmdεj osmɑ qɑʃiŋdɑ.
bij tʃini tʃɑjni itʃkytʃε,
bijdεm oltū(r) qɑʃimdɑ.

△ oŋ q ɷ lɑmdɑ on yzyk,
tʃεp q ɷ lɑmdɑ tʃεtʃ yzyk.
bizni søjgεn ɑɣziŋdɑ,
kimni søjdεŋ ɑq syzyk?

△ kɪt ε̄ (r)dε xoʃ dɪgεn bolsɑŋ,
bɪliŋgε es(i)liwɑlmɑstim.
qεrilip søjgεn bolsɑŋ,
lɪwiŋni tʃiʃliwɑlmɑstim.

△ ɛndzɑn doppɑm bā(r) dɛjsɛn,
kijɛlmigɛn nɪmɛŋgɛ.
jɑxʃi dostɑm bā(r) dɛjsɛn,
sYjɛlmigɛn nɪmɛŋgɛ.

کېرىيە ناھىيىسى.

1956.11.24.　　　　ئابلىراخۇن سەبىەت ئاغزىدىن:

△ hɛsritɑ, nɑdɑmitɑ,
jɑmɑn bilɛn jā(r) bolɤinim.
qɛdri bilmɛs ɑdiminiŋ,
ɑldidɑ xɑr bolɤinim.

△ ʃuqiri - tywɛn berip,
mɛn bir dzuwɑnɤɑ køjdym - ɑ.
birɤinɑ søjmɛj turup,
ʃundɑɤlɑ dzɑnɤɑ tojdum-ɑ.

△ ojnɑp tʃimdilɑp qojsɑm,
tɪrikip qɑlɑj dɛmsiz?
bɑʃimdin tumā(r) Yryp,
køŋlymni ɑlɑj dɛmsiz?

△ ilitʃɛ tumɑqimni,
jøpurup kij $\bar{\varepsilon}$ (r)mɛnmu?
mɪniŋ ɛqli - uʃum bolsɑ,
sɑŋɑ mɛn kYj $\bar{\varepsilon}$ (r) mɛnmu?

△ jā(r) bilɛn tʃøllɛrgɛ bɑrsɑm,
tʃøl ɛmɛs gulzɑr ikɛn.
toɣriqi ɑlmɑɣɑ oxʃɑʃ,
julɣuni mɑzɑr ikɛn.

△ ɪgiz eriɣ, seriɣ søgɛt,
mollɑmniŋ bɑɣi.
ɣɛzɛl ω qup jitip kɛtti,
jyrɛkniŋ dɑɣi.

△ sɛhɛr - sɛhɛr tʃijlɑɣili,
tʃā(r) ɣ ω rɑz jɑxʃi.
q ω ʃɑq q ω ʃɑp jiɣlɑɣili,
qerindɑʃ jɑxʃi.

كېرىيە ناھىيىسى قاچۈن.

1956.11.19 تۇرسۇن قاشقا ئاغزىدىن:

△ ɑqnɑwɑt dɪgɛn q ɷ ɤun,
bɑjrɑŋ tywidɛ bā(r)mu?
sɑŋɑ mɛn kYjɛp qɑldim,
ʃɪriɛttɛ jol bā(r)mu?

△ wɑskitiŋniŋ jɪŋi tā(r),
ɑq bilikɛŋ qɑjdɑɤ pɑtā(r).
sɛn ij ɛ̄ (r)dɛ, mɛn bij ɛ̄ (r)dɛ,
jyrykɛm qɑjdɑɤ tʃidā(r).

△ ʃɑ t ɷ wɑj-ɛj, ʃɑ t ɷ wā(r),
ʃɑ t ɷ wā(r)niŋ d ɛ̄ (r)di wā(r).
d ɛ̄ (r)di bolsɑ sā(r)ɤirɑmtu,
h ɛ̄ (r) tɪrɛptɛ jɑri wā(r).

△ ij xenim k ø̄ (r)dɛŋlimu,
ɑjrɑldiki bostɑnlini?
ølmisɛk tʃɛndɑn kYr ɛ̄ (r)miz,
dɑŋliɤɑn dostɑŋlini.

△ jɑɤliqimni judurup,
ɛlniŋ tʃitiɤɑ jɑjdurup.
ɑniŋizniŋ hɛqqi bā(r)mu?
qɑjrɑŋɤudɑ jol mɑŋdurup.

△ i jɑnidɑ jollɑri,
bijɑnidɑ jollɑri.
ɛwriʃimgɛ oxʃɑjtu,
yzyk sɑlɤɑn qollɑri.

△ ɪgiz ɑjwɑn bɑʃidɑ,
ugulɑptu sɑlmilā(r).
ɑlmidɛj jā(r)ni q ɷ jɑp,
qerini søjgɛn lɑlmilā(r).

△ østɛŋ bɑʃi qɑjrɑŋɤuluq,
tānɑj bɑʃi julɤunluq.
qɑtʃunluqnuŋ qizlɑri,
on, onbɛʃi bɛʃ pulluq.

△ ɛkiliŋ-ɑ kɛtmɛnlini,
tʃɛppitimɛn ɑzɤɑnlini.
imtʃimɑ sYj ε̄ (r)misɛn,
hɑqlidin ɑzɤɑnlini.

△ bαɣ burαjtu bαɣlαri,
jimiʃ burαjtu bαɣlαri.
oj toɣταqtα bij jαrim bā(r),
jyrykεmdε dαɣlαri.

△ uz wejmiʃ - α, uz wejmiʃ,
qαtʃun b ɷ jidα uz wejmiʃ.
s ɷ rαp kɪliŋ qoʃnis(i)tin,
jā(r)niŋ qeʃ(i)tα kim bejmiʃ.

لوپ ناھىيىسى چاپال يېزىسىدىن سىراج ئەخمەت ئاخۇن قۇناخۇن

(لەقىمى: يوبدان) ئاغزىدىن: 1957. 1. 17

αx sατajdin tʃixti jατim, αx tαwā(τ) tonni kijip,

bεllitidε ziltʃε jαɣliq, tαl tʃiwiqtεj tolɣunup.

bu tʃilim gulluɣ tʃilim, gul bαɣidin yzgεn tʃilim,

bu tʃilimɣα nεxʃi qilɣαn ʃ ε̄ (hεt)diki mollα elim.

ā(l)silα pαt ā(l)silα, tαldi mɪniŋ bilεklitim.

bu tʃilimniŋ tʃoɣlitidα køjdi mɪniŋ jytεklitim,

2. خەلق چۆچەكلىرى

liŋgijtʃɑxtʃi

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى قاياشتىن

1956. 10. 16. ئايۈپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن.

bij liŋgijtʃɑxtʃi qeтiniŋ bij oɣli bejkɛn. jinɑ bij liŋgijtʃɑxtʃiniŋ ikki oɣli bejkɛn. bulā(т)niŋ dɑdisi bij, ɑnisi bYlɛkkɛn. biтindzi liŋgijtʃɑxtʃi tɑz mɛn pɑdiʃɑniŋ qiziɣɑ ɑʃiq mihтibɑn boldum, mɑŋɑ beтip pɑdiʃɑniŋ qizini ɛ(li)p bɪтiŋ dɛp ɑnis(i)ni øjdɛ oltū(т)ɣili qojmidi. liŋgijtʃɑxtʃiniŋ ɑnisi dɛp ejttiki, biz wō(l)sɑq gɑdɑj, pɑdiʃɑniŋ qiziɣɑ til sunɣili bō(l)mɑjtu. bɑlisi ɑnis(i)niŋ qoŋ(i)ɣɑ jɛttini tɛpti. ɑnisi pɑdiʃɑniŋ dɑwzɑ ɑjlis(i)qɑ bejip dāt dɛp jiɣlidi. pɑdiʃɑ dɪdiki, ɛj wiziт, ɛʃu qeтiniŋ dādini ɑŋliɣin. wiziтniŋ Yzi tʃiqip qeтidin dādiŋ nɪmɛ, dɛp sō(т)di. mɪniŋ biт oɣlɑm tʃoŋ bo(lu)ptikɛn, pɑdiʃɑniŋ biт qizi tʃoŋ bo(lu)ptikɛn, siliniŋ qizliтini oɣlɑmɣɑ ɛ(li)p bɛ̄(т)sɛm dipti, wiziт tɛpti qoŋ(i)-ɣɑ jɛttini. øjgɛ beтip qeтi bɑlis(i)qɑ ɛhwɑl bɑjɑn ɛjlidi. øjgɛ kɛ̄(l)sɛ øjdɛ jɪdi jɛttini, pɑdiʃɑniŋ iʃik tywis(i)kɛ bā(т) sɑ, u jɛ̄(т)dɛ jɪdi jɛttini. jinɑ pɑdiʃɑniŋ jeniɣɑ beтiŋ dɛp

balisi tɛpti jɛttini. qeτi kɪlip padiʃaniŋ dawzis(i)ni qaxti. padiʃa ɛjttiki, balaŋniŋ nɪmɛ hynyτi wā(τ)? balamniŋ liŋgijtʃaq ɪtitqan hynyτi wā(τ) dɛp padiʃaɣa ejtti. mɪniŋ qix ā(τ)ɣ(i)miqim bā(τ), baliŋiz ʃu ā(τ)ɣ(i)maqliɣa bijsi bijsigɛ oxʃumajtqan qilip tʃilanniŋ jaɣitʃidin liŋgijtʃaq jasisun dɪdi. qeτi øjgɛ kɪlip, ij balam padiʃanniŋ Yzi muʃundā(ɣ) dɪdi, siz liŋgijtʃaq jasaŋ dɛp ejtti. taʐniŋ Yzi ʃu gɛpni iʃtip liŋgijtʃaq jasiɣili tʃøl-bajawallidin tʃilanniŋ jaɣitʃini ɛ(lip) kɛ(l)gili maŋdi. ɛmdi ʃu søzni iʃ(i)tip ikki bij tuqqan liŋgijtʃaxtʃi mɪniŋ akamɣa padiʃaniŋ qizini ɛ(li)pb ɛ̄ (τ)gili q ɷ paptu, ɛmdi akamniŋ Yziottuz kyndɛ bijni ɛssɛ, biz ikki bij tuqqan kyndɛ ikkini ɛssɛk, akam padiʃaniŋ qizini ɛ(li)p bō(l)ɣitʃɛ. biz liŋgitʃaq ɪtip, biz ā(l)saq dɛp w ɛ̄ dɛ ɛjlidi. aʃu dzaŋgalɣa kij(ip)kɛtkɛn bij liŋgijtʃaxtʃi dzaŋgaldin tʃilanniŋ jaɣitʃini tep ɛ(lip)-tʃixti, ɛ(lip) tʃiqip qi(τ)x danɛ liŋgijtʃaxni jasidi. ɛmdi mɛn padiʃaniŋ qizini ā(li)tmɛ(n) dɛp nijɛt qildi. jina ikki bij tuqqan ukusi u gɛpni iʃtip qelip ɛmdi akamniŋ liŋgijtʃiqini køjdyτ(y) wɛssɛk dɛp kɪtʃiniŋ nispis(i) ta q ɷ pap liŋgijtʃaqqa ot q ɷ jap køjdyτ (y) watti. liŋgijtʃaxtʃi dɪdikɛnki, ɛmdi mɪniŋ liŋgijtʃiqimni køjdτ(y)wetiptu, kY-

mɛ̄ (ɽ)ni bɑzā(ɽ)dɑ setip kɪlɛj, dɛp, liŋgijtʃɑxniŋ kYmyɽini tɑsqɑp ɛ(li)p bɑzā(ɽ)ɣɑ ɑpā(ɽ)di. bɑzāɽɣɑ ɑpiɽip, kø̄ (ɽ)-sɛ, kYmɛ̄ (ɽ), kø̄ (ɽ)misɛ ɑltun dɛp tutup oltū(ɽ)di. biɽ bɑjniŋYzi qω pɑp sō(ɽ)di: kø̄ (r)sɛ kYmɛ̄ (r), kø̄ ɽ-misɛ ɑltun dɛp ɑdzɑjip biɽ gɛpni qildiŋiz, mɛn ɑlɑj, dɪdi. ɛmsɛ ɑndā(ɣ) wō(l)sɑ, siz iʃik - tynykni ɪtisiz, mɛn øgzidin qujɑj dɪdi. kymɛ̄ (ɽ)ni øgzidin qujupti, dziɽiŋliɣɑn ɑwɑzi bɑjniŋ quliqiɣɑ ɑŋlɑndi. bɑjniŋ Yzi tɑɣā(ɽ)ɣɑ ɑltun bilɛn kymyʃni ɑɽ(i)lɑʃtuɽup selip tɑzɣɑ bɛ̄ (ɽ)di. tɑz buni ø̄ (j)gɛ ɑpā(ɽ)di. ø̄ (j)gɛ ɑpiɽip goʃ, guɽundzi ɑldi. ikki bij tuqqɑn tɑz buni kYɽɛp liŋgijtʃiqiŋiz kYjɛp kɪtipti, qɑjdā(ɣ) qildiŋiz dɛp ɑkis(i)qɑ søz tɑʃlidi. ɑkisi liŋgijtʃiqim kYjɛp kɪtiptikɛn, ɣɛlwijdɛ tɑsqɑp bɑzā(ɽ)ɣɑ ɑpā(ɽ)dim, ɑpiɽip kø̄ (ɽ)sɛ, kYmɛ̄ (ɽ), kø̄ (ɽ)misɛ ɑltun dɛp biɽ misqɑl liŋgijtʃɑq kYmyɽini bij misqɑl ɑltunɣɑ sɑttim dɪdi. ukisi qω pɑp ɑndā(ɣ) wō(l)sɑ, mɛmmu liŋgijtʃiqɑmni køjdyɽɛp sɑtɑj dɛp pilɑn qildi. bɑzāɣɑ ɑpiɽip liŋgijtʃɑq kYmyɽi ɑlɑmtu dɛp towlɑpti, hetʃ qɑjdɑɣ ɛdɛm mɛn ɑlɑj, dɛp zuwɑn qi(l)-midi. kɛtʃ wō(l)ɣɑndɑ ikki nɑŋɣɑ liŋgijtʃɑq kYmyɽi setip

q ω saq atʃ ø̄ (j)gɛ kɛldi. ø̄ (j)gɛ kelip. akam bizni zaŋliq qilip liŋgijtʃaxni køjdyτwatti, ɛmdi biz kɪtʃidɛ akamniŋ øʃnys(i)kɛ bir taɣā(r) t ω pini ā(r)tip øltyτwatili dɛp mɛslat qildi. akisi buni aŋlap qelip anis(i)niŋ jatqan jɪjigɛ jetiwaldi. balisi jatitqan j ɛ̄ (τ)gɛ anisi jatti. kɪtʃiliktɛ ukisi kijip akamniŋ dymbys(i)kɛ ā(τ)ttim dɛp anis(i)niŋ dymbys(i)kɛ t ω pini ā(τ)tti. ɛ̄ (τ)tisi qopsa, anisi Ylɛp qā(l)ɣan. ɛ̄ (τ)tisi ɛttigɛndɛ q ω pap anis(i)qa osmini ō(τ)ɣaxtɛj q ω jap, bilɛktɛj tʃatʃni tʃetʃiɣa ulidi, ulap ɪʃɛkkɛ myndȳ (r)di. anis(i)ni elip bir bajniŋ xäminiɣa ɪʃɛkni hɛjdɛp qojdi. Yzi kɛjnidɛ sijip qā(li)tu. ɪʃɛk beτip tʃatʃ buɣdajni jɪgili tū(τ)di. baj: hoj qeτi ɪʃ(i)kiŋni tos, dɪsɛ, qeτi buni uqmaj ɪʃikini buɣdajdin tosmidi. bij yʃ qetim ʃundā(ɣ) dɪdi. qeτi ɪʃikini tosmaj, baj aji wilɛn ɪʃɛkni bijni saldi. ɪʃɛkȳ (τ)kyp qeτini oŋda saldi. taz kɛjnidin kɪlip waj anam, buɣdujuŋni jɪgɛn bō(l)sa. buɣdaj b ɛ̄ (τ)mɛsmidim, anam dɛp jiɣliɣili tū(τ)di. baj dɪdi: bij s ɛ̄ (τ) altun bɪτij, anaŋniŋ Ylykini ɛ(li)pkɛt. taz: bij s ɛ̄ (τ) altuŋɣa ana kɪlɛmtikɛn, mɛn padiʃaɣa aŋlititm ɛ̄ (n) dɛp qɛdɛm aldi. baj dɪdi:

ikki sɛ̄ r bırij, jaq, yʃ sɛ̄ (r) bırij, jaq. baj sō(r)di, ɛmisɛ qajda(ɣ) qilitm ɛ̄ (n)? anamni øтɛ tiklijtm ɛ̄ (n), tʃ ω-qus(i)tin altun qujusiz, tʃ ω qusi kyrɛnmygydɛj altun bō(l)-ɣanda, ɛndin anamni ɛ(li)p kıtitm ɛ̄ (n) dıdi. andā(ɣ) wo(l)sa, mɛn altun bırij, dɛp ɛdɛmliтigɛ ʃundā(ɣ) gɛpni qildi. bajniŋ xizmɛtkā(r)liтi тazniŋ dıginidɛj qildi. тaz altunni elipø̄ (j)gɛ apā(r)sa, ukisi ɛj aka, aniŋiz Ylɛp qɛ(li)ptikɛn, qajdā(ɣ) qildiŋiz, dɛp gɛp sō(r)di.anam Ylɛp qɛptikɛn, bazā(r)ɣa apiтip ana g ω ʃi alamtu dɛp bazā(r)da bir misqilini biт misqal altuŋɣa sattim, didi. ukusi mɛmmu anamni apiтip bazā(r)da sataj dıdi. øjdɛ anis(i)ni øltyтyp bazā(r)ɣa apā(r)di. apiтip ana g ω ʃi alamtu dɛp towlapti ikki saxtʃi tutup ɛtʃikɛtti, anaŋni øltyтyp satamtiŋ dɛp, u-lā(r)ni s ω lap sa(l)ɣin(i)ni aŋlap akisi azjaq dunja ɛ-(li)p qɛtʃ(ip)kɛtti. bij jɛ̄ (r)gɛ wā(r)sa bij danɛ qojtʃiniŋ Yzi qoj weqip tuт(u)tkɛn. haj qojtʃi padiʃa b ω lamsɛn dɛp sō(r)di, qojtʃiniŋ Yzi mɛn padiʃa b ω laj dıdi. ɛmisɛ padiʃa bō(l)saŋ muʃu qojni maŋa w ɛ̄ (r), mıniŋ bisatimni sɛn kɛj, sıniŋ bisatiŋni mɛn kijij dıdi. qojtʃi maqul dɛp qojni bırip jolɣa тawan b ω lap kɛtti. тaz qojni elip mɛlis(i)kɛ

kɛldi. unuŋ ikki ukisi buni hetʃtʃɛ̄ (ɪ)gɛ juɣuʃtuɪɑmmiduq, ɛmdi qɑjdā(ɣ) qi(li)tmiz, dɛp mɛslɑt qildi. ʃundā(ɣ) mɛslɑt qi(li)p tuɪitti, ɑkisi qojni hɛjdɛp ki(ji)p kɛldi. ɑkisi hoj ukɑm mɛn dɛjjɑniŋ b ɷ jiɣɑ beɪiptim dɛjjɑdɑ qoj dzixkɛn, muʃu qojlini dɛjjɑdin syzyp ɛ(lip) kɛldim, sizmu ikki dzɑn bō(l)ɣɑndi(n) ki(ji)n, mɛn bilɛn billɛ bā(ɪ)siŋiz dɪpti, ukisi ɑndā(ɣ) wō(l)sɑ ɑkɑ bizni bɑʃlɑp ɑpiɪiŋ, dɪdi.

ɑkisi ɛ̄ (ɪ)tɛ bɑɪili dɛp toxtɑtti. ɛ̄ (ɪ)tisi ukis(i)qɑ, bijdin ikki dɑnɛ kulɑ ɛ(li)ŋlā(ɪ)dɪdi. ukisi ikki kulini ɛ(li)p ɑkis(i)niŋ kɛjnigɛ kijip mɑŋdi. dɛjjɑniŋ lɪwigɛ ɑpiɪip ukɑm, qɑɪɑ qoj qɑɪɑ qoj wilɛn su itʃitu, ɑq qoj ɑq qoj wilɛn su itʃitu, q ɷ zɑ q ɷ zɑ wilɛn su itʃitu. sizniŋ bɪliŋizni mɛn kulidɑ bɑɣlɑjtmɛ(n), ikki dɑnɛ tɑʃqɑ tʃɑtitmɛ(n), qojni dɛjjɑɣɑ suɣā(ɪ)ɣili ɛ(lip)kiliʃim sɛklɛp dɛjjɑɣɑ tʃyʃysiz, dɪdi. ɑq qoj ɑq qoj wilɛn, qɑɪɑ qoj qɑɪɑ qoj wilɛn su itʃkin (i)ni kYɪɛp ikkisi tuɪɑmmɑj dɛjjɑɣɑ sɛklidi. ɑkisi xoʃmu qutuldum sizdin, dɛp tɑʃni dɛjjɑɣɑ tɑʃlidi. ikki ukisi tɑʃniŋ eɣijliqidin dɛjjɑɣɑ ʃuŋɣup kitip tʃiqɑmmɑj Ylɛp kɛtti.

Ziwidixɑn

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى قاپاقلادىن نىزامىدىن خەلپە. 1956.10.23

butun zɑɪnɑndɑ mɛmɛt kɪtɨm dɪgɛn kiʃi, unuŋ ziwidixɑn dɛp xot(u)ni wej(i)kɛn. bij kyni m-k xotniɣɑ: q ɷ pɑŋ, kɪwɛz tetijili, kɪwɛz tetisɑq tɑwā(t) kijisiz, kepiʃ- mɛ̄sɛ kijisiz, ɛtlɛs kijisiz, qɑtʃɑn kɪwɛz tetimisɑq, pɑxtisi etʃilmisɑ, siz tʃāq ɪgijmisiŋiz, mɛn bøzni t ɷ - qumisɑm tɑɣā(t) kijisiz, dɪgɛndin kijin z-xɑn q ɷ pɑp tōpɑqni t ɷ quɣili tū(t)di. m-k tYʃini tā(t)tqili tū(t)di, ɑndin tɑɣā(t)ɣɑ tʃigit usqili tū(t)di. tʃigitni usup tō(t)-pɑqqɑ ā(t)tti, z - xɑnni mindȳ(t)di, z-xɑnniŋ ɑldiɣɑ tʃiʃ, b ɷ qusini ɛppɛ̄(t)di. m-k q ɷ liɣɑ tā(t)mɑqni ɑldi. ikkøj-lɛ̄(n) tō(t)pɑqqɑ mingɛʃti. bit qumluqqɑ bā(t)di, ijɛ̄(t)-gɛ bā(t)ɣitʃɛ kɛtʃ w ɷ lɑp qɑldi. z-xɑn m-kgɛ tō(t)pɑqni hɛjdɛŋ dɪdi. m-k tō(t)pɑqniŋ tʃiʃini suɣu(ju)p ujniŋ biqiniɣɑ sɑndzidi. tō(t)pɑq mYŋɛp betip qumluqqɑ sɑldi. z-xɑn m-k niŋ jɑtqin(i)ni kYtɛp: q ɷ pɑŋ, nɪmɑndā(ɣ)

jɑtisiz, kɛtʃ qɑlduq dɪgɛndiki(ji)n m-k: bɪlim āɤ(ɾ)ijtu, oqɾɛk āɤ(ɾ)ijtu, sin(ip)kɛnmikin dzenim musū(l)mɑn dijtu. z-xɑn ɑtʃtʃiɤlɑp: hɛ bɑɤliq pūluq tɑz, j ω ɤɑn qosɑq tɑz, pɑkāɾ tʃuɾɑŋ tɑz, qopqin ō(ɾ)nɑŋdin dɛp jYlɛp q ω-puɾɑp tō(ɾ)pɑqqɑ mindyɾytu, qɑɾɑ sɑjɤɑ kijip ujni bij j ɛ̄ (ɾ)gɛ ɑpiɾip ɑsitu. tʃiʃ, b ω qusini suɤɑ tʃilɑp ɛ(p)ki-(li)p tō(ɾ)pɑqni q ω ʃɑp j ɛ̄ (ɾ) ɑxtā(ɾ)ɤili tuɾutu. ikki qij j ɛ̄ (ɾ)ni hɛjdɛp bō(l)ɤɑndin kijin z-xɑnniŋ Yzi tā(ɾ)mɑqni q ω liɤɑ ɛ(li)p tɑtilɑp tʃigitni sā(li)tu. tʃigitni sɛ(li)p b ω lɑp dɛssigili tuɾutu. m-k: qos(i)qɑm ɑʃti, kYmɛtʃ sɛ-(li)ŋ, dɛp kYmɛʃkɛ bu(j)ɾujtu. pūluqni qolɤɑ elip, bɑɤniŋ ā(ɾ)qis(i)tin t ɛ̄ (ɾ)mɛtʃ, tɑɾiʃɑ tɪɾitu, otni qɑlɑjtu. otni qɑlɑp b ω lɑp kYmɛtʃ sɑ(li)tqɑn unni ɛkij(i)tu. pūluqtɑ tɑsqɑjtu, sɪwɛttɛ juɤuɾ(u)tu. ω tʃɑqqɑ sā(li)tu. kYmɛtʃ piʃqɑndi(n)ki(ji)n dostuɤɑnɤɑ j ø̄ gɛp s ω ɤuɤɑʃ tū(ɾ)sun dɛp sɑjidɑ q ω jɑp qoj(u)tu, jinɑ kɪwɛz tɛɾiɤɑn j ɛ̄ (ɾ)gɛ āsɑ dɛssigili bɑɾ:tu. z-xɑn āsɑ dɛssijtu. m-k bɪlim āɤ(ɾ)ip qɑldi dɛp z-xɑnni pɛllɛp q ω jɑp kymɛʃni jɪgili bɑɾitu, bɛɾip kYmɛʃni jɛp b ω lɑp ɑɤzini t ω piɤɑ ejtitu, āsiliqqɑ bɛɾip tujdū(ɾ)mɑj j ɛ̄ (ɾ) ɑxtuɾ(u)tu. z-xɑnniŋ qosiqi etʃip,

kYmetʃ s ω ɣuɣantu, jij, dεp batitu. qā(τ)lisα kYmitʃi joq, sεn m-k kymεʃni jεp kɪtipsε(n), mαŋimu qojsaŋ bo(l)mamntu bitkε, dijtu. m-k: mεn jɪmidim dεp tanitu.

z-xan αtʃtʃiɣlαp: bαɣliɣ pūluq taz, q ε̄ (τ)nε q ω saq taz, pαkā(τ) tʃuτaŋ taz, qā(τ)niŋ jejilsun, oɣτi ā(l)ɣuτ taz, dɪgεndi(n) ki(ji)n, m-k uniŋiz bā(τ)tu, kYmεtʃ sε(li)p oŋtʃε jεŋ, dijtu. z-xan pūluqni qolɣα ε(li)p bαɣniŋ α(τ)qi-s(i)tin t ε̄ (τ)mεtʃ t ε̄ (τ)gili batitu. t ε̄ (τ)mεʃni tɪjip ε-(lip) ki(li)p otni qalajtu, pūluxta unni tasqαjtu, sɪwεttε juɣuτup ω tʃαqqα sā(li)tu. puʃuτup elip s ω ɣuɣαʃ tū(τ)-sun, dεp dostuɣαŋɣα jø̄gεp sajiɣα ε(li)p q ω jutu. Yzi beτip kɪwεzlikni dεssigili tuτutu. biτ qandziq kYmεʃni buτap kɪlip e(li)p qatʃitu. z-xan jij dεp k ε̄ (l)sε kYmitʃi joq. m-k gε beτip kYmεʃni jεpsε(n) dijtu. m-k: kYmεʃni mεn jɪmidim, bajiqini jɪgεn bō(l)sammu, ma kYmεʃni mεn k ø̄ (τ)-mydεm, dijtu. z-xan jina tilliɣili tuτ(u)tu. m-k q ω pap αtʃtʃiɣi kɪlip z-xanniŋ q ω lini ā(τ)qis(i)qa bαɣliɣili tu-τ(u)tu. bαɣlap toɣτaqqα αsitu. kaltεk wilεn pātʃαqliτiɣα sā(l)ɣili tuτutu. sε(li)p b ω lap Yzi uxliɣili tuτutu. z-xan waxtini ɣɪnimεt bilip toɣτaxtin b ω ʃunap

qɑtʃitu. qetʃip tøt jolnuŋ bɛndigɛ bɑʈitu. z-xɑnɤɑ quwɑn kolwā(ʈ) dɪgɛn bij ɛdɛm j ɷ luqutu. n ɛ̄ gɛ beʈiptiŋiz dɛp gɛp soʈ(ɑj) tu. z-xɑn bō(l)ɤɑn iʃni ejtitu. z - xɑnni kolwā(ʈ)ɤɑ s ɷ lɑp ɑxsuɤɑ ɛ(li)p qɑtʃitu. m - k ō(j)ɤunup q ɷ pɑp qā(ʈ)lisɑ, z-xɑn joq. ʃ(uj) ɛ̄ (ʈ)din piʃini qistuʈup jol wilɛn izini izdɑp mɑŋitu. jolɤɑ ottuʈ(ɑ) bō(l)ɤɑndɑ iz jit(ip) kɪtitu. ʃ(uj) ɛ̄ (ʈ)dɛ biʈ dɛm z - xɑnni qitʃiʈip bɑqidu. z-xɑn hetʃtʃ ɛ̄ (ʈ)din o wɛmijtu. ʃu tʃɑɤdɑ bij kiʃi kɪlip z-xɑn imɑm ɛptɛʈ pɑʃʃi(ji)mdɑ qɑldi, bij notʃɑ goʃkijdɛ ɛ(li)p bɪʈip tuʈutu, yzym ɛ(li)p bɪʈip tuʈutu, qetiq ɛ(li)p bɪʈip tuʈutu, z-xɑnni qitʃqjimɑŋ dɪgɛndi(n)ki(ji)n m-k jinɑ istɛp mɑŋitu.biʈ muntʃɛ pɑtitʃi bɑl(i)lā(ʈ) j ɷ-luqutu, m - k gɛ bij dɑnɛ jeɤij ɪʃɛk bɪʈitu, hā(ʈ)ɤɑn j ɛ̄ (ʈ)dɛ miniŋ, ɑtʃqɑn j ɛ̄ (ʈ)dɛ jeɤijni ɤɑdzɑŋ dijtu. m-k ɪʃɛkni elip, hā(ʈ)ɤɑn j ɛ̄ (ʈ)dɛ ɪʃɛkni minitu, ɑtʃqɑn j ɛ̄ (ʈ)dɛ jeɤijini ɤɑdzɑjtu. bij j ɛ̄ (ʈ)ligɛ bā(ʈ)ɤɑndi(n) ki(ji)n joltʃi bɛgniŋ iʃ(i)kɑjlis(i)qɑ bɑʈitu. m-k ni ikki dō(ʈ)ɤisi kYʈɛp qā(li)tu, kijip joltʃi bɛkkɛ ɑŋlititu. joltʃi bɛg dō iliɤɑ mɪniŋ nenimni jɛp pulumni xɛʃlɛp, nɪmiʃqɑ ɛ(lip) kijmijsil ɛ̄ (ʈ) m(uj) ɛ̄ (ʈ)gɛ dɛp kɑjijtu.dō(ʈ) ɤi-

lā(ᴛ) tʃiqip, bɪgimniŋ høkmiskɛ dijtu. m-k: mɛn bɪgiŋizniŋ tō(ᴛ)piqini ɛ(li)p qɑtʃmidim, dijtu. dō(ᴛ)ɣilā(ᴛ) m-k ni bɪlidin tutup jydytu, ɛ(lip)kijip bɛgniŋ ɑldiɣɑ tɑʃlɑjtu. bɛg q ω pɑp ɑtʃtʃiɣlɑp sɛn n ɛ̄ gɛ bɑᴛittiŋ dɛp soᴛutu. qɑᴛisɑjɣɑ kɪwɛz teᴛiɣili kijiptim, xot(u)numni bij notʃi ɛ(lip) qɑtʃti, dijtu. bɛg nɛtʃtʃɛ jɑmbu bɪᴛisɛn xot(u)nuŋni mɛn tep(ip) bɪᴛij dijtu. m-k on ikki jɑnbu bɪᴛij, xot(u)numni tɛpip) bɪᴛiŋ dijtu. bɛg ont ø̄ t jɑmbu b ɛ̄ (ᴛ) dijtu. m-k ɪmɑqul dɛp tō(ᴛ)pɑxlā(ᴛ) bilɛn hɛsɛwlɛp on tøt jɑmbu b ɛ̄ (ᴛ)di. mɛn qɑtʃɑn kɪɣ(li)tm ɛ̄ (n) dɛp soᴛutu. bɛg: jɛttɛ kyndyn kijin k ɛ̄ (l)gin, ɛndin tɛp(ip) q ω jɑj dijtu. mɑqul dɛp m - k ø̄ (j)gɛ jɑnitu. jɛttɛ kyn bō(l)ɣɑn tʃɑɣdɑ ɛttigɛn bɛgniŋkidɛ kɪ(li)tu. xot(u)numni tɑpɑl(i)diŋizmu, dɛp bɛgdin soᴛutu. mɛndin bYlɛk ɑltøjlɛ bɑxtuq xot(u)nuŋni, mɛn bilɛ jɛttøjlɛ dijtu. ikkidin jɑmbuni xɛẓlidyk, xot(u)nuŋni tɑpɑmmiduq, dɪgɛndin kijin m-k ɛmisɛ on tøt jɑmbuni bɪᴛiŋ dijtu. bɛg ɑtʃtʃiɣlɑp hoj dō(ᴛ)ɣilā(ᴛ) qeni sɛn, mɑ tɑz nɪmɛ dijtu, hɑziᴛ dɑwuzdin tʃiqiᴛ(i)wɑt buni dijtu. ikki dō(ᴛ)ɣisi jug-(ᴛ)up m-k niŋ qoŋ(i)ɣɑ tɪpip tʃiqi(ᴛ)wɑtitu, m-k ø̄ (j)gɛ bā(ᴛ)ɣutʃɛ ʃundā(ɣ) dɛp jiɣliɣili tuᴛutu:

baɤlɑp sā(l)ɤɑn q ω lɑmni kɪsiwɑssɑm bo(li)tkɛn,
kɑltɛk sɑ(l)ɤɑn q ω lɑmni kɪsiwɑssɑm bo(li)tkɛn,
goʃkijdɛ jɪj(i)ʃiŋni mɛn bilsɛm,
jɛkʃɛmbi bɑzā(τ)ɤɑ mɛn kijip,
nāwɑjxɑnini mɛn selip

goʃkijdɛ jeqip b ɛ̄ (τ)mɛsmidim,
qetiq itʃiʃiŋni mɛn bilsɛm.
kɑlɑ bɑziτ(i)ɤɑ mɛn kijip,

tā(τ)ɤil kɑlɑ ɛ(li)p b ɛ̄ (τ)sɛm,
sɑqqili ɛndɛτisiŋiz, tʃetiniŋ ā(τi)liqɤɑ kijip
bidziqini ɛmmɛsmidiŋiz,

yzym jɪjɪʃiŋizni mɛn bilsɛm, jeɤij ɪʃɛkni mɛn t ω qup toɤτi sɪwɛtni ā(τ)tip, tʃātɑqqɑ Yzɛm tʃiqip yzymni ɛ(lip) kijip tʃāsuɤɑ tʃøτyp, bɑqqɑltʃiliqni ikkøjlɛ qi(l)sɑq sɑpliq yzymni pulɤɑ sɑssɑq, ɤudzumini siz jɪmɛsmidiŋiz dɛp jiɤlɑjtu. jinɑ:

z-xɑn dɛp ɑŋliduq, tɑʃni jyτɛkkɛ bɑɤliduq.
z-xɑnniŋ iʃqidɑ tʃøllɛτ kɪzip qɑn jiɤliduq.
z—xɑnɤɑ køjmigɛn qɑʃqā(τ)dɑ ɑmbɑl qɑldimu?
z-xɑnɤɑ køjgɛnliniŋ quŋidɑ tɑmbɑl qɑldimu?
z-xɑnniŋ bidziqi ɛndzɑndɑ ɑtqɑn pɑxtdɛj,
q ω wu(τ)ɤis(i)tɑ g ω ʃi joq τɛndɛ sā(l)ɤɑn τɑxtidɛj:

meŋiʃiŋizɣɑ biɾ qā(ɾ)lɑp jɛttɛ jɑmbu b ɛ̄ (ɾ)gɛntu,
zulpi tʃetʃiŋizɣɑ biɾ qā(ɾ)lɑp jɛttɛ jɑmbub ɛ̄ (ɾ)gɛntu,
qɑʃ-kijpikiŋizgɛ biɾ qɑ(ɾ)lɑp jɛttɛ jɑmbu b ɛ̄ (ɾ)gɛntu,
suŋguʃtin kijip dymtʃɛm tɪʃildi,
goʃkijdɛk t ω ʃup putm ji(ɾ)tildi.

dɛp jiɣlɑpø̄ (j)gɛ beɾip oltū(ɾ)di. ɑnisi q ω pɑp: qop bɑlɑm, nɑmɑz Ytigin dɛp hɛjdidi. ʃ(uj) ɛ̄ (ɾ)din q ω luɣɑ tʃōgunni elip tɛɾɛt ā(l)ɣili tʃiqip, biɾ q ω lɑmni judum, biɾ q ω lɑmni jumudum, biɾ putumni judum, biɾ putumni jumudum dɛp ω tʃɑq ɑldiɣɑ kijip oltū(ɾ)di. ɑnisi q ω pɑp q ω pɑŋ bɑlɑm nɑmɑz Ytɛŋ, tɛɾitiŋiz sinip kɪtitu, dɪdi. ɛndin m-k dzɛjnimɑzni sɛ(li)p nɑmɑz Ytigili tū(ɾ)di. toqqɑz ɾɛkɛt Ytydi. ɑnisi nɪmɑndɑɣ dziq Ytidiŋiz, dɛp sō(ɾ)di. mɛn tøt ɾɛkɛtni Yzɛrngɛ Ytydym, bɛʃ ɾɛkɛtni z-xɑnniŋ qɑzā nɑmiziɣɑ Ytɛp qojdɑm, dɛp ω tʃɑq ɑldiɣɑ kɪ(li)p oltū(ɾ)-di. ɑnisi sɛn kɑɾ qi(l)sɑŋ wo(l)mɑmtu, dɛp dymbys(i)kɛ bijni tɛpti. m-k: mɪni tɛpmɛŋ ɑnɑ, kɪtʃidin z-xɑnni tʃyʃɛptm ɛ̄ (n), bijni søjmɛptimɛn, piʐi-piʐʐɑŋ otlɑɾiŋiz, køjdyɾytu otlɑɾiŋiz, bizniŋ joqmikɛn xudɑjimiz dɛp jiɣlɑp, jinɑ oltū(ɾ)di. ʃu tʃɑɣdɑ kitʃigidɛ ojniɣɑn toxti mɛmitɑxun

bɛldɛŋ q ɷ sɑq dɪgɛn ɑɣijnisiniŋ mɑŋɣɑn ʃɛ̄ (τ)pisi quliqiɣɑ kijdi. t-mø̄ (j)gɛ kijdi. ɛssilɑmilɛjkym dɪdi. m—k ō(τ)nidin qopmɑj oltū(τ)di. siligɛ nɪm(ɛ)boldi, dɛp sō(τ)di, mɛndin gɛp sō(τ)mɑŋlā(τ), kɪtʃidin tʃyʃ kyτɛptimɛ(n), eniŋ ā(τ)-qis(i)tin z—xɑnni tʃyʃɛptim ɛ̄ (n), eniŋ ā(τ)qis(i)tin kYjɛptimɛ̄ (n), bijni sø̄jmɛptimɛ(n), ɑh xudɑjim dɛp ol-tu(τ)di. t-m kɛjnigɛ jenip tʃi(qip) kɛtti. jinɑ jenip kijdi. z-xɑnɣɑ jyτykɛŋlɛ qɑjdā(ɣ) køjdi, dɛp sō(τ)di. m-k jyτykɛm piẓildɑp køjdi, dijtu. t - m mɪniŋmu jyτykɛm ɣiẓildɑp køjdi, dijtu. m-k : ɑtʃtʃiɣ ɑnā(τ)din siqip itʃiŋlā(τ), ziqqɛ w ɷ lɑp qɑ(li)psil ɛ̄ (τ) dijtu.t - m sili tijip b ɷ lɑp qɑ-(li)psil ɛ̄ (τ), mɑŋɑ nɪmɑndɑɣ d ɷ τi bū(j)τujsil ɛ̄ (τ), dijtu. mɛn doτɑ bū(j)τuɣɑn bō(l)sɑm, q ɛ̄ d(τ)imni kijin bil ɛ̄ (τ)siz, dijtu. z-xɑnɣɑ silimu kYjɛpsilɛ(τ), m ɛ̄ (n)mu kYjɛptimɛ̄ (n), ikkøjlɛ bij t ɷ nū(τ)din nɑn jeqip bitkidin pul elip istɛp tep(ip) kɪl(i)li dijtu. m-k mɑqul ɛmisɛ dɛp øjdɛ qā(li)tu, t-m nɑn jɑqqili ø̄ (j)gɛ mɑŋitu. t-m nɑn jɑxtuτup kɪ(li)tu. m-k gɛ mɑŋili dijtu. m-k: mɛn bɑjɑ ol-tu(τ)ɣɑntʃɛ kɑllɑmni kYt ɛ̄ (τ)midim, nɑn jɑxtū(τ)midim,

toxtaŋla bijdɛm dijtu. m-k anis(i)qa nan jaxtuτ(u)tu. xodzunɤa tiqip τawipini bɪliɤa qisitu. ikkøjlɛ z-xanni istɛp maŋitu. biτ jɛ̄(τ)ligɛ beτip ʃɛ̄(τ)niŋ kallis(i)qa kiτitu. m-k taz t-m ni nanɤa bū(j)τujtu. t-m nan-tʃaj, d ɷ τi ɛ(lip) ki(li)tu. q ɷ paŋlɛ ɛmdi maŋili dɛp m-k ni hɛjdɛjtu. m-k bijdɛm toxtaŋlɛ hā(τ)duq al(i)li dɪgɛndi(n) ki(ji)n, ikkøjlɛ oltuτup ha(τ)duq a(li)tu. ʃu tʃaɤda jamul tɪτɛptin biτ axsiqal bilɛn biτ jaji tʃiqitu. sɛn nɪm(ɛ) ɛdɛm dɛp soτutu. biz hitʃqandaɤ ɛdɛm (ɛ)mɛs, nɪmi qi(li)ttiŋ s ɷ τap, dɪgɛndi(n) ki(ji)n, maŋ saŋa ambalniŋ høkmi dɛp dataŋɤa ɛ(li)kijitu. ambal τawipini kʏτɛp qelip, bu nɪmɛŋ dijitu. m-k: bu mɪniŋ ilmɛk τawipim dijtu. nɪmɛ qi(li)sɛ, dɛp sō(τ)-ɤanda z ī (τi)kkɛn j ɛ̄ (τ)dɛ tʃa(li)tm ɛ̄ (n) dijtu. ɛmisɛ maŋa bij p ɛ̄ (τ)dɛ tʃɛ(li)p b ɛ̄ (τ)gin, dijtu. m-k ilmɛk τawapni q ɷ lamɤa elip m ɷ ʃu p ɛ̄ (τ)digɛ muk qojdam, dɛp tʃā(l)ɤili tuτutu:

ɪltʃiniŋ itʃi tʃaŋza,
ambalɤa kymyʃ ɤaŋza.
ɪltʃiniŋ sɛtɛŋlɛτi,
baʃ taτajtu bɛʃ jaŋza.

dɛp toxtuɤandin kijin ambal tuŋtʃiliτiɤa gɛp uxtuτutu.

ɑmbɑlniŋ tuŋtʃiliʈi ʃ(uj) ε̄ (ʈ)din ɑxtixɑniɣɑ kij(ip) kɪtitu. m - k mɑŋɑ bij ɑt ʃɑŋ qi(l)ɣɑn tʃeɣiwā(ʈ) dεp qā(ʈ)lɑp tū(ʈ)sɑ, kij(ip) kεtkεllε̄ (ʈ) eɣildin tʃixmɑjtu, ā(ʈ)qis(i)-tin kijip qā(ʈ)lisɑ, biʈ dɑnε boz hɑŋgɑ ɪʃεk jɑtitu. kijgεn yʃ tuŋtʃi ɪʃεkniŋ bɪligε bɑldɑqni selip kYtyʈytu. jinɑ biʈsi ɪʃεkniŋ qū(j)ʈuqidin biʈ kYtyʈytu. ɪʃεk ō(ʈ)nidin q ɷ putu. ɪʃεk diɣʈɑp tuʈɑmmɑjtu, jɑssɑ q ɷ pɑmmɑjtu. ɪʃεkni tɑʃ-qā(ʈ)qi dɑtɑŋɣɑ hεjdεp ε(lip) tʃiqitu. ɪʃεkkε tɑʃqā(ʈ)qi dɑtɑŋdɑ minεmmijtu. t-m: ɪʃεk jɑmɑn ɪʃεkkεn, bunuŋɣɑ jygεn sɑl(i)li dεp qildɑ jygεn sā(li)tu. tɑnɑptɑ izɑŋgu ɪtitu, kɑlɑ bɑziʈ(i)dɑ xɑnqɑniŋ tywidε pɑkā(ʈ) tɑm bā(ʈ), ʃ(uj) ε̄ (ʈ)dε minili dεp ɪʃεkni e(li)p mɑŋitu. ɪʃεkni ε(lip) tʃiqqutʃε mɑŋduʈup ε(lip)tʃiqɑmmɑj ʈɑwɑp bilε(n) uʈutu. ɪʃεkni ε(lip)tʃiqip tɑm tYwidε t-m ɪʃεkniŋ beʃini tutup bɪʈitu. m-k ɪʃεkkε minεj dεp Yzini ɑtitu. ɪʃεkniŋ gε̄dinigε minip qɑ(li)tu. t-m ɪʃεkni mumdā(ɣ) mingylyk, bu tʃɑqqitʃε ɪʃεk minip bɑqmɑpsizkεn, dεp ɪʃεkkε Yzini biʈ ɑtitu, t-m ɪʃεktin eʃip beʈip biʈ xεndεkkε tʃy(ʃy)p kɪtitu. m-k : ɑh xudɑjim, oltuʈɑj dɪsεŋ qoʃnɑ kɪʈεk, mɑŋɑj dɪsεŋ hεmʈɑ kɪʈεk, εmdi qɑjdā(ɣ) qildim, dεp jɪŋini tʃiqiʈ(i)-

wetip xɛndɛkkɛ q ɷ lini să(li)tu. bij tʃ ɛ̄ mɛk q ɷ liɤα t-
m ni xɛndɛktin elip tʃiqip qā(τ)lisα, qos(i)qi bɛʃ j ɛ̄ (τ)-
din et(i)lip kɪtiptu. ɛmdi qαjdā(ɤ) qildim, dɛp kɛjnigɛ
qā (τ) lisα, bij tαl sYgɛtniŋ tʃiwiqi αh xudαjim dɛp
xudαjimɤα jiɤlαp tuτutu. ʃ(uj) ɛ̄ (τ)din m-k sYgɛttin gɛp
soτutu. mɪniŋ xudαjimniŋ αldidα gunαjim kibiτ w ɷ lαp-
tikɛn, ʃuŋα jiɤlαjtmɛ(n) dijtu. m-k: k ɛ̄ (l), sɪniŋ tøwɛŋ
qū(bu)l woldi, dɛp tʃiwiqni jiτip t-m niŋ qos(i)qini
jαmαjtu, ɪʃɛkkɛ myndyτ(y)tu, biτ tʃøllykkɛ bατitu. t-m:
ilmɛk ταwαpni nɪ miʃqα e(li)ptiŋlα αdαʃ dijtu. m - k
z ī (τi)kkɛn j ɛ̄ (τ)dɛ tʃαlä(τ)miz dɛp ā(l)ɤαn αdαʃ dijtu.
ɛmisɛ tʃe(li)ŋlα dijtu. m-k ilmɛk ταwαpni ɛ(lip) kɪ(li)p
tʃα(li)tu:

tʃiqmiɤαn ταqqα tʃiqip kɪjik αtαlαmtu kiʃi,
z-xαnniŋ ɛʃqidɛ øjdɛ jαtαlαmtu kiʃi.

z-xαn d ɛ̄ (τ)mu kiʃi, jā(τ)din jαmαllā(τ)mu kiʃi,
z-xαnniŋ ɛʃqidɛ øjdɛ jαtαlαmtu kiʃi.

ταwαpni tʃɛ(li)p kɪti(p) peτip nijiniŋ køl weʃ(i)qα
tʃiqitu. t-mni ɪʃɛkni bαɤlαp q ɷ jαŋlɛ dɛp bū(j)τujtu. t-m
ɪʃɛkni bαɤliɤili bατitu. m-k. xodzun qαtʃiniŋ αɤzini jɪʃitu.

ikkøjlɛ nɑn jɪgili oltuτ(u)tu. ʃu tʃɑɤdɑ biτ tʃōkɑn suɤɑ tʃiqitu. t-m tʃokɔnɤɑ qā(τ)lisɑ, bij q ɷ ludɑ qɑpɑq, biτ q ɷ ludɑ tʃogun, Ystyn beqip qā(τ)lijɑmmɑjtu, tʃɪkkisi kYjɛkniŋ d ɛ̄ (τ)digɛ, qol sɛ(li)p mɑŋɑmmɑjtu dzɛjniki kYjɛkniŋ d ɛ̄ (τ)digɛ, j ɛ̄ (τ)gɛ dɛssɛp mɑŋɑmmɑjtu, sondziqi kYjɛkniŋ d ɛ̄ (τ)digɛ. kɪ(li)p qɑpɑqqɑ suni usti. qɑpɑqniŋ sYjini sā(τ)qitmɑj jug(τ)up mɑŋɤili qopti. ʃ(uj) ɛ̄ (τ)din t - m: m - k ɑxun muʃu z-xɑn b ɷ lɑp qā(l)sɑ, ɛdzɛp ɛmɛs, ilmɛk τɑwɑpni biτ tʃɛ(li)ŋlɛ dijtu. m-k τɑwɑp tʃā(l)ɤili tuτ(u)tu:

niјiniŋ kølbɑʃidɑ jɛlpynydu gullɑτiŋiz,
Yzyŋiz qɑjdā(ɤ) kiʃi køjdyτydu otlɑτiŋiz,
ɑxti jyτɛk, sindi syŋɛk, kyndykidin k ɷ jdym bYlɛk
j ɷ luŋiz nɑτɑq, z - xɑn bij τɛhmi qil quτɤuj xenim

dɛp toxtuɤɑndin kijin heliqi tʃōkɑn: hoj ɷ ɤɑllā(τ), qā(τ)-ni j ɷ ɤɑllā(τ) n ɛ̄ din k ɛ̄ (l)gɛnsil ɛ̄ (τ), etimni xoʃ tutuwɑpsil ɛ̄ (τ) dijtu. bulā(τ) mij ɛ̄ (τ gɛ) k ɛ̄ (l)silɛ, xenim bij pā(τ)tʃɛ nɑn jɛs(i)lɛ, dijtu. nɑn jɪgili mɛn ɛndɛτijt-m ɛ̄ (n), mɪniŋ Yjɛm k ɷ tʃunuŋ ɛʃ(uj)ɛn beʃ(i)τɑ, mālini ɑp(iτip)q(oj)ɑp kɪlij, dijtu. bulā(τ) kɪlip nɑn jɪgili oltu-

ɽ(u)tu. ʃu tʃaɤda bij ʃaɽaq -ʃuɽuqnuŋ awazi kɪ(li)tu. t-m: haj, m-k, bij ʃaɽaq - ʃuɽuq awaz keldi, dijtu. z-xan ʃelleŋ gojekni sā(l)ɤili tū(ɽ)ɤan tʃeɤiwā(ɽ), jaki tawā(ɽ) pī (ɽi)dzini kejgen tʃeɤiwā(ɽ), ʃunuŋ tygmiliɽi ʃaɽaxliɤan tʃeɤiwā(ɽ) dijtu. ʃu tʃaɤda t-m qos(i)qam aʃti adaʃ dijtu. ā(ɽ)qida dzigde qatā(ɽ) dziq, dzigde jep kijiŋla dep bij kaltek bɪɽitu. u dzigde jigili tʃi(qip) kɪtidu. m-k z-xanni istep maŋitu. bij jē (ɽ)ge wā(ɽ)sa, z-xan bij zomtʃaq øjniŋ itʃide bij tʃiʃqaq texejge ɤazaŋ seliwetiptu. ʃ(uj) ē (ɽ)din m-k ā(ɽ)qis(i)qa janitu. t-m dzigde jep kiɽitu. qā(ɽ)lisa heq tutup qe(li)ɤliɤ. m-k nɪm(e) boldi, dep gep sō(ɽ)ɤandin kijin, ā(ɽ)qida dzigde qatā(ɽ) dzixken, kaltikim joɤanken, dzigdige heɽ etiptimē (n), dzigdima tʃy(ʃy)ptu, ɤaziŋima tʃy (ʃy) ptu, q ω saqniŋ aʃliqida sijɽip - sypyɽyp seliweɽiptimē (n), kā(ɽ)nijimɤa dzigdiniŋ uɽuɤi bilen meji tyɽyp qaldi, dɪgendi(n) ki(ji)n m-k axun t-m niŋ q ω lidin jɪtilep apiɽip su ytʃyɽyp, dymbys(i)ke bijni qojsa, aɤzidin mej jenip tʃyʃytu. t-m mɪniŋ dzenimɤa dzan, tɪnimge ten qoʃtaŋle, dijtu. m-k men ʃundā(ɤ) aɤijneŋlā(ɽ), qē-d(ɽ)imni kijin bilē (ɽ)sile dijtu. ʃundā(ɤ) tu(ɽ)sa z-xan

bij tɪтεptin lεpεjlεp tʃiqitu. m-k ɑxun t-m ni ɪʃεk jɪʃip kɪliʃkε bū(j)тujtu. t-m ɪʃεkni jɪʃip ε(lip) kɪ(li)tu. z-xɑn ɪʃεkkε minitu. t-m jɪtilεtu. m-k hεjdεjtu. bij jε̄ (т)ligε wā(т)ɣɑndɑ z-xɑn zī (тi)ktim, silidin kYjykεm jenip kεtti, kɪtiŋlā(т) dijtu. u dɪmis(i)lε xenim, bu dɪmis(i)lε xenim, ujdi, bujdi, tʃā(т) t ω xɑm ikkini qujdi, ɑqidi, qɑqidi, seтiɣ ʃɑptulnuŋ qeqidi, dεp jɑlwuтup bɑxsimɑ unumɑjtu. t-m m-k ɑxunɣɑ ilmεk тɑwɑpni biт tʃε(li)ŋ lε̄ dijtu. тɑwɑpni qolɣɑ elip:

тɑwɑpni tʃɑlimεn Yzεm,
jiɣlɑjtu qɑтɑ kYzεm.

ɣeтipliq bu ʃε̄ (т)lε̄ (т)dε,
øtmεjtu mɪniŋ sYzεm.
тɑwɑpni tʃeliŋ bɑl(i)lā(т),
tʃoŋ køl beʃ(i)tɑ tʃokɑllā(т).

wε̄ dis(i)kε tuтɑmmɑjtu.

ʃu kεmdiki sεtεŋlε̄ (т).

dεp toxtuɣɑndɑ z-xɑn: mɪni ā(l)sɑŋlɑ e(li)ŋlɑ, ā(l)misɑŋlɑ doŋɣɑq sYgεtkε es(i)lip Ylytmε(n) dijtu. hε, kε̄ (l)silε xenim dεp ɪʃεkkε myndyт(y)tu. meŋip bij jε̄ (т)ligε bā(т)-

ɣandi(n)ki(ji)n jolni tapammajtu. t-m m-k din soτutu. m-k jeŋi jɛ̄ (τ)din dadam bij jeτim molaq jɛ̄ (τ) aldim, ikki jeτim balāliq øj saldim, siŋā(τ) qanatliq iʃik bɛkittim, beʃiŋ qajsa, tʃiʃiŋ aɣτisa aʃu ø̄ (j)gɛ beτip oltuτā(τ)sɛn dɛp ʃundā(ɣ) dɪgɛn, ɪʃɛkni ī ʃiŋɣa(<aʃujanɣa) tā(τ)tiŋla(τ), dijtu. ī ʃiŋɣa tā(τ)tip biτ jɛ̄ ligɛ bä(τ)ɣandi(n) ki(ji)n bij døwylyk tʃiqitu. eʃip qā(τ)lisa heliqi øj køτ(y)nytu. jen(i)ɣa beτip qā(τ)lisa, itʃidɛ qum tɷ lap eʃip kɪtiglik. oltū(τ)ɣili bō(l)majtu. ʃ(uj) ɛ̄ (τ)din bulā(τ) bij quτ muzakiτliʃip t-m bij øj seliʃqa τiwajɛt kø̄ (τ)s(i)tydu. mɛn beτip ā(τ)ɣamtʃa tɛ(pi)p kɪlij dɛp qɷ luɣa ā(τ)ɣamtʃa bilɛn tā(τ)maqni ɛ(li)p maŋitu. beτip bij jɛ̄ (τ)din biτ muntʃɛ xōxa jiɣip kɪ(li)tu. m-k sō(τ)sa, bunuŋda bālā tizip øj sā(li)tmɛ(n), dijtu. tʃot, kɛ̄ kyni qoluɣa elip øj sā(li)tqan jɛ̄ (τ)ni pilallap øjnyŋ tygτykliτini qadap ø̄ (j)gɛ bālāni tizitu. m-k: wasa bō(l)misa qajdā(ɣ) qi(li)tmiz, dɪsɛ, mɛn beτip wasa tɛ(pi)p kɪlij dɛp meŋip biτ muntʃɛ ax tikɛn ɛ(lip)ki(li)tu. haτidap bij tiτɛpkɛ taʃlajdu. unuŋ jɷ ɣalliτini ottuτ(i)dun ikki pā(τ)tʃɛ qilip jaτitu.

uʃʃɑqliʈini ʈɛndɛ se(li)p ɑqā(ʈ)tip d ø̄ lyjtu, ɛ(lip) tʃiqip øgzigɛ tizitu, øgzini kYmytu. ɛndin ø̄ (j)gɛ kiʈip oltuʈ(u)-tu. ikki - yʃ kyn øtkɛndi(n)ki(ji)n z-xɑn ɑnɑm, dɑdɑmni k ø̄ (ʈ)gym kɪ(li)p qɑldi, dɛp jiɣlɑp tuʈ(u)wɑ(li)tu. m-k. unuŋɣɑ mɑqul dɛp pul jollɑq bɪʈitu. ikki - yʃ kyngitʃɛ k ɛ̄ (l)migɛndi(n)ki(ji)n m-k gɛ t-m ɣɛzinɑt qi(li)tu. ɛmisɛ ɑndā(ɣ) wo(l)sɑ Yzɛm te(pi)p kɪlij dɛp m-k Yzi mɑŋitu. bij j ɛ̄ (ʈ)ligɛ wā(ʈ)ɣɑndɑ z-xɑn jiɣlɑp ɑldiɣɑ kɪ(li)tu. nɪ-m(ɛ) boldi, dɛp z-xɑndin gɛp soʈutu. z-xɑn: ɑnɑm bilɛn dɑdɑm Ylɛp qe(li)ptu. dijtu. m-k: sizgɛ bij n ɛ̄ (ʈ)simu tɛgdimu dɪsɛ, ā(ʈ)qis(i)tiki qɑndziqni k ø̄ (ʈ)s(i)tytu. qā(ʈ)lisɑ qɑndziqniŋ quluqi, pātʃiqi, qū(j)ʈuqi joq, bu n ɛ̄ (gɛ) kɛtti dɛp sō(ʈ)sɑ, ɑkɑmɣɑju, ātʃɑmɣɑ, siŋlimɣɑ miʈɑs tɛgdi dijtu. j ɛ̄ (ʈ)mu tɛgmidimu dɛp soʈutu. z-xɑn bij jeʈim tʃYnɛk jɛ̄ (ʈ) tɛgdi mɑŋɑ dijtu. m-k ɛndin z-xɑnni ø̄ (j)gɛ ɑpiʈ(i)tu, ɑndin buɣdɑj teʈ ɛ̄ (ʈ) m ɛ̄ li boldi dɛp j ɛ̄ (ʈ)gɛ āsɑ qi(l)ɣili mɑŋitu. z - xɑn ā(li)tu ʃizɛ ʃɑpni, t-m ā(li)tu ʃɑlni, m-k āt(li)u kɛtmɛnni, ɑzmɑ beʃ(i)qɑ

bɑтitu. suni bYgytu. z-xɑn suni sɑqlɑp oltuт(u)tu, m-k su
jɑqilɑp bɪтitu. t-m jε̄ (т) qijlɑp, jε̄ (т)gε āsɑ q ω j(u)tu.
jε̄ (т)gε āsɑ q ω jɑp b ω lɑpø̄ (j)gε kɪ(li)tu tø̄t bεʃ kyn
øtkεndin kijin qiɤ t ω ʃuɤili tu т(u)tu. ikki kyndε t ω ʃup
b ω(li)tu. jinɑ ikki - yʃ kyn øtkεndε buɤdɑj teтiɤili bɑтitu.
bijdεm jε̄ (т)ni øтyp bɑxsɑ q ω li qɑpiтip øтijεmmijtu.
ʃ(uj) ε̄ (т)din t-m mεn bij uj tεp(ip) kɪlij, dεp mɑŋitu.
bij tɪтεkniŋ tywidin ōtʃun quŋɤuzini ε(lip)ki(li)tu. m-k:
qɑjdā(ɤ) qi(li)s(i)lε dεp sō(т)sɑ, bu toŋ-qɑt wɑxtidɑ bij
kiʃ(i)kε uj wε̄ (т)mijtkεn, moʃ(u)nuŋdɑ teтijtmε(n) dijtu.
ōtʃun qoŋɤuzni āsiɤɑ q ω ʃutu. z-xɑn uтuɤ sā(li)tu. t-m
jɪtilεjtu. m-k qoʃ tututu. ʃu teтiɤili tū(т)ɤɑnʃε yʃ kyndε
teтip b ω(li)tu. ø̄ (j)gε kɪlip bεʃ-t ø̄ t zɑmɑn øtkεndε su-
ɤā(т)ɤili bɑтitu. z-xɑn buɤdɑjni suɤuтɑp b ω lɑp biтε̄ (т)-
ikki ɑj øtkεndi(n)ki(jin) buɤdɑj piʃitu. ō(т)ɤili bɪтip bit-
ki ω тɑp beqip q ω li qɑpiтip qelip ω тɑmmidi. t - m: mεn
bij ō(т)ɤɑq tεp(ip) kɪlij dεp bij typ tɪтεkkε tʃiqip yʃ dɑnε
ilmεk kɪsitu. m-k: buni qɑjdɑ(ɤ) qi(li)silε dεp sō(т)sɑ,
m ω ʃunuŋdɑ buɤdɑjni oтutmiz dijtu. ytʃø̄lε bijdin ilmεkni

elip buɣdɑjni ō(τ)ɣili tuτutu. yʃ kyndɛ ω τɑp b ω p(li)tu. xāmɑŋɣɑ ɛndzyni tɑʃlɑp uni quτ(u)tutu. xāmɑŋɣɑ wɑlni ɛ(lip) kɪ(li)tu. qoʃqili uj joq dɛp t-m uj tɛp(ip) k ɛ̄ (l)gili mɑŋitu. bā(τ)ɣɑntʃɛ bij tɪτɛkkɛ tʃiqip hYpɛpniŋ bɑl(i)liτini ɛ(lip) kɪ(li)tu, tɑdzis(i)tin bɑɣlɑp xāmɑŋɣɑ q ω ʃutu. tøt kyndɛ xāmɑnni jimʃitip b ω lɑp hYpɛpniŋ bɑl(i)liτini q ω jɑp bɪτitu. xāmɑnni bølɛ jejip ʃɑmɑlɣɑ tɛjjā(τ) qi(li)-tu. xāmɑnni s ω τujtu. bij muntʃɛ bɑjxɑnlɑjtqɑn tʃā(τ) tʃiqitu. m-k: bɑjxɑŋɣɑ qoʃqili kɑlɑ joq, qɑjdā(ɣ) qi(li)t-miz, dɪsɛ, t - m: mɛn tɛp(ip) kɪlij dɛp beτip ɑlti dɑnɛ t ω xɑ hɛjdɛp ɛ(lip)kɪ(li)tu. m-k t ω xiŋi xāmɑndin qoɣlɑjtu. t-m: mɛn xāmɑŋɣɑ qoʃqili ɛ(lip)k ɛ̄ (l)gɛn, hɛjdimɛŋ, dɛp ytʃøjlɛn tututu, xāmɑŋɣɑ q ω ʃutu. t ω-xulā(τ) mɑŋɣili unumɑjtu, buɣdɑjni tɑtilɑp. t-m biτ buqɑ tɛp(ip) kɪlij, dɛp bij ɑxtāmiliqqɑ bɑτitu. beτiwlikin biτ sɑtʃqɑnni tutup ɛ(lip) kɪlip ʃuni jɑqiɣɑ q ω ʃutu. sɑtʃqɑn ɑbdɑn mɑŋitu. xāmɑn jimʃɑjtu. t ω xulini q ω j(ɑp) piτitu. sɑtʃqɑn ʃ(uj) ɛ̄ (τ)dɛ jit(ip) kɪtitu. eni istɛp tɑpɑmmɑj xāmɑnni jiɣitu. ʃɑmɑldɑ s ω τujtu, buɣdɑj ɑz tʃiqitu. m-k: t-m kɛ: buɣdɑj ɑz tʃiqip qɑldi, dijtu. t-m: mɛn buɣdɑjni oɣū(τ)lumudum, bō(l)musɑ, iz beqip beqiŋlā, dijtu. m-

k iz beqip bɑqitu. ʃ(uj) ε̄ (ɽ)din buɣdɑjni usuli dɪsɛ, qɑtʃɑ joq. t-m: mɪniŋ øjdɛ bij xɑltɑm bā(ɽ) qi(ɽ)q jil bō(l)ɣɑn, qi(ɽ)q bij j ε̄ (ɽ)gɛ jɑmɑɣliɣ tʃyʃkɛn, ʃunuŋɣɑ usuli dɛp xɑltini ɛ(li)kɪ(li)tu. xɑltiɣɑ buɣdɑjni usutu. ɑz tʃiqqɑnɣɑ ɑtʃtʃiɣlɑp xɑltiniŋ ɑɣzini tuttum dɛp bij jydyjtu, buɣdɑj xāmɑŋɣɑ tʃeʃ(i)litu. xɑltiniŋ bū(ɽ) dzikidɛ qɑ(l)ɣɑn buɣdɑjni z-xɑn jɪsyn, qā(l)ɣinini dzɑn—dzɑn bɑɽɑt jɪsyn, dɛp ø̄ (j)gɛ jɑnitu.

Ziwidixɑn

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى لاڭرۇ كەنتىدىن ئابدۇمىجىتخان.
1986. 10. 4

bū(τu)nus(i)niŋ bū(τu)nus(i)tɑ, qomtʃɑq p ε̄ ɣεzgε qonɣɑndɑ, moʃuk dziτim ɣɑdziɣɑn wɑxtɑ, uxlɑw jetip biτ tʃyʃ køτεptimεn, k ø̄ (τ)gεn tʃyʃymdε ziwidixɑn dεp biτ nɑzuk qizɣɑ køjεp qε(li)p tʃyʃεptimε(n). ɷ tʃuqɑjliɣɑ kılip holpijip, solpijip, itʃimni puʃuτup, qɑpiqimni uʃuτup kuluŋɣɑ qā(τ)lɑp oltū(τ)ɣudεj wō(l)sɑm, ɑ̀nɑm εjtitu, nemdɑɣ kuluŋɣɑ qā(τ)lɑp tʃyʃ wō(l)ɣutʃε oltuτ(i)siz, q ɷ pɑŋ tετit ε(li)p kijiŋ, dijtu. biτ tʃogun suni ɑtʃiqip biτ tετεt ā(l)ɣili tuτuptimεnkεn, tετit ε(li)p kijsεm, ɑnɑm hoj bɑlɑm, bu qɑjdɑɣ ā(l)ɣɑn tετεt dijtu. qɑndā(ɣ) tετεt ɑ(li)ptim ε̄ (n) dεp sō(τ)sɑm, siŋā(τ) putiŋizni jumɑj kijipsiz dijtu. siŋā(τ) putni jumɑj tετit ā(l)sɑ, tετεt wommɑmtu desεm, tετεt wommɑjtu, dijtu. tɑlɑɣɑ tʃiqip oltuτup bij putumni jiɣiw oltuτup, biτ putumni sunuw oltuτup biτ sijsεm beτi øl woldi. jugu(τu)p kijsεm ɑnɑm ejtitu, obdɑn tετεt ɑ(li)psiz, qopɑŋ nɑmiz øtεŋ dijtu. biτ nɑmɑz øtigili

tuɾuptimɛnkɛn, ottuz ɾikɛt, toqquz ɾikɛt nɑmɑz øtɛptimɛn. ɑnɑm ejtitu: bā(ɾ)tʃ(ɛ) ɛdɛm bɑmdɑtni tø̄t ɾikɛt øtisɛ, siz ottuz ɾikɛt, toqquz ɾikɛt, øtiwɑttiŋiz, dijtu. ɑnɑ qosɑqliɾidɑ on ɑj, on kyn jetiptimɛnkɛn, ʃu tʃɑɣdɑ qā(l) ɣɑn qɑżā nɑmizimni øtidim, depdim, ɑbdɑn poq jɛpsiz, dedi.ω tʃuqɑjliɣɑ kelip holpijip, solpijip, qɑpiqimni uʃujup, itʃimni puʃujup oltū(ɾ)ɣudɛj wō(l)sɑm, bizniŋ bij ɑdiʃimiz wejdi, ɛqli wā(ɾ) uʃi joq, dzɛjniki wā(ɾ), muʃti joq, pɛndzi wā(ɾ), sondziqi joq, xɑniqɑ tɛlpɛk, lɛplɛp pij(i) dzɛ, bɑdɾɑ ɣɛlɛp, kø̄ sɛj pitʃɑq, bidɛɾɛpni qojɑp jolɣɑ tʃitʃqɑq, qoɣunni qojɑp tɑwuzni piʃqɑq. bu ɑdiʃimiz iʃiktin kijip nem(ɛ) boldɑŋlā(ɾ) ɑdɑʃ, itʃiŋlā(ɾ) bɛk puʃuq dɛp sō(ɾ)di. ɑdɑʃ sili sō(ɾ)mɑŋlā(ɾ) mɛn demij, desɛm, wɑ ɑdɑʃ bu tʃɑqqitʃimɑ sili soɾɑjttiŋlā(ɾ), mɛn dijttim, mɛn soɾɑjttim, sili dijttiŋlā(ɾ), bijdɛŋlā(ɾ) dijtu. ɑndɑɣ wō(l)-sɑ, ketʃidin ziwidixɑn dɛp biɾ nɑzuk qizɣɑ køjɛp qɛ(li)p tʃyʃɛptimɛn, tuɾā(ɾ)ɣɑ tāqɛt joq, qilā(ɾ)ɣɑ āqɛt, bɑjitqɑn jɛ̄(ɾ) wō(l)sɑ bā(ɾ)sɑq, tuɾ(u)tqɑn jɛ̄(ɾ) wō(l)sɑ tu(ɾ)sɑq, desɛm, bizniŋ u lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ: sili køjgɛn ziwidixɑn bilɛn køɾyʃɛp tʃyʃɛptimɛn, dijtu. ɑdɑʃ qɑjdɑɣ køɾyʃɛp tʃyʃɛpsilɛ̄(ɾ) dɛp sō(ɾ)sɑm, gilɛm bilɛn boɾidɛj,

pūtʃɑq bilɛn lowjidɛj, tūtūn bilɛn moτidɛj, tɑjiτ bilɛn zoτidɛj

køτyʃɛp tʃyʃɛptimɛn dijtu. wɑj ɑdɑʃ ɑbdɑn tʃyʃɛpsil ɛ̄ (τ), ɛmdi nem (ɛ) iʃ qi (li) tmiz desɛm, lɑŋτuniŋ begi ottɑz, bodzuŋi on toqqɑz, ɑτɑmi xudɑ bijdɛm oltū(τ)ɣili qojmɑjtu,

qed ī (τ) qumniŋ kɛjnigɛ øtɛp mɛslɑt qilili dɛp, qed ī (τ) qumniŋ kɛjnigɛ tʃiqip ytʃ ketʃɛ- kyndyz mɛslɑt qiptyk, mɛslɑtimiz piʃip mɛj wɑɣlɑp mɛτi woldi. tygigɛ tʃyʃkɛnni iʃtɑnniŋ kɑτikis (i) qɑ tygdyk, tøpys (i) tin ā (l) ɣɑnni

tɛlpɛkniŋ qɑsqiniɣɑ tygdyk, køzimiz nijiniŋ niz ɛ̄ (τ) køl weʃ(i)qɑ tʃyʃti. wɑj ɑdɑʃ nijiɣɑ tʃiqiʃ ytʃyn nem(ɛ)iʃ qi (li)tmiz, desɛm ozuq - tʃuτuq tɛjjā(τ)lɑjli dijtu. mɑqul dɛp iʃik ɑjliɣɑ kijip mɛmitɑxunkɑmniŋ xoluqiɣɑ τeτiɣ tʃɑʃtuq, mɛmitɑxunkɑmni otɑɣtʃi qilduq. bɑlisi mɛhɛmmitɑxunni sulɑɣtʃi qilduq. bij jil wō(l)ɣɑndɑ bij jeτim teτiɣ neniɣɑ tʃuʃluq teτiɣ tʃiqti. teτiɣni ɑlduq, hɛmjɑn tulumɣɑ sɑlduq, tʃøτyp øʃnimizgɛ sɑlduq. ziwidixɑnniŋ ɛʃqidɑ nijiɣɑ jol

sɑlduq. bijnɛtʃtʃɛ kyn jol jyτyp bijj ɛ̄ (τ) gi wā (τ)sɑq, xotɛnniŋ ʃɛτigɛ kijiptimiz, ā(τ)qɑ kotʃidɑ keti(p)pā(τ)sɑq,

ɑlti qɑssɑp bij wolɑp biτ qeτi x ɷ τɑzni t ɛ̄ tyjsigɛ esip sojɑp tuτ(i)tu. ikkøjlɛn pɛjdyjgɛ kijip ʃeτik siŋā(τ) tɑʃliqini

ɑlduq, hɛmjɑn tulumɤɑ sɑlduq, ijɛ̄ (ɾ)din øtɛp biɾ mɑŋɤili tuɾuptyk, biɾnɛtʃtʃɛ kyn jol jyɾyp bij jɛ̄ (ɾ)gi wā(ɾ)sɑq kɛŋʃiwɛniŋ ʃō(ɾ)luqidɛj biɾ ʃō(ɾ)lɑqqɑ tʃixtuq. keti(p) pā(ɾ)sɑq bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ tɛlpikini qoliɤɑ ɛ(li)p jugū (ɾu)p keti(p)pɑj(i)tu. kɛjnidin bā(ɾ)sɑm ʃiɾɛmgɛ bɑɤliɤɑn biɾ qeɾi mɑdiniŋ ɑjliɤɑ øtɛp, kɛjnigɛ øtɛp søz qɑtqili tuɾuptu. ɑdɑʃ nem(ɛ)iʃ qi(l)ɤiniŋlɑ bu, desɛm ziwidixɑnni muʃumikin dɛptimɛn dijtu. ziwidixɑn toɤɾɑ qulɑq ɛmɛs, tʃøtʃyɾɛ qulɑq. bij kiʃi eʃikɛmni jøtkɛpsɛ̄ (n) dɛp bijnemɛ dɛ̄ (ɾ)mu heli, mijnɤɑ tuɾuŋlā(ɾ) dɛp eʃɛktin ādzitip kɛjnimgɛ sɛ(li)p mɑŋsɑm holpijip, solpijip, qɑpiqini uʃuɾup, itʃini mɑŋɑ puʃuɾup kɛjnimgɛ kijip mɑŋdi. biɾ mɑŋɤili tuɾuptyk, biɾ nɛtʃtʃɛ kyn jol jyɾyp bij jɛ̄ (ɾ)-gi wā(ɾ)sɑq hɑlɑlwɑɤniŋ qumuʃluqidɛj bij ɤol qumuʃluqqɑ tʃiqtuq. ɤejipliqimizɤɑ nɑxʃini q(oj)ɑp bejip keti(p)pā(ɾ)-sɑq, ɑlti jɑwɑ toŋɤɑz quɾuqini ɛlɛm tiklɛp pɑɾɾɑxʃip biɾ qetʃipti, bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ tɛlpikini qoliɤɑ ɛ(li)p ɛjt, qɛjt dɛp qoɤlɑw jyj(y)tu. nem(ɛ)iʃ qi(l)ɤiniŋlā(ɾ) bu ɑdɑʃ dɛp sō(ɾ)sɑm ziwidixɑnniŋ seɤin kɑlisi mijɛdɛ jyj(y)tu, ā(l)ɤɑtʃ wɑɾili, syt - qetixtɑ nɑn bɛ̄ (ɾ)simu beɾɛ(ɾ) dijtu.

mijnɣa tuɾuŋlā(ɾ) adaʃ, jawa toŋɣaz jeɾiwatitu, dzan bō(l)-

sa, dzahan, aʃ bō(l)sa, qazan, biz bij ε̄ (ɾ)din tʃiqqutʃε

bō(l)ɣandi(n) k(ej)in køzniŋ jeʃidεj doɣapta nan b ε̄ (ɾ)-

simu beɾ ε̄ (ɾ), εg ε̄ (ɾ) siligε b ε̄ (ɾ)mij maŋa b ε̄ (ɾ)sε, mεn siligε bijij, dedim. kεjnimgε sε(li)p, maŋsam holpijip, solpijip, qapiqini uʃuɾup, itʃini maŋa puʃuɾup kεjnimgε kijip maŋdi. ʃu maŋɣili tuɾuptyk, biɾ nεtʃtʃε kyn jol jyɾyp bij

j ε̄ (ɾ)gi wā(ɾ)saq qaʃqā(ɾ)niŋ ʃεjigε kijiptimiz. alti dō(ɾ)-

ɣa jugu(ɾ)ʃuptu ajlimizɣa. n ε̄ gi waɾitqan diwanilidiŋ, dijtu. ziwidixanniŋ εʃqida nijiɣa tʃiqitqan diwanilidyk, desεk, jol xetiŋ wā(ɾ)mu dijtu. jol xetimiz joq desεk, maŋ, ambalniŋ qeʃ(i)qa dεp, beʃimizɣa hampa, qoŋimizɣa paʃpa qojap

ambalniŋ aldiɣa εkijdi. ambal ejtitu: waj diwanil ε̄ (ɾ). sεn

n ε̄ gi waɾitqan diwanilidiŋ? ziwidixanniŋ εʃqida nijiɣa tʃiqitqan diwanilidyk desεk, jol xetiŋ wā(ɾ)mu dijtu. jol xetimiz joq desεm, bizniŋ lala qalpaq adiʃimiz ɾawapni ta-ɾaŋ - tuɾuŋ qiliwetipti. nemεŋ u dijtu. ziwidixanniŋ εʃqida tʃā(li)tqan ɾawipimiz desεk biɾ misɾa tʃā(l)ɣin εmisε, dijtu. maqul dεp ambalniŋ aldida oltuɾup biɾ misɾa ɾa-wap tʃalalidim muʃu tuɾxta:

ziwidixanɣa ʻkøjmigɛn qaʃqā(ʈ)da ambal qaldimu?
ziwidixanɣa køjgɛnliniŋ quŋida tambal qaldimu?
ziwidixanniŋ bidziqi mɛjzanda atqan paxtidɛj,
søŋgitʃiniŋ goʃi joq dasʈɛndɛ sā(l)ɣan taxtidɛj.
dɛp, bij misʈa ʈawap tʃɛ(li)ptim, ambalɣa nājiti xoʃ kɛldi.

ambal meʈiqida(mejiqida) kylywetip ø̄ (j)gɛ kiʃketipajtti, qɛ̄ ɣɛz wilɛ̄ (n) qɛlɛmni atʃiqip dzoza tøpis(i)tɛ qojdi. dzoza tøpis(i)tɛ qojap, kaʈʈuŋ - kuʈʈuŋ, dzaʈʈuŋ - dzuʈʈuŋ, ma bū(ʈ)dzɛktin a bū(ʈ)dzɛkkɛ, a bū(ʈ)dzɛktin ma bū(ʈ) dzɛkkɛ dʐiliɣili tū(ʈ)di. bu ambal øjniŋ xejitis(i)ni sizitqan tʃeɣiwā(ʈ) dɛp, køzɛmniŋ qū(j)ʈuqida ʃundā(ɣ) qā(ʈ) lisam, hoj, sɛn mollimu dijtu. ilipni tʃomaq, bɛni pohaq dijɛlijtmɛ̄ (n) desɛm, bij eɣiz sualim bā(ʈ), dzuwap bɛ̄ (ʈ)gin dijtu. abdan bō(l)ɣaj dɛp tū(ʈ)sam, lapniŋ mɛ̄ nisi nemɛ, dɛp paqqin dijtu. lapniŋ mɛ̄ nisi: tapqanlā(ʈ) gul kɛltyjyj, tapammiɣanlā(ʈ) bij waʃ pijaz, tapqanlā(ʈ) qoj øltyʈyʈ, tapammiɣanlā(ʈ) tʃydzy xoʈaz, tapqanlā(ʈ) bɛtti polu, lɛɣmɛn, jutaza, mantu, xoʃaŋ jijtu, tapammiɣanlā(ʈ) ʃuŋgutmaq, pildijpaŋ, kumilɛk, umatʃ itʃip badʈa ɣɛlɛp, køsɛj pitʃaq j ȳ (jy)p bizdɛj

ojnαjtu, desεm, ʃuk tū(τ)ɤαtʃ tū(τ)ɤun dijtu. bu αmbαl nemi dijtqαntu, dεp oltū(τ)ɤudεj wō(l)sαm, αmbαl ō(τ)-dis(i)qα kiʃ(ip)ket(ip) pαjitti, bij ʃαnu pul αtʃiqip pε̄(τ)-di.sαnαp pαxsαm jigī mi pul. jol xetini elip jαndzuqimizɤα xop qilduq. tʃāsuɤα tʃiqip bεʃ pulɤα goʃkiτdε ε(li)p αɤzimizɤα korn qilduq, tøt pulɤα goʃkijdε ε(li)p belimizni tom qilduq, αlti pulɤα tατi ε(li)p αltin(i)ni zil qilduq, ysty-n(i)ni bom qilduq. ziwidixαnni tαpαlisαq køŋlimizni nājiti xoʃ qilduq. ziwidixαnni tαpαmmisαq ʑyjkimizniŋ αɤzini qoʃ muʃtεj ɤom qilduq. øτεp biτ mαŋɤili tuτuptyk, biτ nεtʃtʃε kyn jol jyτyp bij jε̄(τ)gε wā(τ)sαq bij obuʃqα bowαj utʃtʃαp kεldi. dolus(i)tin jølεp øτε qilip ziwidixαnniŋ øji nεdiki dεp sō(τ)sαm, uh, wαj, ɤodzαm, jegili bij nemi bā(τ)miki, gεp qi(l)ɤutʃilik mαdzαlim joq dedi. bizniŋ lαlα qαlpαq αdαʃni hεmjαn tulumni beqiŋlā(τ), bij nε̄(τ)sε bō(l)sα ε(li)p bijiŋlā(τ) desεm, xotεndin eliwā(l)ɤαn qeτi xoταzniŋ tαʃliqi wilεn pijαlminiŋ sejidα utʃtʃiɤαn kōnα øtεkniŋ bαʃliqilα qε-(li)ptu, qαldi teτiɤni jεp bolαptimiz. hε̄(τ) nemi wō(l)-sα, ε(li)p beτiŋlā(τ) αdαʃ desεm, tαʃliqni bαʃliqqα jø̄ gεp ε(li)p bijipti. αɤizɤα koloppidεj seliwetip, ytʃ ketʃε-kyndyz

wō(l) ɤandɑ holuppidɛj jutuwetip, wɑj ɤodzɑm hɛdzɛp tɑxliɤ bij n ɛ̄ (ɽ)sikɛn, ytʃ kyn boldi tʃɑjnɑp jegili tū(ɽ)-ɤili, qosiqɑmmu tojɑptu, ɛmdi gɛpliɽi wō(l)sɑ sō(ɽ)silɑ dijtu. ɑndɑɤ wō(l)sɑ ziwidixɑnniŋ øji nɛdijɑxki dɛp sō(ɽ)-sɑm, iʃɛdijɑq, miʃɛdijɑq, ɑwu køjɛngɛn xiɽɛwɑnliq tejɛklikkɛ wejip sō (ɽ) silɑ tɑpihɬɑ dijtu. pɛʃliɽimizni qistuɽup, jɛŋlijimizni tyɽyp ɑbijqi xiɽɛwɑnliq tejɛklikkɛ wā(ɽ)sɑq hetʃtʃ ɛ̄ dɛ hetʃkim joq. bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ: bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃɑlili, bij ikki uʃʃɑq wɑlɑ tʃulɤɑʃsimɑ tʃulɤiʃā(ɽ), sotɑp tɑpā(ɽ)miz, xotɛndɛ bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃā(l)sɑq ytʃjyz ɛdɛm tʃulɤuʃitti, dijtu. mɑqul dɛp nijiniŋ niz ɛ̄ (ɽ) køl weʃ(i)tɑ oltujup bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃɑlɑlidim, moʃu tuj(u)xtɑ:

nijiniŋ teɽɛkliɽi sɑtʃqɑn qulɑq bolɤɑnmitu?
bizni køjdɛɽgɛn dzuwɑn itqɑ jɑlɑq bolɤɑnmitu?
nijiniŋ køl bɑʃidɑ jɛlpynɛdū(ɽ) sɑtʃlɑɽiŋiz,
øziŋiz xujluɤ dzuwɑn køjdɛɽidu otlɑɽiŋiz.

dɛp bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃe(li)ptyk, bij mɛzlym ikki tʃogunni køtyɽɛp suɤɑ tʃixti. ɑjliɤɑ jugū(ɽu)p beɽip, hoj xenim, ziwidixɑnniŋ øji qɑjsiki, desɛm, ī ʃu køjyngɛn ʃipɑŋ dijtu. pɛʃliɽimizni qistuɽup, jɛŋliɽimizni tyɽyp biɽ mɑŋɤili

tuτuptyk, qiτiq bij bosuɤdin øtɛp bij ajwanɤa kijdyk aτan. qā(τ)lisaq hetʃtʃɛ̄ dɛ hetʃkim joq, saτajɤa kijsɛk qaznaqniŋ iʃik tywidɛ kōna kāsaŋni dym qojap, kōna kāsaŋniŋ tøpy-s(i)tɛ qoŋini qojap, beʃini taτap oltuτ(u)tu. iʃiktin kijiptyk, qoŋinimu køt ɛ̄ (τ)midi. bu qeτiniŋ qoŋi kōna kāsaŋɤa tʃapliʃip qā(l)ɤan tʃeɤiwā(τ) dɛp, tā(τ)niŋ lewigɛ kelip ɤemijip oltū(τ)duq. bizniŋ heliqi lala qalpaq adaʃ ziwidixan bilmidi, tonumidi, uqmidi, ziwidixanni τasa qoʃap bij misτa τawap tʃalili, uqmisa uqā(τ), bilmisɛ bil ɛ̄ (τ), tonumisa tonuj - a, ɛgɛτ tonumaj qā(l)sa dzugap kɛtkiii dziq dɛsmi joq, tokā(τ) τawapni qoltuqimizɤa qísā(τ)miz, k ɛ̄ (l)gɛn jolumiz wilɛn øjgɛ maŋā(τ)miz dijtu. māqul dɛp ziwidi - xanniŋ tā(τ) lewis(i)tɛ oltujup bij misτa τawap tʃalalidim moʃu tujxta.

ziwidixan dɛp aŋliduq,
taʃni jyτɛkkɛ baɤliduq,
sɛn hɛq ī dɛ baɤlisaŋ,
bizmu hɛq ī dɛ baɤliduq.
ziwidixan køl baʃida,
øτymɛ tɛlpɛk baʃida,

ziwidixan jalɣuz ɛmɛs,
ikki adaʃi qaʃida.
hidzɾiŋda qan axti jyɾɛk,
goʃlā(ɾ) sizip qaldi søŋɛk.
kyndikidin bygɛn tʃaldim bølɛk,
bij ɾɛhmi qil ziwidixan.

dɛp bij misɾa ɾawap tʃɛ(li)ptyk, ziwidixan: ɪmynyʃ, nemi dijtu bu oɣallā(ɾ), dɛp ō(ɾ)nidin ʃundaɣ qopuʃi qoŋi kōna kāsaŋdin ādzap kɛtti. oŋ tʃaʃni oŋ, tʃɛp tʃaʃni tʃɛp taɾap ā(ɾ)qiɣa taʃliwetip øjgɛ kiʃketi(p)pajtti, on tøt tuxumni atʃiqip otʃaqniŋ kindikigɛ kømdi. ziwidixan nɛ̄din kɛ̄ (l)-ginimizni bilgɛn tʃeɣiwā(ɾ) dɛp oltū(ɾ)saq,qoɾumiɣa tū(ɾ)di. hā(ɾ)ɣanni biliptu, dɛp oltū(ɾ)saq. polūɣa tū(ɾ)-di, polūni dɛm jatquzup q(oj)ap lala qalpaq adaʃni xodza-j(i)nisi, meni ɾawaptʃisi xijal qildimu taŋ, lala qalpaq adaʃni tø̄ (ɾ)gɛ baʃlap, tʃekisi wilɛ tɛŋ polūni tymylɛp ɛkɛp q(oj)ap ā(l)sila ɣodzam, qoza kallisi qilip ā(l)sila ɣodzam, dɛp xoʃ ɛtkili tū(ɾ)di. lala qalpaq adaʃ køziniŋ dzijiki jï(ɾ)-t(i)lip ketiʃigɛ baqmaj kōna taɣā(ɾ)ɣa saman tiqqandɛj, kōna ojlɛkkɛ paxal tiqqandɛj aʃni tiqqili tū(ɾ)di. mɛn tā(ɾ) lewidɛ oltuɾup geliŋizɣa aʃ tuɾup ølɛ̄(ɾ)siz, kapiɾ dɛp

qā(τ)ɣɑp oltū(τ)sɑm, tɑlɑdin bij gɑdɑj kijip ɣoldɑ wil ε̄ (n) sā(l)ɣili qopɑwjyj(y)tu. pɑʃʃɑmu øltȳ(τ)sε bij eɣiz gεp sojɑp øltyj(y)tkεn, desεm, hε, nemi gεp dijtu. hɑlwini hekim jesε, tɑjɑqni jitim jεmtu, desεm, qeni hekim dijtu. εjnε, kɑtniŋ ɑstidɑ dεp q(oj)ɑp tɑlāɣɑ tʃiqip tū(τ)dum. ziwidixɑn tʃiqiptu, ton, pī dziliτ(i)ni. qeqip. tuτā(τ)ɣɑ tāqεt joq, qilā(τ)ɣɑ āqεt, bɑτitqɑn jε̄(τ)wō(l)sɑ, bā(τ)-sɑq, tuτ(u)tqɑn jε̄(τ) wō(l)sɑ. tū(τ)sɑq, sɑjiqi kijgεn bizniŋ εdεmdi, heli tʃiqsɑ øltyτytu, dijtu. ɑndɑɣ wō(l)sɑ mīnɣɑ mɑŋsilɑ, īnɣɑ bā(τ)sɑm, lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ tʃiqiptu dzynni sø̄τεp. øjgε kijiptim ɣεm bilεn, eτi sε(li)pti dεm bilεn, søŋgitʃεɪn bεʃ pā(τ)tʃε boldi, ɑlti putʃuq dijtu. xɑ-p(ɑ) (b)ommɑŋlā(τ) ɑdɑʃ jeni bō(l)ɣɑn iʃ jeni bolā(τ), dedim. qosiqɑmniŋ tegidε siz pesini øltyτyp zεgyndigε εj qi(l)ɣɑn bō(l)simɑ bij qutɬɑdɑm dedim. øtεp ytʃεjlεn bij mɑŋɣili tuτuptyk, bij nεtʃtʃi kyn jol jyτyp bij jε̄(τ)gi kε̄(l)sεk, tɑwiɣɑzniŋ qomuʃluqidεj bij ɣol qomuʃluqqɑ tʃyʃtyk. qomuʃniŋ pøpytʃεkliτini køτεp bu jε̄(τ)niŋ buɣdɑjliτiɣɑ uτuq sā(l)misimu ynytkεn, suɣā(τ)misimu

baʃ tā(ɾ)titkɛn, bij øj sɛ(li)p oltū(ɾ)sɑq dijtu. ɑndɑɣ wō(l)sɑ bij øj se(li)ŋlā(ɾ) desɛm, bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ xoxidɑ bālā, jɑntɑxtɑ tygɾyk, tʃiɣdɑ wɑsɑ, jekɛndɛ pɛɾmɑl qeqip bij øj sɑ(li)ptu, ɑjwɑnliɾi qɑʃqā(ɾ)tʃi, søŋgɛtʃliɾi bɛʃ pā(ɾ)tʃi, qix bij hodzɾuluq, wɑsɑ dzup ɑjwɑn sɑɾɑjliɣ, qoŋ pɑtsɑ, bɑʃ pɑtā(ɾ)niŋ ō(ɾ)ni joq, bɑʃ pɑtsɑ, qoŋ pɑtā(ɾ)-niŋ ō(ɾ)ni joq. øj - imɑɾɛtlimɑ pytti, ziwidixɑn bil ɛ̄ (n) miʃɛdɛ oltɣɑtʃ tujuŋlā(ɾ), biz øjdin tʃiqqili biɾ jil on ikki ɑj wolɑptu, mɛhɛllidɛ biz bujɑn tʃiqqɑndin kejin nemɛ hɑdis wolɑptu, dɛp iʃik ɑjliɣɑ kijsɛm, bizniŋ mɛzlim: woj gɑdɑj ɑnɑm ølsɛ, dɑdɑm ølsɛ, sɛn tokā(ɾ) ɾɑwɑpni qoltuqlɑp kōtʃidɑ jyɾɛmsɛn dijtu. wɑj mɛzlim xɑp(ɑ)(b)ommɑŋlā(ɾ), ølgɛnniŋ kɛjnidin ølgili wō(l)mɑjtu, mɑŋ øjgɛ kijili, ɑnɑŋlidin, dɑdɑŋlidin tɛkkɛn miɾɑzni toɣɾi qi(li)ŋlā(ɾ), kijpikimni nɛm qi(l)ɣutʃilik bij nɛ̄ (ɾ)sɛ qɛ(li)mmitu mɑŋɑ desɛm, ɑnɑmdin muʃu tɛgdi, dɛp biɾ sewɛttɛ kōnɑ dzuwiniŋ jitluqini ɑtʃiqiptu. dɑdɑŋlidin nemɛ tɛgdi desɛm, bij ɑlɑ qɑndzuq ɑtʃiqiptu, qū(j)ɾuqi joq. qeni buniŋ qū(j)ɾuqi desɛm, tʃoŋ ɑtʃimiz wilɛn ʃɛɾikti, kesip boɣdzumis(i)qɑ seliwɑldi dijtu. jɑlɑqqɑ wɑɣlɑp ɑbdɑn beqiŋlā(ɾ) dedim. ʃundɑɣ oltū(ɾ)sɑm lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ iʃiktin kijiptu. ziwidixɑn

joq, qeni ɑdɑʃ ziwidixɑn desɛm, qojɑŋlā(τ) ɑdɑʃ ɑndɑɣ ziwidixɑnni, dijtu. ɑxʃɑmlixtɑ oltuτup ɣittɛj bijni qojdi, iʃtmɛs wolɑp oltū(τ)sɑm, dzɛτttɛj bijni qojdi, ziwidixɑn tujxustɑ qojɑp sɑldi woɣɑj, xidzil qi(l)mɑj dɛp oltū(τ)sɑm koτttɛj bijni qojutu. ziwidixɑndin jɑτim (τɑjim) bij jeniptu.

ziwidixɑnni tɑwiɣɑzdɑ tɑʃliwetip bijɑn kijdim ɑdɑʃ dijtu. osā(τ)ɣɑq ziwidixɑnniŋ qeʃ(i)qɑ ikkindzi tʃiqmiduq.

eqilliq wizir

ئېيتىپ بەرگۈچى: كېرىيە ناھىيىسى قاچۇندىن ئابۇبەكرى نىياز
1956. 11. 27

bir pɑdiʃɑniŋ ytʃ wizirisi wejkɛn. pɑdiʃɑ ytʃ wizirimni sinɑp bɑqɑj̃ dɛp ɑldiɣɑ qɑtā(r) tū(r)ɣuzdi. pɑdiʃɑ turup mɑndā(ɣ) bālɑ t ɷ rusqɑ qā(r)lɑp, tiʃiq, tɛ(pi)p kij, dɪdi. heliqi wizir jugurup tɑlɑɣɑ tʃixti. tɑlɑdɑ ɑptɑpliq ɷ qu(r)dɑ bir jɑliŋɑtʃ oltuɾup, ij wizir, n ɛ̄ gɛ wɑris ɛ̄ (n), dɪdi. heliqi wizir: tʃiq, tɛ(pi)p kijgin, dɪdi, dɪbdi, nɪmigɛ qā(r)lɑp dɪdi, dɛp sō(r)di. bālɑ t ɷ rusqɑ qā(r)lɑp, dɪdi. heliqi jɑliŋɑtʃ: xɑrɛt ɛkijgin dɪdi. heliqi wizir tʃiqip xɑrɛtni elip kijdi. heliqi jɑliŋɑtʃ: ij xɑrɛt n ɛ̄ gɛ wɑrisɛ(n), dɛp sō(r)di, heliqi xɑrɛt: pɑdiʃɑ qitʃiriptimiʃ dɪdi. jɑliŋɑtʃ: sɛn kirip, øjnyŋ wɑsisi tʃy(ʃy)p kɛtkɛn oxʃɑjtu, gɛp qilmɑj, ʃuni qeqip bɪrip tʃiqsɑŋ, pɑdiʃɑ gɛp sō(r)mɑjtu, dɪdi. xɑrɛt kirip gɛp sō(r)mɑj wɑsini qeqip bɪrip gɛp qilmɑj tʃi(qip)kɛtti. jine bir wizirni tɑmɣɑ bij qā(r)lɑp, tʃiq, tɛ(pi)p kijgin dɪdi. heliqi jɑliŋɑtʃ turup ij wizir n ɛ̄ gɛ wɑris ɛ̄ (n) dɛp sō(r)di. wizir turup dɪdiki: pɑdiʃɑ tʃiq, tɛ(pi)p kijgin, dɪdi.

nɪmigɛ qɑ(r)lɑp dɪdi, jɑliŋɑtʃ: tɑmɤɑ qā(r)lɑp, dɛp dzuwɑp b ɛ̄ (r)di. hɑzir bir sugɑɤtʃi ɛkijgin, dɪdi. wizir sugɑɤtʃini elip kiribdi, ij sugɑɤtʃi n ɛ̄ gɛ wɑris ɛ̄ (n) dɛp sō(r)di. sugɑɤtʃi: pɑdiʃɑ qitʃiriptimiʃ, dɪdi. sɛn hāludɑ lɑjni ɪtip, gɛp qilmɑj kirip, suwiɤi tʃy(ʃy)p kɛtkɛn oxʃɑjtu, ʃuni sugɑp bɪrip tʃiq, pɑdiʃɑ sɛndin gɛp sō(r)mɑjtu, dɪdi. jinɑ bir wizirgɛ sɑqilini bir sijlidi, beʃ(i)ni bir sijlidi, tʃiq tɛ-(pi)p kijgin dɪdi. heliqi wizir jugurup tɑlɑɤɑ tʃiqti. heliqi jɑliŋɑtʃ, hɛj wizir n ɛ̄ gɛ wɑris ɛ̄ (n), dɛp sō(r)di. wizir turup ejttiki: pɑdiʃɑ, tʃiq, tɛ(pi)p kijgin, dɪdi. jɑliŋɑtʃ: nɪmigɛ qā(r)lɑp dɪdi, dɛp sō(r)di. sɑqilini bir sijlidi, be-ʃ(i)ni bir sijlidi, tʃiq, tɛ(pi)p kijgin, dɪdi, heliqi wizir. sɛn tʃiqip sɑqili qɑrɑ, beʃ(i)niŋ tyki ɑq ɛdɛmdin bijni ɛkijgin dɪdi. heliqi wizir tʃāsuniŋ itʃini jugurup istɛp kɪlitti, bir kōtʃidin bir ɛdɛm tʃiqti. u ɛdɛmniŋ utʃus(i)tɑ ʃyk jydyglyg, qol(i)dɑ hɑsɑ, pātʃiqidɑ tʃ ɷ ruq. qā(r)lisɑ, u ɛdɛm sɑqili qɑrɑ, beʃ(i)niŋ tyki ɑq ɛdɛmkɛn. ij ɛdɛm sizni pɑdiʃɑ qitʃiritu, dɛp heliqi ɛdɛmni elip kɛldi. jɑliŋɑtʃ, ij ɛdɛm, siz n ɛ̄ gɛ wɑrisiz, dɛp sō(r)di. pɑdiʃɑ qitʃiriptimiʃ, dɛp dzuwɑp b ɛ̄ (r)di. siz qō(r)qmɑŋ, pɑdiʃɑ sizdin gɛp sorutu; sizniŋ

saqiliŋiz qariken, beʃiŋizniŋ tyki aq ken, sewep nɪme, dep sō(r)sa, saqilimdin beʃimniŋ tyki jigim(e)beʃ jaʃ tʃoŋ, deŋ dɪdi. heliqi edem, esselamu elejkym padiʃaji alem dep, padiʃaniŋ aldiɣa kijdi. padiʃa turup ejttiki, ij edem, sizniŋ beʃiŋizniŋ tyki aqken, bu saqiliŋiz qariken, sewep nɪme dep sō(r)di. heliqi edem: saqilimdin beʃimniŋ tyki jigim(e)beʃ jaʃ tʃoŋ, dɪdi. sewep nɪme dep padiʃa jina sō(r)di. heliqi edem, anamdin tuɣulɣan waxtimda beʃimniŋ tyki wilen tuɣuluptimenken, jina jigim(e) beʃ jaʃqa kijgen waxtimda saqilim tʃiqiptu, dep heliqi edem tʃi(qip)ketti. padiʃa ejttiki, ij wizirlā(r), saŋa buni kim ygytyp qojdi, dɪbdi, wizirlā(r) dɪdiki, Yzymyz byldyk. ij wizir, sen mɪniŋ dilimdiki iʃni qajdaɣ bilisē(n), dep sijaset qi(li)bdi, wizirlā (r) turup ejtti: talada bir jaliŋatʃ ō(l)turutu, ʃu ygytyp qojdi, dɪdi. padiʃa dɪdiki, hazir jaliŋatʃni elip kijgin, dep emir qildi. wizir jug(r)up jaliŋatʃniŋ qeʃ(i)qa tʃiqti. ij edem sɪni padiʃa qitʃqiritu, dɪdi. qajdaɣ qi(li)tken, padiʃa mɪni, mɪniŋ quŋamda tambal bō(l)musa, utʃamda køŋlek bō(l)musa, men jaliŋatʃ padiʃaniŋ jeniɣa kijmejtmē(n), dɪdi. wizir kirip padiʃaɣa aŋlatti. padiʃaɣa aŋlitibdi, padiʃa ij wizir ɣezinige kirip ɪgin etʃiqip kijgyzyp ekijgin dep emir

qildi. wizirlā(r) ɣɛzinigɛ kirip birsi ɑldi ɑltun nɛʔlɛj, birsi ɑldi q ω luɣɑ ɑltun tɑdz, bijsi ɑldi jɑxʃi bir ton, birsi ɑldi q ω luɣɑ ɑltun kɛmɛr, ɛtʃiqip jɑliŋɑtʃqɑ kijgyzdi. jɑliŋɑtʃ pɑdiʃɑ sypɛttɛ bir jigit boldi. pɑdiʃɑniŋ qeʃ(i)qɑ kirdi. ɛssɛlɑmu ɛlɛjkym, pɑdiʃɑji ɑlɛm. wɑ ɛlɛjkym ɛssɛlɑm, ij ɛdɛm, siz nɛ̄din dɛp sō(r)di. heliqi jigit dɪdiki: mɛn muʃu ʃɛhɛrdin. siz kimniŋ bɑlisi dɛp sō(r)di. mɛn pɑlɑni bir bɑjniŋ bɑlis(i)tim, biz ytʃɛjlɛ bij tuqqɑndyk, jɪgili joq, kijgili joq, bir ɑkɑm ɣorɑ jɪgili berip ɣoruɣɑ qej(i)lip Ylɛp qā(l)ɣɑn, bir ɑkɑm yʐmɛ jɪgili berip yʐmigɛ qej(i)lip Ylɛp qɑ(l)ɣɑn, mɛn isliniŋ ɑptɑpliq oqū(r)dɑ olturubdim, dɪdi. siz tɑlɑdɑ olturup mɪniŋ dilimdiki iʃni qɑjdɑɣ bildiŋiz dɛp sō(r)di.

bālɑ torusqɑ qā(r)lɑp tʃiq, tɛ(pi)p kijgin dɪdi, dɛbdi, wɑsisi tʃy(ʃy)p kɛtkɛn tʃeɣ(i)wā(r), xɑrɛt ɛkijgin dɛbdim, jɑnɑ bir wizir tɑmɣɑ qā(r)lɑp tʃiq, tɛ(pi)p kijgin dɪdi dɛbdi, tɑmniŋ suwuɣi tʃy(ʃy)p kɛtkɛngɛ oxʃɑjtu, bir suwɑɣtʃi ɛkijgin dɛbdim, jinɑ bir wizir beʃ(i)ni bir sijlidi, sɑqil(i)ni bir sijlidi, tʃiq, tɛ(pi)p kijgin dɪdi dɛbdi, beʃ(i)niŋ tyki ɑq, sɑqili qɑrɑ bir ɛdɛm ɛkijgin dɪdim, pɑdiʃɑ turup dɪdi, sɛn nɑjiti eqilliɣ ɛdɛmkɛn, dɛp ytʃ wizirniŋ ō(r)nuɣɑ heliqi jɑliŋɑtʃni wizir qildi. ij wizir, sizniŋ etiŋiz nɪmɛ dɛp sō(r)di. mɪniŋ etim ɑjɑs dɪdi. wizir bilɛn pɑdiʃɑ bɛʃ - on

kyn bir øjdɛ oltū(r)di. wizir turup dɪdiki, ij pɑdiʃɑji ɑlɛm, islɛ jezidiki ø̄ (j)gɛ tʃiqip bō(l)ɣutʃilɛkki bir x ɷ tun ɛ(li) pb ɛ̄ (r)sɛk, b ɷ lɑmtiki, dɛbdi, pɑdiʃɑ ejttiki, nɑjiti jɑxʃi b ɷ lutu. wizir bir kyni jolɣɑ tʃiqti.bir ɛd ɛmniŋ ā(r)qis-(i)tin jɛtti. ij ɑkɑ n ɛ̄ gɛ bɑrisiz, dɛp sō(r)di. heliqi ɛdm ø̄ (j)gɛ bɑritm ɛ̄ (n) dɪdi. billɛ kɪtili ɑkɑ, dɛp billɛ mɑŋdi. bir j ɛ̄ (r)gɛ berip, ɑkɑ bir tɑj - tYkyn minip kɛtsɛk dɪdi. heliqi ɛdɛm dɪdi: buj ɛ̄ (r)dɛ jɑ ɪg ɛ̄ (r), jygɛn bō(l)musɑ ɛlliniŋ kønd ɛ̄ (r)migɛn tejini qɑjdā(ɣ) minip kɪtis ɛ̄ (n)? jinɑ bij j ɛ̄ (r)gɛ bā(r)di, heliqi wizir turup ejtti: ɑkɑ mijɛgɛ bir kɛwryk se(li)p q(oj)ɑp kɛtsɛk dɪdi. heliqi ɛdɛm dɪdi: jɑ buj ɛ̄ (r)dɛ tʃot bō(l)musɑ, jɑ k ɛ̄ kɛ bō(l)musɑ, jɑ jeqindɑ dirɑx bō(l)musɑ,bij ɛ̄ gɛ qɑjdā(ɣ) kɛwryk se(li)p q(oj)ɑpkɪtis ɛ̄ (n), dɪdi. jinɑ bir j ɛ̄ (r)gɛ bā(r)di. ɑkɑ Yjiŋizniŋ dɪmi bā(r)mɑ dɛp sō(r)di. heliqi ɛdɛm dɪdiki: hoj, bu dɪmi jɔq øjmu bā(r)mikinɑ dɪdi. jinɑ bir j ɛ̄ (r) gɛ bā(r)di, ɑkɑ, Yjiŋizniŋ tʃiriɣi bā(r)mɑ dɛp sō(r)di. tʃiriɣi joq øjmu bā(r)mikinɑ dɛp nɑjiti ɑtʃtʃiɣlidi. heliqi

ɛdɛm øjgɛ bā(r)di. unuŋ nɑjiti tʃirɑjliɣ bir qizi bejdi, qizi sō(r)diki: ij dɑdɑ hɛr dɑjim bij jɛ̄ (r)gɛ bā(r)silɑ, tʃirɑjliɣ kɪlittilɛ, bu nowɛttɛ nɑjiti ɑtʃtʃiɣlɑp kɪplɑ, bij kiʃi bilɛn bir nɪmɛ dij(i)ʃip qɑllimiki dɛp sō(r)di. bir jɛ̄ (r)gɛ kɛ̄ (l)-sɛm bir oɣri ā(r)qɑmdin jɛtti, dɛp wizirniŋ qi(l)ɣɑn gɛplirini qiziɣɑ dɛbdi, qizi turup hɑ dɑdɑ ʃunuŋɣimu ɑtʃtʃiɣlɑplɑ, tɑj - tYkyn tutup minip kɛtsɛk dɪgini birdin hɑsɑ elip tej(i)nip kɛtsɛk dɪgini, kɛwryk sɛ(li)p qojsɑq dɪgini siz kitʃikkɛn, mɛn joɣɑn kɛn, mɛn jydywɑlɑj dɪgini, Yjyŋizniŋ dɪmi bā(r)mu dɪgini jɑmɑn sɪgiŋiz bā(r)mu dɪgini, Yjyŋizniŋ tʃiriɣi bā(r)mu dɪgini tʃirɑjliɣ qiziŋiz bā(r)mu dɪgini, dɪdi. dɑdisi gɛp qilmɑj kirip øjdɛ jɑtti. heliqi qiz bɑliniŋ bir dɑnɛ dɪdiki bejdi, dɪdɛk bilɛn billɛ jɑɣ, goʃ biɛn jɑxʃi bir kYmɛʃni sɑldi, kYmɛʃni ɛ(li)p q(oj)ɑp bir qɑzɑn tʃøtʃyrini ɛtti, rɑs bij ɑjɑqqɑ jyz jeɣidin, tʃøpliridin ussup bir nɑnni jepip kymɛʃni dostuɣɑnɣɑ jøgɛp, ij dɪdɛk ā jɛ̄ (r)dɛ bir ɛdɛm jetip qɑ(li)ptu, ɑpir(ip) pɪrip kɪlɛm-sɛ̄ (n) dɪbdi, ɑpir(ip) pɪrip kɪlɛj dɪdi. gɛp sō(r)musɑ gɛp qilmɑj bɪrip kɛ̄ (l)gin, nɪmɛ dɛp iwɛtti dɛp gɛp sō(r)sɑ, hɑwɑ mɑnɑm, jultuz ɣɛliwɛ, ɑj pytyn dɛp bɛ̄ (r)gin dɪdi.

bilɛms ɛ̄ (n) dɪdi, bylytm ɛ̄ (n) dɪdi, dɛp bɑqqinɑ qeni dɪbdi, sɑjiqi gɛplini dɪdi. hɛ mɑŋ, dɛp dɪdɛkni jolɣɑ sɑldi. dɪdɛk ɑʃni, kYmɛʃni kYtyrɛp bir jɛ̄ (r)gɛ beribdi, dɪdɛkniŋ bir ɑdiʃi uʃridi, hoj dɪdɛk sɪniŋ mɛndin bɪlɛk bir n ɛ̄ (r) sɛŋ bɑ̄(r)ɣɑ oxʃɑjtu. dɛp kɑlliɣɑ ikki hɑppɑ, qoŋɣɑ ikki pɑʃpɑ bilɛn urdi. kYmɛʃniŋ putʃuqini jɪwɑldi. ɑʃniŋ jyz jeɣini, tʃYpini itʃiwɑldi. putʃuq kymɛʃni, sujuq ɑʃni kYtyrɛp wizirniŋ qeʃ(i)qɑ bɑ̄(r)di. hoj ɑkɑ, xenim muʃuni sizgɛ iwɛtibdi. hɛ, ɛkiliŋ, xeniŋiz nɪmɛ dɛp iwɛtti? dɪdɛk turup dɪdiki, hɑwɑ mɑnɑm, jultuz ɣɛliwɛ, ɑj pytyn dɛp iwɛtti. xeniŋizɣɑ iwɛtkili heʃ n ɛ̄ (r)sɛm joq, ɑʃu sYgɛttin bir siqim ʃiwiq ɛkiliŋ dɪdi. dɪdɛk berip bir siqim ʃiwiqni elip kɛldi. dostuɣɑnɣɑ jøgɛp, xeniŋiz gɛp qilmisɑ, gɛp qilmɑj ø̄ (j)gɛ ɛkirip dɔstuɣɑnni nɪmɛ dɛp b ɛ̄ (r)di dɪsɛ, hɑwɑ ɷ tʃuq, jultuz tʃ ɷ tʃuq, ɑj putʃuq dɛp b ɛ̄ (r)di dɛŋ dɪdi. hoj dɪdɛk sɛn kYmɛʃniŋ putʃuqini, ɑʃniŋ jyz jeɣi bilɛn tʃYpini nɛ̄gɛ bɛ̄ (r)diŋ, dɛp dostuɣɑndiki ʃiwiqni elip heliqi dɪdɛkni ū(r)di. dɑdisi uxluɣɑn j ɛ̄ (r)din q ɷ pɑp ɑritʃiliwɑtti. u wizir jenip ʃ ɛ̄ (hɛr)gɛ kijip kɛtti. pɑdiʃɑ turup ejttiki: ij

wizir n ε̄ gε bā(r)diŋiz. wizir: siligε x ω tun gεplεʃkili beribdim, dɪdi. mεn bō(l)sαm kαttα bir pαdiʃα bō(l)sαm, siz bō(l)siŋiz ytʃ wizirniŋ ō(r)niɣα bō(l)ɣαn bir wizir bō-(l)siŋiz mɪniŋ αt-αw(r)ujumni buzup, pijαdε tʃiqipsiz, bunuŋ bijni hεrgiz αndā(ɣ) iʃni qilmαŋ dɪdi. jαnα bεʃ-on kyn øtti. wizir turup x ω tunni bir gεpliʃip kijsεm b ω-lαmtiki dɪdi.pαdiʃα toxtαŋ dεp Yzi minitqαn bir αtni t ω-qup b ε̄ (r)di. wizir αtqα minip, qizniŋ qeʃ(i)qα tʃiqip tojluqni ytʃ dαnε gōhεrgε gεpliʃip kijdi. pαdiʃα ejtti, ij wizir tʃiqip kεldiŋizmu? wαj, tʃiqip kεldim. ij wizir αt jαxʃi, αbdαn αtmikεn? wizir: wαj pαdiʃαji αlεm, nαjitεn jαxʃi, bɪlεn αtkεn, ʃuɣunisi bir kαlα ɪmip se(li)mmidiki dεjt-m ε̄ (n) dɪdi. pαdiʃα ejtti, hαzir αtni ā(l)ɣαn εdεmni elip kijgin, dɪdi. u αtni ā(l)ɣαn εdεm kεldi. ij εdεm, αtni qαj-dā(ɣ) beqibdiŋiz, dɪdi. u εdεm ejttiki, wαj pαdiʃαji αlεm, bu αtniŋ αnisi Ylεp qelip, bir zαtliɣ kαlimiz bejdi, ʃuni ɪmitip beqibdyk, dɪdi.pαdiʃα ejtti, ij wizir, bunuŋ kαlα εmgin(i)-ni qαjdα(ɣ) byldyŋ dɪdi. wizir ejtti, ij pαdiʃαji αlεm, sudin tʃiqi(p) p ω lαp ā(r)qα pαtʃiqini silkijtkεn, ʃuŋα kαlα ɪmip se(li)mmidiki, dɪdim. pαdiʃα mijεgε nαn εtʃiqiŋlā(r) dɪdi. nαnni jεp olturup, wizir: ij pαdiʃαji αlεm, islε bir nαwαjniŋ

bɑlisimidiliki dɪdi. ɑɤizdin tʃiqā(r) hɑmɑn pɑdiʃɑ, hɑzir ɑnɑmni qitʃiriŋlā(r) dɪdi. ɑnisi jɪtip keldi. pɑdiʃɑ: ij ɑnɑ mɛn kimniŋ bɑlisi dɪdi. ɑnisi wɑj bɑlɑm, siz mɪniŋ bɑlɑm, dɑdiŋiz pɑlɑni pɑdiʃɑ dɪdi. pɑdiʃɑ rɑstiŋizni dɛŋ, mɛn sizni øltyryt-mε̄(n) dɪdi. wɑj bɑlɑm mɛn pɑdiʃɑdin bir kɑm qix dɑnɛ qiz tuqqɑn. jɑnɑ eɤij qɑttim. pɑdiʃɑ ʃikɑrɤɑ mɑŋdi, ɛmdi sɛn qiz tuɤsɑŋ Yzɛŋnimu kYmytε̄(n), bɑlɑŋnimu kYmyt-mε̄(n) dɛp ɛmir qilɤɑn. pɑdiʃɑ ʃikɑrdin kε̄(l)gytʃɛ qiz tuɤdum. ɑɤziɤɑ ɛmtʃɛk sā(l)mɑj bɑzā(r)niŋ itʃini bɑqsɑm bir nɑwɑjniŋ xot(u)ni ɷ ɤɑl tuɤuptu, ʃunuŋɤɑ tigiʃip bɑqqɑn. sizniŋ ɛsli tYrɛlgɛn jɪriŋiz nɑwɑjniŋ bɑlisi. ɑɤziŋizɤɑ ɛmtʃɛk selip bɑqqɑn ɑniŋiz mɛn, dɑdiŋiz pɑlɑni pɑdiʃɑ dɪdi. pɑdiʃɑ ejtti, ij wizir mɪniŋ pɑdiʃɑniŋ ɛmɛs, nɑwɑjniŋ bɑli-s(i)liqimni qɑjdā(ɤ) byldyŋ, dɪdi. wizir ejtti: ij pɑdiʃɑji ɑlɛm, nɑnniŋ oŋ jyzigɛ bij, tɛtȳ(r) jyzigɛ bij qā(r)lɑ(p) peqip jɛjtlikɛn, ʃuŋɑ nɑwɑjniŋ bɑlis(i)mikin dɛbdim, dɪdi. bɛʃ-on kyn øtti. wizir: ij pɑdiʃɑj ɑlɛm x ɷ tunni ɛkε̄(l)-sɛk b ɷ lɑmtiki dɪdi. pɑdiʃɑ jɑxʃi b ɷ lutu, dɛp ɤɛzinidin ytʃ dɑnɛ gōhɛr ɛ(li)p pɛ(r)di. pɑdiʃɑ: ij wizir gōhɛr jɑxʃimikɛn dɪdi. wizir: wɑj pɑdiʃɑji ɑlɛm, nɑjiti jɑxʃi, bɪlɛn

gōhɛrkɛn. moʃu bijsiniŋ itʃidɛ bij dzandā(r) bā(r)mikin dɛjtm ɛ̄ (n) dɪdi. padiʃa gōhɛrni tʃeqiŋlā(r) dɪdi. wizir, ij padiʃaji alɛm, gōhɛrni tʃaqmisaq, bir gōhɛr dɪgɛn bir ʃɛhɛrniŋ bahasi, dɪdi. padiʃa: jaq, tʃeqiŋlā(r) dɪdi. gōhɛrni tʃaqti, itʃidin bir danɛ qurut køk majsa tʃiʃlɛlig tʃiqti. padiʃa: ij wizir, ja d ɛ̄ zi bō(l)musa, ja tʃeki bō(l)musa bunuŋ itʃidɛ dzandā(r) bā(r)liqini qajdā(ɣ) byldyŋ dɪdi. wizir: q ω lamɣa issiɣ urunubdi, ʃuŋa dzandā(r) bā(r)miki(n) dɪbdim, dɪdi. padiʃa bɪlɛk jana bir gōhɛr e(li)p b ɛ̄ (r)di. padiʃa: ij wizir, x ω tʃunni ɛkilɛmsiz, dɪdi. wizir ɛkilɛj dɪdi. padiʃa ɛmisɛ, x ω tunni ɛkiliŋ, ɪginma kijmisun, jaliŋatʃma k ɛ̄ (l)misun, pijadima maŋmisun, ulaqqima minmisun, sykygima tʃiqmisun, paltuktima tu(r)misun, dɪdi. wizir jaxʃi b ω lutu, dɛp qassap baziriɣa bā(r)di. bɛʃ - tøt qojnuŋ taʃ etini sojdā(r)di. sɛjpuŋ qeʃ(i)qa bā(r)di, ytʃ - tøt j ɛ̄ (r)din qadap bij tʃapan tɛjjā(r) qildi. xarɛt qeʃ(i)qa bā(r)di, bir pɛltɛŋni tɛjjā(r) qildi. qizniŋkidɛ ba(r)di, qizniŋ itʃigɛ hɛr tyrlyg ɪgin - ajaɣlā(r) kijgyzdi. teʃ(i)qa goʃ tʃapanni kijgyzdi. qizni pɛltɛŋgɛ aldi, wizir ikki tɪrɛptin tutup kyt ɛ̄ (r)di. apirip

pαdiʃαniŋ pαltukus(i)tα qojdi. pαdiʃα ʃundαɤ qā(r)lidi, qip-qizil goʃ kYrɛndi, jαnα bir qā(r)lidi, hɛr qismα ɪgin bilɛn kyrɛndi, jαnα bir qā(r)lidi jα sykygɛ tʃiqmαptu, jα puti pαltuktα tū(r)mαptu. ʃuni kø(r)di. wizir qizni pαdiʃαɤα nikα qildi. ulā(r) b ɷ luʃαp ʃu øjdɛ qαldi.

x x x

muhurluɣ dzi

ئېيتىپ بەرگۈچى: كېرىيە قاچۇندىن ئابۇبەكرى نىياز.
1956. 11. 27

tɛriqi bir miŋ ytʃ jyz ottuz t ɷ xi, jilɑn, dzydzi jiliniŋ kirginidɛ mɛnki ɑʃxɑnɑ kɛntilig qerin ʃɛhɛrlig pāni ɣ ɷ-dzikɑmniŋ oɣli qɑzinɑxun, tʃYmytʃɑxun, tɑwiqɑxunlɛr durmiz, ɑndɑɣ ixrɑri ʃɛri qilduqki, tʃYtʃyriwejkɑmniŋ oɣli mɑntɑ ɑxun, jutɑzɑ hɑdzimniŋ qizi qɑtlimixɑnni mɛn mɑntɑ ɑxun ɑ̄(l)ɣili on kɑm toqqus kyn b ɷ lɑwidi, mɛn mɑntɑ ɑxun x ɷ tunum qɑtlimixɑnni ɑʃ ɪtip bɪriŋ dɪbdim, x ɷ-tunum qɑtlimixɑn tʃYtʃyrigɛ z ɛ̄ (r)dɛk, gɑŋpɛngɛ tuz, hɑlwuɣɑ pū(r)tʃɑq, poluɣɑ tʃɑmɣū(r) selip ɑʃ ɪtiptu. buni sizgɛ kim ygɛtti dɪsɛm, dɑdɑm jutɑzɑ hɑdzim, ɑnɑm mɛmpɛzixɑn dɛjtu. ɑniŋiz bilɛn dɑdiŋiz nɑhɑjiti ɛski ɛdɛmikɛn, dɪsɛm, x ɷ tunum qɑtlimixɑn tʃɑtʃrɑp kɪlip mɛn mɑntɑ ɑxunni ikki pā (r) tʃɛ qilip ɑtqinidɑ, dɑdɑm tʃYtʃyriwejkɑm kirip: qɑjdɑɣ, mɛzlim kiʃi dɪgɛn ɛr kiʃini

tʃuwup ikki pā(r)tʃɛ qilip ɑtidu dɛp ā(r)qis(i)qɑ jenip qɑlpɑqlirini qiŋlɑp, qɑzɑn ʃɛridin kirip, tʃYmyʃ dɛrwɑzisi bilɛn tʃiqip, ɑjɑq nɛ̄ pilirigɛ minip q ɷ ʃuq hɑsilirini tejinip, jeʃil hɛlɛmlirini qoltuqlɑp, dostuɣɑn mɛjdɑniɣɑ tʃiqip, sɛp rɑs b ɷ lɑp tū(r)di. ɛltʃigɛ̄ (r)likkɛ siqmɑq ɑxunni iwɛtti. siqmɑq ɑxun jɪtip bā(r)ɣutʃɛ ɑtiliri jutɑzɑ hɑdzim, ɑnisi mɛmpɛzixɑn, qizi qɑtlimixɑnlɛr kirip ʃɛndziŋpo idɑrisi tʃinɑntʃɛ dɑrinɣɑɛ̄zi qilɣinidɑ xoʃɑŋ top beʃim, ʃuʃɑŋ dōɣi wegimgɛ pijlinip tʃiqqɑnliridɑ jut kɑttiliri lɪgɛn hɑdzim, kāsɑŋ ɣ ɷ dzikɑm, tɑwɑq ɑxunlɛr ɑriɣɑ tʃyʃyp, umdɑɣ iʃni hɛrgiz qilmiɣɑndur dɛp ɑtisi jutɑzɑ hɑdzim, ɑnisi mɛmpɛzixɑn, qizi qɑtlimixɑnlɛrni qitʃqirip elip kɪlip, qɑtlimixɑndin gɛp sorɑp, qɑtlimixɑnniŋ tʃYtʃyrigɛ zɛ̄ (r)-dɛk, gɑŋpɛngɛ tuz, hɑlwiɣɑ pū(r)tʃɑq, poluɣɑ tʃɑmɣū(r) selip ɛtkini rɑsliqi tʃiqip bunuŋ bijni umdɑɣ ɑʃ ɛtmɛs boldum, qɑtʃɑn ʃu ɑʃni mɛn ɛtsɛm, mɛn qɑtlimixɑnni jɑqqɑ selip puʃurup, ɑnɑm mɛmpɛzixɑnni qɑzinɑxunlɛrgɛ selip puʃurup, dɑdɑm jutɑzɑ hɑdzimni qɑsqɑnɣ ɷ dzikɑmɣɑ selip puʃurup, ɑjɑq ɑxunlɛrgɛ elip, kojzɑ bäjlɛrni selip, dostuɣɑn mɛjdɑniɣɑ e(li)p kɪlip hɛmmini kɑmtu qilip, hɑmhɑm dɛrwɑzisidin øtkyzɛp kikirtɛk jolliridɑ mɑŋdurup ɑtʃtʃiɣ

ytʃɛgisidɛ tū(r)ɣuzup qō(r)sαq zindαnidα bir kɪtʃɛ - kyndyz jālαp køt dɛrwαzisidin bαjαwαnɣα pālisα, ɛslα wαbαl bolmαjdur dɛp ixrαrimizdin muhurluɣ dzi toxtutup qojduq. mɛdzlïstɛ imαmi supur αxun, muɛzzin tαxtα n ω ɣutʃ-αxun, gɛzni top beʃim, tykyʃ dōɣilɛr ʃαjit.

3. تىل ئۆمەنلەش

1956.12.9 (چىرادىن خاتىرىلەنگەن)

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئەركىن ئېلى، لەقەمى: خاپان

1. tøt αlα wεl ujɣα tøt αlα wεl tøʃtā(r)tqu.

تۆت ئالا بەل ئۆيغا تۆت ئالا بەل تۆشتارتقۇ.

2. tøt køk ɪʃεkkε tøt køk tøʃtā(r)tqu.

تۆت كۆك ئېشەككە تۆت كۆك تۆشتارتقۇ.

3. qiljō(r)ɣα qil tYpys(i)tε jōɣuljαl(i)ɣαjmu, jōɣul(i)-jαmmiɣαjmu?

قىلىيورغا قىل تۆپىسىدە يورغىلىيالىغايمۇ، يورغىلىيالمىغايمۇ؟

4. bij beɣijtαq beɣijtαq, bαɣri qαrα beɣijtαq

(ئۇن قېتىم تەكرارلاش كېرەك)

بىر بېغىرتاق بېغىرتاق، باغرى قارا بېغىرتاق.

5. syzyk sunuŋ b ω jidα seriɣ sYgεtniŋ tywidε mɪniŋ bir dzup seriɣ sijliɣ sundukum bejdi, jildα bir dzup seriɣ sijliɣ sunduklαjtti, bi jil n $\overline{\varepsilon}$ dε seriɣ sYgεtniŋ tywidε bij dzup seriɣ sijliɣ sunduk sundukliɣαntu?

سۈزۈك سۇنىڭ بويىدا سېرىق سۆگەتنىڭ تۈۋىدە مېنىڭ بىر جۈپ سېرىق سىلىق سۇندۇكۇم بارىدى، يىلدا بىر جۈپ سېرىق سىلىق سۇندۇكلايتتى، بۇ يىل نەدە سېرىق سۆگەتنىڭ تۈۋىدە بىر جۈپ سېرىق سىلىق سۇندۇك سۇندۇكلىغاندۇر؟

6. mɛn qejnanam bilɛn bij un tasqaʃmaxtʃidim, tasqaʃsamma bij tasqaʃmaxtʃidim, tasqaʃmisamma bij tasqʃmaxtʃidim.

مەن قېيىن ئانام بىلەن بىر ئۇن تاسقاشماقچىدىم، تاسقاشساممۇ بىر تاسقاشماقچىدىم، تاسقاشمىساممۇ بىر تاسقاشماقچىدىم.

7. mɛn qejnanam bilɛn bij toxmaxlaʃmaxtʃidim, toxmaxlaʃsamma toxmaxlaʃmaxtʃidim, toxmaxlaʃmisamma toxmaxlaʃmaxtʃidim.

مەن قېيىن ئانام بىلەن بىر توخماقلاشماقچىدىم، توخماقلاشساممۇ توخماقلاشماقچىدىم، توخماقلاشمىساممۇ، توخماقلاشماقچىدىم.

8. ala kala qetiqi, qara kala qetiqi

ئالا كالا قېتىقى، قارا كالا قېتىقى.

9. j ɛ̄ kɛndin k ɛ̄ (l)gɛn tum qara kimxap.

يەكەندىن كەلگەن تۇم قارا كىمخاپ.

10. biznin̩ øjdɛ t ø̄ (r)dɛ tøt mɛxmɛl bøklyk dzuwan bā(r).

بىزنىڭ ئۆيدە تۆردە تۆرت مەخمەل بۆكلۈك جۇۋان بار.

4. ماقال - تەمسىللەر

△ ata kYjεp qiz al, qijɣaɣ kYjεp bøz al.

(ئىلچى)

△amjaqtim dzuda boldam, øtʃtεm g $\bar{i}$ (ji)ptā(τ) boldam.

(ئىلچى)

△ ā(l)maqniŋ b $\bar{ε}$ (τ)miki wā(τ), bā(τ)maqniŋ k $\bar{ε}$ (l)-miki wā(τ)

(گوما)

△ ā(l)maq asan, b $\bar{ε}$ (τ)mεk tεs.

(گوما)

△ anijni tapsam, minip tʃapsam.

(گوما)

△ εdεm qεdjini εdεm bil $\bar{ε}$ (τ), altun qεdjini z $\bar{ε}$ (τ)-gā(τ) bil $\bar{ε}$ (τ).

(ئىلچى)

△ εl bilεn kıŋεʃ, øz bilginiŋni qil.

(قارىقاش)

△ b $\bar{ε}$ (τ)mεsniŋ eʃi piʃmas.

(ئىلچى)

△ bεŋgi doŋɣaq kıl $\bar{ε}$ (τ), s ɷ ɣaqqa toŋɣaq kıl $\bar{ε}$ (τ).

(ئىلچى)

△ bij tʃoŋniŋ gɪpigɛ unɑ, bij kitʃigniŋ gɪpigɛ unɑ.

(لوپ)

△ pɑdiʃɑ jā(r)liɣidin jɑnmɑs, quʃ tɑlpuɣidin.

(چىرا)

△ puli bā(ʈ)ɣɑ bɑzā(ʈ), puli joqqɑ mɑzā(ʈ).

(ئىلچى)

△ toz jɑliɣɑn iʃt q ω pā(ʈ)ɣɑ ɑstidɑ Ylɛptu.

(ئىلچى)

△ toŋɣɑzniŋ tyki t ω lɑ, mojitɑpqɑ jɑjimɑjtu.

(ئىلچى) «ئادەم جىق، كارغا كەلمەيدۇ» مەنىسىدە.

△ sɑqni tɑz dɪsɛ kylgysi kɪl $\bar{y}$ (r), tɑzni tɑz dɪsɛ ølgysi kɪly(ʈ).

(چىرا)

△ qɑzɑnniŋ qɑʈisi ʃuqā(ʈ), jɑmɑnniŋ bɑlāsi.

(لوپ)

△ qɑlɣɑtʃniŋ nɪziji wā(ʈ), øjdɛ uwulɑjtu.

(ئىلچى)

△ qojlɑɣ ɛdɛm goʃ jijtkɛn, $\bar{\varepsilon}$ (ʈ)lig ɛdɛm tɑjɑq jijtkɛn.

(ئىلچى)

△ qeʈi ɑʃqɑ kɪ(li)tu, jɑʃ iʃqɑ kɪ(li)tu.

(لوپ)

△ qeʈiniŋ uzi joq, jɑʃniŋ sɪti joq.

(لوپ)

△ qeri it ūlimɑs, ūlisɑ quruq qā(l)mɑs.

(چىرا)

△ k ø̄ (ɾ)gɛn k ø̄ (ɾ)gɛnni qilā(ɾ), k ø̄ (ɾ)mygɛn nemini qilā(ɾ).

(گوْما)

△ kɪlyɾ kɪtyɾ dzɑhɑnniŋ iʃi, q ɷ sɑqni bɑqqɑn q ɷ nɑqniŋ eʃi.

(ئېلچى)

△ Yzɛm qilɣɑn gunɑɣɑ, n ɛ̄ gɛ bɑɾɑj dɑwɑɣɑ.

(لوپ)

△ øz køz øzgɛ duɾi, midɛstɑn køzgɛ duɾi.

(ئېلچى، قارىقاش، لوپ)

△ Yziniŋ Yzigɛ, t ɷ pusi kYzigɛ.

(لوپ)

△ ygɛngɛn kYŋɛl yzym piʃqitʃɛ qojmɑptu.

(ئېلچى)

△ iʃligɛn tʃiʃlijtu ～ tʃiʃlɛjtu.

(لوپ)

△ jɑtqɑ b ɛ̄ (ɾ) qiziŋni, jɑttin ɑl sYzɛŋni.

(ئېلچى)

△ jɑxʃi eʃini j ɛ̄ (ɾ), jɑmɑn beʃini.

(لوپ)

△ jɑxʃiɣɑ iʃɑɾɛt, jɑmɑnɣɑ dzuwɑlduz.

(لوپ)

△ jɑmɑndin ʃ ɛ̄ (hɛɾ) qe(li)ptu, jɑxʃidin mɑl.

(لوپ)

△ jɑmɑnɣɑ jā(ɽ) bō(l)miɣin.

(لوپ)

△ jɑmɑn kɑlɑ jā(ɽ)dɑ m ɷ ɑzjlā(ɽ).

(ئېلچى)

△ jɑmɑnniŋ jɑmini bō(l)ɣitʃɛ, jɑxʃiniŋ gɑdiji bol.

(لوپ)

△ jɑmɑn Yzini bilmɛs, kiʃini kYzigɛ ilmɛs.

(لوپ)

△ joq dɪsɛ jetip itʃiŋ, lɑj dɪsɛ syzyp itʃiŋ.

(ئېلچى)

5. تېپىشماقلار

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى قاياشتىن
1956.10.16 .ئايۈپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن

△ ɑttin ɪgiz ittin pɛs. (ئىگەر)

△ Yzi hɑwidɑ, q ɷ ŋi lɑwidɑ. (قومۇش)

△ kɑltɑ pɑnɑji, uzun sunɑji, qɑɾɑ mondziqi. (مورا)

△ tɛktʃidɛ qojɣɑndɛj, jiktʃidɛ qijɣɑndɛj. (تۇخۇم)

△ kyndyzi z ɛ̄ (ɾ)dā(ɾ), kɪtʃisi nɛmɾɑt ~ mɑmjɑt. (ئاسقۇ)

△ Yzi bij dɑnɛ, kYzi miŋ dɑnɛ. (غەلۋىر)

△ ɑsmɑnɣɑ bij dɑnɛ kɑltɛk ɑtsɑm, qɑn tʃyʃti. (جىگدە)

△ Yzi ʃyk tuɾă(ɾ), bɑlliɾi tʃɑwɑk tʃɑlă(ɾ). (تېرەك)

△ mɑŋitɑ - mɑŋitɑ bij qiɾ j ɛ̄ (ɾ)din tʃiqɑmmɑjtu. (تۈگمەن)

△ Yzi bij ɣeɾitʃ, sɑqili ikki ɣeɾitʃ. (قەلەم)

△ tʃYrisi taxta, otturisi aq paxta.

(قېتىق)

△ ol xudaniŋ bū(j)ruqi, dymbiside qū(j)ruqi, ytʃ puti wā(r), bij qū(j)ruqi.

(تارازا)

△ qap tʃyʃti, qap b ɷ lap tʃyʃti, taɣā(r)niŋ aɣzi b ɷ ɣulap tʃyʃti.

(ئۆينىڭ پوقى)

△ tyri tYmy(r) deg, japriqi kymyʃteg, jimiʃi mā(r)-dzandeg.

(جىگدە)

△ maŋsa bille maŋitu, toxtisa bille toxtajtu, ɪgizge tʃixsa, j ε̄ (r)de aɣzini etʃip qa(li)tu.

(كېپىش)

△ bir køltʃek, køltʃekniŋ itʃide bir beliq.

(چىراق)

△ qara ɪʃikem baɣlaɣliɣ, pōdiqi jaɣlaɣliɣ.

(چىراق — نىيىدىن خاتىرىلەنگەن)

△ ijan taɣ, bijan taɣ, otturisi seriɣ jaɣ.

(تاۋۇز — نىيىدىن خاتىرىلەنگەن)

6. لاپ

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن، ئېلچى، سەيدىمەت ياغ.

1956. 9. 17.

Ynmigɛn tʃiɣ tywidin tYτɛlmigɛn toʃqαn tʃiqti. putimiɣαn tʃ ɷ mαq wilε̄ (n) bij sā(l)sαm jejim pαtmαn g ɷ ʃi tʃiqti, jejim pαtmαn tʃāwisi. nɛtʃtʃɛ kynniŋ bijnidα jɪgili tujubdyk, texi bā(τ) jā(τ) misi. tykidɛ bij qαp boldi, tejis(i)tɛ bij dαp boldi, ɛtigɛnniŋ bejis(i)tα qi(l)ɣαn gɛplε̄ (τ) lαp boldi.

7. خوتەن ئېلچىدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر

(سەيدىمەت ياغ ۋە ئايشەمخانلار ئاغزىدىن)

balam jiɤ lamsijap qa(li)ptu bygɛn, anisi xɛtij(i)gɛ kɛ̄(l)gɛn tʃeɤ(i)wā(τ).

بۈگۈن بالام يىغلامسىراپ قاپتۇ، ئانىسى يادىغا كەلگەن ئوخشايدۇ.

jezida gɛp qi(l)ɤinimiz bijɛ̄(τ)gɛ tʃyʃmɛjtu, ɛjna.

يېزىدا قىلغان گېپىمىز بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدىكەن، ئەنە.

bij nā(hi)jiniŋ tɛ̄wɛsidiki ɛdɛmlɛ̄(τ) kɪ(li)tu.

بىر ناھىيىنىڭ تەۋەسىدىكى ئادەملەر كېلىدۇ.

tygmɛngɛ tʃiqmiɤan bō(l)samɤu sɛ̄(hɛτ) kijittim.

تۈگمەنگە بارمىغان بولسامغۇ، سەھەر كېرەتتىم.

ā(τ)qiŋizɤa qā(τ)limaj meŋiwejiŋ.

ئارقىڭىزغا قارىماي مېڭىۋېرىڭ.

kylyʃyp oltujli, ɛ̄(τ)ti(ø)gyn tapqili wō(l)maj qalā(τ).

كۈلۈشۈپ ئولتۇرايلى، ئەتە - ئۆگۈن تاپقىلى بولماي قالار.

hɛj - bijliji bō(l)ɤandi(n) ki(jin) køndyjɛ̄(τ)la.

ھەر بىرلىرى بولغاندىن كېيىن كۆندۈرەرلا.

xɛtmu tɛgmɛptu, pulmu tɛgmɛptu.

خەتمۇ تەگمەپتۇ، پۇلمۇ تەگمەپتۇ.

sili bilitqɑnlɑ?

سىلى بىلىدىغاندىلا؟

bizdɛj ɛdɛm t ɷ qujɑmmɑmtɑ?

بىزدەك ئادەم توقۇيالامدۇ؟

kɪwɛzni ɑz tejittyk.

كېۋەزنى ئاز تېرىيتتۇق.

ɑɣziɣɑ qā(τ)lɑp qō(j)ɣuluqidi.

ئاغزىغا قاراپ قويۇش لازىم ئىدى.

bɑlɑm ɑbdɑn tujuɣluɣ dɛp ejtip b ɛ̄ (τ)sɛ b ɷ(lu)tu.

بالام ئوبدان تۇرۇۋاتىدۇ، دەپ ئېيتىپ بەرسە بولىدۇ.

bɑʃqɑ jɑτonlidinmɑ kɪlɛmtɑ?

باشقا رايونلاردىنمۇ كېلەمدۇ؟

mɑni s ɷ jɑbdim, pitʃɑqniŋ bij xili dījtu.

مانى سورۇۋىدىم، پىچاقنىڭ بىر خىلى دەيدۇ.

mɛn kitʃig wɑxtimdɑ dɑdɑm kYnlykkɛ iʃlijtti.

مەن كىچىك ۋاقتىدا، دادام كۈنلۈك ئىشلەيتتى.

bijdɛm ʃuk oltuj(u)wɑldim.

بىر دەم شۈك ئولتۇرۇۋالدىم.

ɛ̄ (τ)tigɛ dziqjɑq ojlunup, dziqjɑq dɛp b ɛ̄ (τ)sɛm b ɷ-
lɑmtiki?

ئەتىگە جىقراق ئويلىنىپ، جىقراق دەپ بەرسەم بولامدىكىن؟

qazanni qajnitip tujup, tʃamɣū(τ)ni sɛ(li)p q ꙍ jap, un sā(li)tmiz.

قازاننى قاينىتىپ تۇرۇپ، چامغۇرنى سېلىپ قويۇپ، ئۇن سالىمىز.

q ꙍ naqniŋ unisi bij, ytʃ xil aʃ ɪtitmiz.

قوناقنىڭ ئۇنى بىر، ئۈچ خىل ئاش ئېتىمىز.

baldijdin tā(τ)tip gɛp qi(l)ɣili naqistim, iʃqa amjaxtim.

بۇرۇندىن ئاز گەپ قىلالىتتىم، ئىشقا ئامراق ئىدىم.

mandā(ɣ) oltujup gɛp e(li)p baxsa.

مۇنداق ئولتۇرۇپ گەپ ئېلىپ باقسىلا.

x ꙍ tɛnniŋ hawasi jaxʃi, kɛtʃqū(τu)n s ꙍ ɣaq b ꙍ-(lu)tu.

خوتەننىڭ ھاۋاسى ياخشى، كەچقۇرۇن سوغاق بولىدۇ.

jazlixta jamɣū(τ) øtmyʃtɛ køp jaɣitti.

ئۆتمۈشتە يازلىقى يامغۇر كۆپ ياغاتتى.

hini bij dɛmtimɛn - a?

يەنە بىر دەمدىمەن؟

mɛn pat kɪlij, dɪdim.

مەن تېز كېلەي دېدىم.

jazlixta jeliŋ ɪgin kijitu.

يازلىقى يېنىك كىيىم كىيىدۇ.

siz ε̄ (τ)tε bαzā(τ)ɣα bαjαmsiz -α?

سىز ئەتە بازارغا بارامسىز؟

bij αj qej(i)ʃip ygεngiliɣu b ɷ lā(τ).

بىر ئاي قېرىشىپ ئۆگەنگىلىغۇ بولار.

jittigjαq mαŋili.

ئىتتىكرەك ماڭايلى.

dεp bō(l)ɣutʃε kYzεmdin tαjαm - tαjαm jαʃ kɪtitu.

دەپ بولغۇچە كۆزۈمدىن تارام - تارام ياش كېتىدۇ.

jydyp, ʃundā(ɣ) ɷ tαn αtʃiqquluqidi.

يۇدۇپ، شۇنداق ئوتۇن ئاچىقاتتۇق.

dzigdiniŋ pulisi ε̄ (τ)zαn.

جىگدىنىڭ پۇلى ئەرزەن.

ʃu tʃαɣdα ɪz(i)lip kεtkεn jyj(i)kimiz ojniɣα kɪligsiz.

شۇ چاغدا ئېزىلىپ كەتكەن يۈرىكىمىز تېخى ئورنىغا كەلمىدى.

bygεn bαjαmmαjtm ε̄ (n), dɪsεm, b ɷ lαptu dijtu.

بۈگۈن بارالمايمەن، دېسەم، بوپتۇ دەيدۇ.

mεn qαjnαtqαtʃ tujαj.

مەن قايناتقاچ تۇراي.

αbdαnlisαm, ε̄ (τ)tε bā(τ)sαm dɪdi.

ئوبدان بولۇپ قالسام (ساقايسام)، ئەتە بارسام، دېدى.

maŋa numujnuŋ kɪjiki joq, dijtu

ماڭا نومۇرنىڭ كېرىكى يوق، دەيدۇ.

tuτmuʃqa tʃiqiʃiŋiz toɤτikεn dεp τuxsεt qi(l)sa, talaɤa

tʃiqijitmiz, palanniŋ oɤliɤa bijitm ε̄ (n) dɪmijtmiz.

تۇرمۇشقا چىقىشىڭىز توغرا ئىكەن دەپ رۇخسەت قىلسا،

تالاغا چىقىرىمىز، پالاننىڭ ئوغلىغا بېرىمەن، دېمەيمىز.

abdan xuwalaʃsa b ε̄ (τ)dyk, unumiɤanɤa unumaj

b ε̄ (τ)sεk ε̄ (τ)tisi mεn unuŋ bilεn b ɷ laʃmajtm ε̄ (n)

dεp b ɷ laʃmajtu.

ياخشى چىقىشىپ قالسا بەردۇق، ئۇنىمىسا ئۇنىماي

بەرسەك، مەن ئۇنىڭ بىلەن بولۇشمايمەن، دەپ بولۇشمايدۇ.

palani wil ε̄ (n) b ɷ luʃaŋ, tɪgiŋ dɪsεk, maqul tɪgij dεp

εdεmni kɪjin mat qi(li)tu.

پالانى بىلەن بولۇشۇڭ، تېگىڭ، دېسەك، ماقۇل تېگەي،

دەپ كېيىن ئادەمنى مات قىلىدۇ.

tuτmuʃ qujɤusi joq εdεmgε nɪmitʃyn mεʑbujluq qi(l)ɤan

dεp...

تۇرمۇش قۇرغۇسى يوق ئادەمگە نېمە ئۈچۈن مەجبۇرلۇق

قىلغان، دەپ. . .

hεmm(ε) εdεm oxʃaʃ tuqqan, qizniŋ jaτiɤa (<τajiɤa)

q ɷ jap b ε̄ (τ)silε.

ھەممە ئادەم ئوخشاش تۇغقان، قىزنىڭ رايىغا قويۇپ بەرسىلە.

øz ixtijɑji wilɛn ...

ئۆز ئىختىيارى بىلەن . . .

tijmiqimizɤɑ qā(τ)limɑq joq.

تىرنىقىمىزغا قاراش يوق.

ʃu gɛpni utʃtʃiɤɑnɤɑ dijwi(τi)ptu.

شۇ گەپنى ئۇچرىغان (كىشى) غا دەۋىرىپتۇ.

etiz - ɑτɛkni jiɤiʃtū(τ)ɤɑndin kɪjin kyzgi tejiɤili qoptɑq.

ئېتىز - ئېرىقنى يىغىشتۇرغاندىن كېيىن كۈزگە تېرىغىلىۋاتىمىز.

kɛtmɛŋ, kɛtmɛŋ dɛp nɛtʃtʃɛ qɑtā(τ) tostɑm, bō(l)sɑ bij kɪti(p)bɑqsun, mɛn nɪmi qi(li)tmiki.

كەتمەڭ، كەتمەڭ، دەپ نەچچە قېتىم توستۇم، قېنى، بىر كېتىپ باقسۇن، مەن نېمە قىلىمەنكىن؟

u bygɛn kɪ(li)tkɛn gɪpim joq, qɑtʃɑn bygɛn k ɛ̄ (l)mijt-kɛn, Ytʃyʃɛp qā(li)tm ɛ̄ (n).

ئۇ، بۈگۈن كېلىدىكەن، گېپىم يوق، ناۋادا بۈگۈن كەلمەيدىكەن، ئۈچلىشىپ قالىمەن.

tʃɑjni ɑzjɑq sā(l)sɑ, kɑm quwwɛt bɷlɑptu, dijtmiz.

چاينى ئازراق سالسا، قۇۋۋەتسىز بوپتۇ، دەيمىز.

V خوتەن دىيالېكتىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق سۆزلىرى

α

αbdαn ئوبدان

αbdαnlα ياخشىلان-، ياخشىلاناق، ياخشىلىنىش

△ αbdαnlisαm ε̄ (τ)tε bαjαj.

ياخشى بولۇپ قالسام، ئەتە باراي.

āpiτidε bolmαq پەيدا بولماق، كۆزگە كۆرۈنمەك

āpitollαʁ ~āpitolluʁ قاۋۇل، مەزمۇت

△ āpitollαɣ εdεm bō(l)simu ō(τ)midα mɪniŋ αldimɣα ytεmmijtu.

هەر قانچە قاۋۇل ئادەم بولسىمۇ، ئورمىدا مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتەلمەيدۇ.

αʃlα - ~ αhɬα- ئاتلا -، ئاتلىماق، ئاتلاش

αʃliɣ ~ αhɬiɣ ئاتلىق، ئېتى بار

αʃmiʃ ئاتمىش (سان)

ādzα- ئاجرا-، ئاجرىماق، ئاجراش

ādzαq

△ αʃnisi joq ādzαqlā(τ) (خەلق قوشىقى)

ɑxtu(ɽ)-	ئاغدۇر- ، ئاغدۇرماق، ئاغدۇرۇش
△ jɛ̄(ɽ)ni ɑxtuj(u)tmiz.	يەرنى ئاغدۇرىمىز .
ɑdɑlɑ-	تازىلا- ، تازىلىماق، تازىلاش
ɑzmɑ	شارقىراتما
△ eɽiqiŋɣɑ su kɛldi, ɑzmɑ - ɑzmɑ ʃɑqiɽɑp.	(خەلق قوشىقى)
ɑɽɑm ～ ɑjɑm	ئارام
āɽɛk	سۇغىرىش ئېرىقى
ā(ɽ)pɑ	ئارپا
ā(ɽ)ɣ(u)mɑq	ئارغۇماق ～ ئارغىماق ئات
ā(ɽ)qɑ	ئارقا
ɑɽmɑn	ئارمان
ɑɽun ～ ɑɽɑn	ئاران، ئاز
ɑɽitʃilɑ-	ئايرىماق، ئايرىۋەتمەك، ئارىغا كىرمەك
ɑɽilɑʃ	ئارىلاش
āsiliq	ئۇسا قىلىنغان يەر
ɑsiq-	ھودۇق - ، ھودۇقماق، ھودۇقۇش، تەمتىرەش
ɑʃqinɑ	ئاشخانا، قازناق
ɑʃun-	ئېشىن - ، ئېشىنماق، ئېشىنىش
△ jɑntɑq tʃepip ɑʃunɑmmiɣɑndi(n)kin...	ياتتاق چېپىپ ئېشىنالمىغاندىن كېيىن . . .
āqɛt	ئوقەت، مال - دۇنيا
△ dunjɑ -āqɛt	مال - دۇنيا
ɑɣji-	ئاغرى- ، ئاغرىماق، ئاغرىش
āɣ(j)ip	ئاغرىپ

āɣ(τ)ijtu ئاغرىيدۇ

alatʃi (gu) ئەلاچى

alt altini ئاستى ئاست

△ dzoziniŋ altinida nɪmɛ baj - a?

جوزىنىڭ ئاستىدا نېمە بار؟

aldū(τ)- ئالدۇر-، ئالدۇرماق، ئالدۇرۇش

aldujup ئالدۇرۇپ

aldija- ئالدىرا-، ئالدىرىماق، ئالدىراش

aldijap ئالدىراپ

aldijaŋɣu ~ aldiijaŋɣi ئالدىراڭغۇ

alman ئالغۇر

alman qā(τ)tʃiɣa ئالغۇر قارچىغا

alma - y(τy)k ئالما - ئۈرۈك

aliʃ- ئولاش-، ئولاشماق، ئولىشىش

△ āliʃip ujuptu.

ئولىشىپ ئۇرۇپتۇ.

amatʃ ئاماچ، نىشان

amdi (gu) ئەمدى

amjaq ئامراق

anā(τ) ئانار

awwapa ~ awwapi ~ ɛwapi بىشەم، كۆكەرمە

△ mɛn sɪni k ø̄ (τ)mɛmmːdim,

awwapaniŋ k ɷ tʃasida. (خەلق قوشىقى)

awwuʃ<awup uτuʃ چېلىش

āwij ئابروي

āwij qi(l)mɑq	تۈزۈت قىلماق
ɑjɑ ～ ɑτɑ	ئارا
ɑjɑlwɛn	كۆپ بالىلىق ئادەم
ɑjpilɑn ～ hɑwɑ dzɑz	ئايروپىلان
ɑjmiqi	كۈزدە كۆمۈلمەيدىغان تەك
āji	ئارا (دېھقانچىلىق قورالى)
ā(j)ji - ～ ā(j)τi -	ئايرى-، ئايرىماق، ئايرىش
ā(j)jilip	ئايرىلىپ
ā(j)jilɣɑn	ئايرىلغان
ā(j)jil-	ئايرىل-، ئايرىلماق، ئايرىلىش
ɑjiliq ～ ɑτiliq	① ئارىلىق، ② پارە
ā(τi)liqi	ئارىلىقى
ɑτiliq bɪτiʃ	پارە بېرىش
ā(j)jimtʃiliq	ئايرىمچىلىق

ɛ

ɛpdzil	ئەپچىل
ɛpdzilɣinɑq	ئەپچىلگىنە
ɛtjɑp	ئەتراپ
ɛtτɑp (qɑ)	
ɛtjɛt	ئەترەت
ɛtʃky	ئۆچكە
ɛdmijɑni (ni)	كىچىك پېئىل
ɛ̄ (τ)	ئەر

ɛ̄ (ɾ)z ئەرز

ɛ̄ (ɾ)kydɛ- ئەركىلە، ئەركىلىمەك، ئەركىلەش

△ boʃjɑq ɛ̄ (ɾ)kydɛŋ. ئازراق ئەركىلەڭ.

△ ɛ̄ (ɾ)kydɛŋgy bɑlikɛn. ئەركىلىگەك بالىكەن.

ɛktʃi- ئەكچى، ئەكچىمەك، ئەكچىش

ɛgyɾ- سىلكىن، سىلكىنمەك، سىلكىنىش

△ dɛɾɛx ɛgyɾdi. دەرەخ سىلكىندى.

ɛ̄ gyn ياي شەكىللىك ئىشىك ياكى دەرۋازا

ɛlɛndzi ئىلاج

ɛltʃig ɛ̄ (ɾ)lik ئەلچىلىك

ɛllig ئەللىك (سان)

ɛndzy ئۆنچە، ئورۋلۇپ باغلاشقا تاشلاپ قويۇلغان بۇغداي

ɛndɛɾɛ - ~ øndɛjɛ - ئالدىرا، ئالدىرىماق، ئالدىراش
هودۇقماق

ɛndugɑ هاندۇۋا

ɛj ئوغۇت، يۆلەك، كۇچ

ɛj qil- ئوغۇت قىلماق

△ zɛgyndigɛ ɛj qi(li)tqɑn...
زەگۇندىنى كۇچەيتىدىغان، زەگۇندىگە چاپلاپ قويىدىغان...

ɛjwiʃim~ɛwɾiʃim ئەۋرىشىم

b

bā(ɾ) بار

△ d ɛ̄ (ɾ)dim bɑj - ɑ, d ɛ̄ (ɾ)dim bā(ɾ) (قوشاق)

△ bejkɛn بار ئىكەن

△ bɑɣdɑ bij gul bɑjidi (قوشاق)

bā(ɾ) - بار- ، بارماق، بېرىش

bɑjitu بارىدۇ

bɑjitqɑn بارىدىغان

bɑjā(ɾ) بارار

bɑjili بارايلى

bejip بېرىپ

△ jug(ɾ)up bejip يۈگۈرۈپ بېرىپ

betip (qɑ)

bɑɾɛptā(ɾ) تەپمۇ تەك

△ bɑɾɛptā(ɾ) tʃoŋ bɑlliken.

تەپمۇتەك چوك باللار ئىكەن.

bɑɾɾu - buɾɾu قىي- چۇ (يىغا ئاۋازى)

bɑʃtɑq ~ pɑʃtɑq يالاڭ باش

bɑʃlɑq سۇ بېشى، ئېلىش بېشى، سۇ ئايرىيدىغان يەر

bɑkā(ɾ) بىكار

bɑkā(ɾ)lɑ- بىكارلا- ، بىكارلىماق، بىكارلاش

bakā(τ)nijaz	تەييار تاپ
baldaq	ئەپكەچ
baliman	بالىمان (بىر خىل چالغۇ)
baldij	بالدۇر
b ε̄ (τ)	بەر -، بەرمەك، بېرىش
bɪj(i)li	بېرەيلى
bɪj ε̄ (τ)	بېرەر
bɪjip	بېرىپ
bɪjij ~ bɪ(ji)j	بېرەي
bɪτij (qα)	بېرەي
b ε̄ gi	ئەينۇلىغا ئوخشايدىغان بىر خىل مېۋە
bεl (ke)	كىچىك كۈرەك
bεlʃεk	كىچىك كۈرەك
bεldε -	بەلدە -، بەلدىمەك، بەلدەش؛ كەسلەش
bobba	بوۋا
bōda -	مۆلچەرلە -، مۆلچەرلىمەك، مۆلچەرلەش
b ɷ τan	بوران
b ɷ suq	بوسۇرغا
b ɷ ɤaz	بوغۇز، يەم
b ɷ ɤunaq	توپا -، چاڭ
b ɷ ɤunuq -	خاپا بولماق، تىتىلدىماق
b ɷ qaτ -	بوقۇر -، بوقۇرماق، بوقۇرۇش؛ قومۇرۇش
bōlaq	ھوسۇللۇق، مۇنبەت
bōlaq j ε̄ (τ)	ھوسۇللۇق يەر

boldzɑ

boldzɑ tɪτεk

كەسمىگەن، يېڭى ئۆسۈپ چىققان تېرەك

bojlɑɣ — بويلۇق، ئېگىز

buxsut - — توزۇت-، توزۇتماق، توزۇتۇش

topɑ buxsutuʃ — توپا توزۇتۇش

buτɑ - — پۇرا-، پۇرىماق، پۇراش

buτɑq — پۇراق

buτhɑn — بۆك

buτhɑn tεlpεk — يۆگى ئۆسۈك تەلپەك

buτhɑn dετεxlixkεn — بۆك دەرەخلىك ئىكەن

buτun — بۇرۇن (ۋاقىت رەۋىشى)

bū(τu)n — بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)

būniqɑtʃɑn — ئاللىقاچان

bū(j)τu - — بۇيرۇ-، بۇيرۇماق، بۇيرۇش

bū(j)τujtu — بۇيرۇيدۇ

bøg - — توس-، توسماق، توسۇش (سۇغا قارىتا)

△ suni bYgεp — سۇنى توسۇپ

bøgεtʃ — سۇنى توسۇش ئۈچۈن سۇغا تاشلىنىدىغان شاخ - شۇمبا

bømbεk — دومباق

△ mεjdisi bømbεk tuτutu ~ tujutu.

مەيدىسى دومباق تۇرىدۇ.

bYwεk — بوۋاق

byτy	بىراۋ
byklyk	بۈك دەرەخلىك، قېلىن دەرەخلىك
bygɛn	بۈگۈن
bes ī (τ)	قارىغۇ
△ bes ī (τ) boldi.	قارىغۇ بولدى.
besiɣ	بېسىق
beɣijtɑq	بېغىرتاق
bitiŋkɑ	بەتىنكە
bidziq // ɛmtʃɛk	ئەمچەك
bitʃɑɣ	چەكسىز
bidɛ - bidɛ	گۈللۈك؛ پۈرلەشكەن
△ jɑɣliqim bid ɛ̄ .	
ɛll ɛ̄ (τ) kø(τ)sɛ nɪmɛ d ɛ̄ (τ)	(خەلق قوشىقى)
bidɛτɛp	تەرەتخانا
bilimlig	بىلىملىك
bij ~ biτ	بىر
bijɛ - bijɛ	كەپتەرنى چاقىرىش ئۈندىشى
bijsi	بىرسى
bijɛtkɛ ~ biτɛtkɛ	ئازراق، كىچىككىنە، ئاندا - مۇندا
bitki ~ bitkɛ	ئازراق
bijindzi	بىرىنچى

p

patitʃi — پادىچى

paxtiliɤ — پاختىلىق

paτa — نەزىر - چىراغ

paτas — پاراس (ئاۋاز تەقلىدى)

paτasla - — پاراسلا -، پاراسلىماق، پاراسلاش

  paτaslitip — پاراسلىتىپ

pāτi — پارە

  pāτi jɪgɛk — پارە يېگەك

pāτixon — پارىخور

pasā(τ) — ئوت - چاۋار

△ pasā(τ) ɷ tiniŋ kyli tʃoŋ.
sapsaptʃiniŋ gɪpi. (ماقال)

pāsiq < فاسق :ئە — پاسكىنا

pasiquq — پالاس - پۇلۇس

△ y(τ)kytmɛŋ, pasiquq qetʃ(ip) kɪt ɛ̄ (τ).
ئۈركۈتمەڭ، پالاس - پۇلۇس قېچىپ كېتەر.

paqa — ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى

paltuk — تاپسا، ئىشىكتىن كىرگەندىكى يەر

paldi ~ palda — پالتا

pal køz — پال كۆز، كۆزى يوغان

pɑllu - pullu (gu) پال - پۇل (ھالەت ئىملىقى)

△ pɑllu - pullu qilip ot tʃɑqilsɑ, ɑl tʃyʃti dejmiz.

پال - پۇل قىلىپ ئوت چېقىلسا، ھال چۈشتى، دەيمىز.

pāwɑn ئۇۋچى، مەرگەن

pɑjtʃɛk ~ pātʃɑq پاچاق

pɑjsuq ~ pɑτsuq تۇيۇقسىز، تاسادىپىي

△ bu gɛp ɑɣzimdin pɑjsuq tʃi(qip) kɛtti.

بۇ گەپ ئاغزىمدىن تۇيۇقسىز چىقىپ كەتتى.

pɑjkā(τ) چىلىمدا تاماكا سانقۇچى

pɛτɛk بۇرۇن كۆمۈرچىكى

pɛτmɑl ئىككى بالا ياغاچنىڭ ئارىلىقىنى ئېتىدىغان تاختاي

pɛltɛŋ <板凳: خەن بەلدىڭ

pɛllɛ - < پىند+لە :ف ئالدا، ئالدىماق، ئالداش

pɛllɛk قۇيرۇق، كاسا

pɛmidimɑni ~ pɛmistimɑni پالانچى، پۇستانچى

pɛndyτ - تەلمۈرت-، تەلمۈرتمەك، تەلمۈرتۈش

pɛjqu (pɛrqu ke.) ياستۇق

pɛjwɑnɛ پەرۋانە

potlɑ ماڭقا

p ɷ xɑq پوقاق

postɛktʃi < پوستەك + چى :ف، تۆگمەنچى، ئۇن تارتىپ بەرگۈچى

puxτɑ پۇخرا

puʃtɑŋ ئۇلاڭ

△ ɑtqɑ mindim puʃtɑŋsiz.

(خەلق قوشىقى)

pu∫uτ - پىشۇر-، پىشۇرماق، پىشۇرۇش

pūluq كىچىك سېۋەت، كىچىك بېغى يوق سېۋەت

pyt - ～ pit - ئىشەن-، ئىشەنمەك، ئىشىنىش

△ ... αn, mɪniŋ gɪpimgɛ pitittiŋ.

. . . شۇ چاغدا، مېنىڭ سۆزۈمگە ئىشىنەتتىڭ.

pyt - (gu) كۆت-، كۆتمەك، كۆتۈش

△ seni qɛt∫qit∫ɛ pyttym.

سېنى كەچكىچە كۆتتۈم.

pit - يازماق، خاتىرىلىمەك

pitigsiz خاتىرىلەنمىگەن

pit∫imt∫i قوغۇن - تاۋۇز تىلىپ ساتقۇچى

p ī (τ)dzɛ پەرىجە چاپان

pi∫αz (ke) پىياز

pi∫tipαlαq - pi∫tipαlαq مىلىج - مىلىچ، چىلىق - چىلىق

△ jollā(τ) pi∫tipαlαq-pi∫tipαlαq qi(li)p qeptikɛn.

يوللار چىلىق - چىلىق (پاتقاق) بولۇپ كېتىپتىكەن.

pi∫∫iɣ پىششىق

pikij پىكىر

pikjim پىكرىم

pildijpαŋ بىر خىل تاماق، قوناق ئۇنىدىن ياسىلىدۇ، «كۆمىلەك» ناملىق تاماقنىڭ سۈيۇقى

t

tαpt∫ū(τ) - تاپشۇر -، تاپشۇرماق، تاپشۇرۇش

tā(ɽ)	كاردۇر
△ tā(ɽ)niŋ lewigɛ kɪlip	
taɽa -	تارا -، تارىماق، تاراش
taɽatqan	تاراتقان
taɽaqqu - tuɽuqqu	تاراق - تۇرۇق
taɽaŋgu	توقماق، تاياق
tā(ɽ)tuq	تارتۇق، يارا ئىزى
taɽiʃa	تارىشا
taɽiʃa gugut	تارىشا گۈڭگۈرت
taʃiji	تاشقىرى
taʃqiɽi (qa)	
taʃiliɤ	چەت پەرلىك
△ taʃiliɤ haɽamzadɛ, jaɽimni talaʃamtu.	(خەلق قوشىقى)
taɤā(ɽ)	تاغار
taqaq	سۇ ئۇستىگە قويۇلغان پەن كۆۋرۈك
tākan	گال، ئۆتمەس
△ siliniŋ kɛtminiŋl ɛ̄ (ɽ) ～ kɛʔminiŋl ɛ̄ (ɽ) tākan kɛn.	سىلىنىڭ كەتمىنىڭ گال ئىكەن.
taŋsuq	تاڭسىق، ھەيران قالغۇدەك
△ taŋsuq gɛp	تاڭسىق گەپ
talpuɤ	تەلپۈنۈش
△ quʃ talpuɤidin janmas.	(ماقال)
tamaʃʃa	قىزىق، ئاجايىپ
tamɤaq	تاماق (ئادەم ئەزاسى)

tɑnɑ ئەنە

△ ī j ε̄ (τ)dε tɑnɑ ئاۋۇ يەردە، ئەنە.

tānɑj تار ئېرىق، سۇ ئۆتكۈزۈش نورى

tānɑjtʃi تار ئېرىقنىڭ سۈيىنى باشقۇرغۇچى

tɑwā(τ) ～ tɑwɑj تاۋار

tɑwidɑn ～ tʃā(τ)tʃɑp تاختىۋېشى

tɑjɑm - tɑjɑm تارام - تارام

tɑjɑm - tɑjɑm jɑʃ تارام - تارام ياش

tεp k ε̄ (l) mεk < ف: تاب + كەلمەك تەك كەلمەك

△ bu qizɣɑ hetʃ kiʃi tεp kelεmmijtu (gu)

بۇ قىزغا ھېچ كىشى تەڭ كېلەلمەيدۇ.

tεdzjibε تەجرىبە

t ε̄ (τ) - تەر-، تەرمەك، تېرىش، يىغماق

△ pɑxtɑ tɪjildi پاختا يىغىلدى

t ε̄ τεt تەرەت

t ε̄ τεt ā(l)ɣili (qɑ) تەرەت ئالغىلى

t ε̄ kε بالدۇر پىشىدىغان بىر خىل شاپتۇل

tεgwɑz كۆك تاماكىنىڭ قۇرۇتۇلغىنى

tεŋlε (ke) تەڭنە

tεlpεk تۇماق

tεlpεksɑz تۇماقچى

t ε̄ (τ)metʃ تەمەچ

tεmmεt ～ tεmbεt زادى

△ tɛmmɛt d ε̄ (τ)s uqmidi.

دەرسنى زادى بىلمىدى.

tɛntɛk — شەخسىي تامغا، مۆھۈر

tōpitʃɑq — ئىككى چىشلىق ئەركەك مۈزاي

t ω xɑ — توخۇ

tō(τ)ɣɑj — تورغاي

t ω τuz (qɑ) — تارازا

t ω τun — تونۇر

△ nɑwɑjniŋ t ω τunis(i)tɑ jetibdi. (tʃi)

ناۋاينىڭ تونۇردا يېتىۋىدى.

toɣτɑ — توغرا

toɣτɑq — توغراق

t ω qɑm — توقۇم

toqqɑz — توققۇز

t ω kā(τ) — توكۇر

toŋτɑ — كىر

toŋ - qɑt wɑqti — ئەتىياز، توڭ ئېرىۋاتقان ۋاقىت

t ω mulɑ- — چانا -، چانىماق، چاناش، ئاغدۇرماق

△ j ε̄ (τ)ni t ω muludum. — يەرنى چانىدىم.

tū(τ)- — تۇر -، تۇرماق، تۇرۇش

tujɑj — تۇراي

tujummutɑ? — تۇرۇپتۇمۇ؟

tujuɣluq (el) — تۇرۇقلۇق

tuτup — تۇرۇپ

tuτutu. — تۇردۇ

tuτuŋ (qɑ) (lo) تۇرۇك

tuτutm ɛ̄ (n) تۇرىمەن

tʃujuptimiʃ (gu) تۇرۇپتىمىش

tʃū(τ)ɣidɛg (″) تۇرغۇدەك

△ tʃū(τ)ɣili unumɑjtu. تۇرغىلى ئۇنۇمايدۇ.

tʃujā(τ) (gu) تۇرار

tuτq ~ tujq تۇرق

△ ʃu tujqidɑ مۇشۇ تۇرقىدا

tuτmuʃ تۇرمۇش

△ tuτmuʃqɑ tʃiqqɑn تۇرمۇشقا چىققان

tuʃluq تۇشلۇق

△ hɑliŋɣɑ tuʃluq كۆچۈڭنىڭ يېتىشىچە

tūnu - جېكىلە-، جېكىلمەك، جېكىلەش؛ تاپلىماق

△ tūnup q ɷ jɑŋ. جېكىلەپ قويۇڭ.

tujlɑ - مۆكۈ-، مۆكۈمەك، مۆكۈش

△ østɛŋ beʃidɑ ujlā(τ).

tɑɣā(τ) jyklisɛm tujlā(τ). (خەلق قوشىقى)

ئۆستەڭ بېشىدا ئۈيلار، تاغار يۆكلىسەم مۆكەر.

tYlɛn تۆلەم

△ tYlɛnni b ɛ̄ (τ)dim. تۆلەمنى تۆلىدىم.

tYmyj تۆمۈر

tykyʃ تۈكچە (نانغا چېكىلىدىغان تۈكچە)

tygτyk (qɑ) تۈۋرۈك

tyllygyn پۈتۈنلەي، ئەبەدىي

tymylɛ- (qɑ) دۈۋىلە-، دۈۋىلىمەك، دۈۋىلەش

△ tʃɪkisi bilɛn tɛŋ poluni tymylɛp,

(تاۋاقنىڭ) چېكىسى بىلەن تەڭ پولۇنى دۈۋىلەپ،

tynyk تۈڭلۈك

tynygɛn تۈنۈگۈن

tɛɾɛk ~ tejɛk تېرەك

tɛɾi- ~ tɑji- تېرى-، تېرىماق، تېرىش

△ kɪwɛzni ɑz tejittyk.

كېۋەزنى ئاز تېرىيتتۇق.

tɪjɛp (qɑ) تەرەپ

tejin - تېيىل-، تېيىلماق، تېيىلىش

timɛssɛ گۇمان

timɛssɛ qi(l)mɑq گۇمان قىلماق

tiwɛzyn < تبر زين :ف كىچىك پالتا

t ī (ji)p تېۋىپ

tijig ~ tiɾig تىرىك

tijil - تىرىل-، تىرىلمەك، تىرىلىش

△ ølsiŋiz Ylɛŋ, tijilsiŋiz tijilɛŋ dɪmijtu.

ئۆلسىڭىز ئۆلۈك، تىرىلسىڭىز تىرىلىك دېمەيدۇ.

dz

dzɑlduɾ - dzulduɾ جالدۇر - جۇلدۇر (ئاۋاز تەقلىدى)

dzɑldujuŋ - dzuldujuŋ قوڭغۇراق ئاۋازى

dzɑndā(ɾ) جانىۋار، جانلىق

dzɑwun - جابدۇن-، جابدۇنماق، جابدۇنۇش

dzɛwzɑn جەۋزان، موخۇ كېسىلى

dzodzɑʃ ئاپتۇۋانىڭ جوغىسى

△ tʃōgun bō(l)sɑ dzodzɑʃliɤ,
tʃɑj itʃitu qɑjnɑʃliɤ. (خەلق قوشىقى)

dzoτɑ ~ dzojɑ جورا

△ ā(j)jiwɛtti dzoτɑmdin. (خەلق قوشىقى)

dzondɑq جۇلجۇل، قاملاشمىغان، سەت، ئىسكەتسىز

dzøndɛk جۇلجۇل، جونداق

dzup جۇپ

dzuɤlɑ - يىغ-، يىغماق، يىغىش

dzuɤlɑʃmɑq (gu) يىغىلىشماق

dzugɑ - جوۋا-، جوۋىماق، جوۋاش

dzugu - dzugu يالۋۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز

dzuginɑ چىشى كەپتەر

dzuwɑ گىر بازىرى

dzuwɑp جاۋاب

dzuwinɑ جۇۋىنا (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى)

dzyn يانپاش

△ dzynni søτɛp يانپاشنى سۆرەپ

dzi <记 خەن: ھۆججەت، توختام

dziτiŋlɑ - ~ dzijiŋlɑ- جىرىڭلا - جىرىڭلىماق، جىرىڭلاش

dzik كېسەل

△ dziki tʃiqti. كېسىلى چىقتى، ساقايدى.

dzikilɛn - ساقسىزلان-، ساقسىزلانماق، ساقسىزلىنىش

dzig ε̄ (τ)   جىگەر، بېغىر

dzigijim   جىگىرىم

dzijim   جىرىم

tʃ

tʃɑptikɛʃ   بەڭۋاش، شوخ، كەپسىز

tʃɑptikɛʃjɑq   بەڭۋاشراق

tʃā(τ)   چار، چىپار

tʃāτɛ   چارە

tʃāτɛk①   چارەك (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى)

tʃāτɛk②   چارەك (18 - 20 جىڭ)

△ bij tʃāτɛk buɣdɑj

بىر چارەك بۇغداي

tʃɑτi   كىچىك ياغاچ ئاياق، ياغاچ قاچا

tʃāsu   بازار، تۆت كوچا

tʃāqɑn køz

△ tʃāqɑn køz ɛdɛm   كۆز قارىسى سېرىق كىشى

tʃɑqqɑq   چېقىمچى

tʃɑk   چەك

tʃālu   چويلا

tʃɑmɣū(τ)   چامغۇر

tʃɑmɣuτum   چامغۇرۇم

tʃɑh < ف: چاھ   ئورا، ئورەك

tʃɑjmɑq qol   چىمچىلاق قول

tʃɛp   سول

  tʃɛp qol   سول قول

tʃɛppɛ ~ tʃɛppi   سولخاي

tʃɛmɛk   چمەلتەك، چمچىلاق قول

tʃodz -   سوز-، سوزماق، سوزۇش

tʃɷdzɑl -   كېرىلمەك، سوزۇلماق

  △ tʃɷdzɑldim.   سوزۇلدۇم.

tʃɷqɑ   باش، كاللا

tʃɷqɑweʃi   50-60 ئائىلىنىڭ باشلىقى (تارىخىي مەنسەپ نامى)

tʃōgun   چۆگۈن

tʃɷŋu -   چوڭقاي-، چوڭقايماق، چوڭقىيىش

  △ tʃɷŋusɑ ɑlā(ɾ)miz dɛp (خەلق قوشىقى)

tʃomtʃɑq   كۆتەك، دەرەخنىڭ كۆتىكى

tʃuɾɑŋ ~ tʃulɑŋ   بېغى يوق سوقا سېۋەت، سۆكەن

tʃulpɑq ~ tʃulpiq   خام لاي، چالا

  △ tʃulpɑq iʃ qi(li)tqɑn gɑdɑj
  چالا ئىش قىلىدىغان ئادەم

tʃulɣɑ-   يىغ-، يىغماق، يىغىش

  △ tʃulɣɑp k ɛ̄ (l)sɛ,   يىغىپ كەلسە،

tʃulɣɑʃ-   يىغىلىش-، يىغىلىشماق، يىغىلىشىش

  tʃulɣuʃup   يىغىلىشىپ

tʃumbɑ (ke)   جۇلدا، كەتمەننىڭ جۇلدىسى

tʃYɾɛ   چۆرە

  tʃYɾisi   چۆرىسى

tʃYτy - ~ tʃYjy- چۆرۈ-، چۆرۈمەك، چۆرۈش

tʃywɛk چۈششەك، كۆرپە

tʃɪtʃɛk چېچەك

tʃipɛτ چاققان، چېبۇەر

tʃipɛτtʃi پوچتىكەش

tʃiptʃɑŋ دەلمۇ دەل

tʃipiʃ چېۋش

tʃ ī (τ)lɑ- قىچقىر-، قىچقىرماق، قىچقىرىش

tʃ ī (τ)lɑmʃi چىرلامچى — كىشىلەرنىڭ يۈتكەن نەرسىلىرىنى يۇقىرى ئاۋازدا توۋلاپ ئاگلاتقۇچى ئادەم (مەخسۇس كەسىپ)

tʃiqā(τ)- چىقار-، چىقارماق، چىقىرىش

tʃiqijiŋ چىقىرىڭ

tʃiqijɑmmidim. چىقىرالمىدىم.

tʃiŋqɑ- تولدۇر-، تولدۇرماق، تولدۇرۇش

△ tuŋni tʃiŋqidim. تۇڭنى تولدۇردۇم.

△ kølgɛ su tʃiŋqɑŋ. كۆلگە سۇ تولدۇرۇڭ.

tʃilik ɛt- ئوتۇننى بىر-بىرىگە «+» شەكلىدە باستۇرۇپ تىزماق

△ ɷ tɑnni tʃilik ɪtip...

ئۆتۇننى چاپراس قىلىپ تىزىپ . . .

tʃimɑni< چىمان: ف تازا ئوبدان، كۆز قاماشتۇرغۇدەك

△ qizil gul ɑtʃilip tʃimɑni boldi.

قىزىل گۈل ئېچىلىپ كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك بولدى. (خەلق قوشىقى)

tʃin - piʃʃiɤ چوقۇم، راست، ھەقىقەتەن

tʃijɑ ~ tʃiτɑ چىرا (ناھىيە ئىسمى)

tʃijɑɣ ~ tʃi(j)ɑɣ چىراغ

tʃijɑjliɣ ~ tʃi(j)ɑjliɣ چىرايلىق

X

xɑ① لىم، لىم ياغاچ

xɑ② يا، ياكى

△ xɑ u iʃni qil, xɑ bu iʃni qil.

يا ئۇ ئىشنى قىل، يا بۇ ئىشنى قىل.

xɑpɑ bö(l)mɑq ئىزا تارتماق

xɑpɑn تارازىنىڭ بېشى (نەرسە قويۇلىدىغان تەخسىسى)

xɑτεt ~ xɑjεt ياغاچچى

xɑlwɑp گىلەم، تاغار، ئەتلەس قاتارلىقلارنى توقۇغۇچى

xɑm - xɑtilɑ خام - خاتىلا

xεtij خاتىرە

△ jā(τ) xεtijimgε k ε̄ (l)gεndε,

(خەلق قوشىقى)

xεstε qi(l)mɑq گوللىماق، ئالدىماق

xoʃ ئوبدان، ياخشى، ئەجەپمۇ (رەۋىش مەنىسىدە)

△ etimni xoʃ tutuwɑpsil ε̄ (τ).

ئىسمىمنى ئوبدان تۇتۇۋاپسىلەر.

xoʃmu ئەجەپمۇ

△ xoʃmu uzkεn. ئەجەپمۇ چىرايلىق ئىكەن.

△ xoʃ jɑxʃi. ئەجەپ ياخشى.

xoluq j ε̄ (τ) بىر تاختا يەر

xon

bij xon nɑn ئالتە ياكى سەككىز نان

xojwā(τ) ياكى

xudɑ dzoj خۇدا دەيدىغان

△ mɛn xudɑ dzoj ɛdɛm.

مەن خۇدا دەيدىغان ئادەم.

xuwɑlɑʃmɑq چىقىشىپ قالماق، ۋەدىلەشمەك، پۈتۈشمەك

△ qɑndā(ɣ) j ε̄ (τ)dɛ xuwɑlɑʃqɑn?

قانداق يەردە چىقىشىپ قالغان؟

△ ɑbdɑn xuwɑlɑʃsɑ b ε̄ (τ)dyk.

(قىز) ئوبدان چىقىشىپ قالسا، بەردۇق.

xemij خىمىر

xej(i)tɛ خەرىتە

xiτɛwɑnliq بۇكلۇك، بوستانلىق

xinɛk كېكىرتەك

d

dɑτɑ ئۇدۇل، ئوتتۇرا

dāτɑ دورا

d ɷ τi (lo)

dojɑ (gu)

dɑτɑxʃi- (lo) تاراقلا، تاراقلىماق، تاراقلاش

dɑɣul < ف: داغولی   ئالا كۆكۈل

dɑŋliɣɑq (ni)   داڭلىغاق، ماختايدىغان

dɑldεk   دەللە، گەپ توشغۇچى، غالچى

dɑltεk (ke)

dāmɑn   چوڭ گىردە نان

dɑmigij < ف: دامن گير   ماختانچاق

dɑwu - dετεx   دەل - دەرەخ

dεpt   تەپت، ئىسسىق

△ ω tʃuqɑŋniŋ dεpti joq. (خەلق قوشىقى)

dεptε ~ dεpsεn   پىيما، قىسقا پىيما

dεt - dεt   ئاستا - ئاستا

△ dεt - dεt εdεm bō(l)ɣuluq.

ئاستا - ئاستا ئادەم بولىدۇ.

dετεwzyn   نەقىشلەنگەن ياغاچ تام

dετwεŋ ~ dετpεn   بىر قاناتلىق ئىشىك

dεktʃε ~ dεktʃεk   ئۈچ پۇتلۇق، كىچىك قازان

dεŋgiτεk   ماختانچاق، پوچى

dεlgy < ف: دلو   دەلۋە، كەچ كۈز

(ئافغان كالىندارى بويىچە 11 - ئاي)

dεm   ئىشىككە تىرەپ قويۇلىدىغان ياغاچ، دەم

dεmlε-   تىرە -، تىرىمەك، تىرەش

dεjεx ~ dɑτɑx   دەرەخ

dεjjɑ   دەريا

dostuɣɑn   داستىخان

dutā(τ)   دۇتار

dutiτiŋni دۇتارىڭنى
dū(τ)dun دۇردۇن
duɣduτ غودۇرىغاق ئادەم
dunjα - āqεt مال - دۇنيا
dYwεzun جىرىس ئۇن
døj ~ d ø̄ (j) دىۋە
dytxun (تونۇرنىڭ ھاۋا ئالماشتۇرۇش ئورنى) دۇتخۇن
dymtʃε (qα) دۇمبە
dɪτidzε دېرىزە
distε پاشنا (ئاياغ كىيىمىنىڭ پاشىنىسى)
diɣτα - لاغىلدا، لاغىلدىماق، لاغىلداش
diwεŋ ~ dɪwεŋ < دبنك ف: دۆت

Z

zαt نەسىل
zαtliɣ نەسىللىك
zαtliɣ kαlα نەسىللىك كالا
zαl (ni) ھورۇن
z ε̄ (τ)dā(τ) < زردار ف: باي، پۇللۇق
z ε̄ (τ)dεk < زردك ف: سەۋزە
zεgyndε (ئۆي تېمىنىڭ تۆۋىگە قويۇلىدىغان ياغاچ) زەگۇندە
zεllε مېھماندارچىلىقتىن قايتقاندا ئۆيگە ئېلىپ كېلىنىدىغان نېسىۋە
zεndzij زەنجىر

zɛndzijim زەنجىرىم

zomtʃɑq تۆتاشمىغان، ئايرىم تۇرغان (هالەت تەقلىدى)

zomtʃɑq øj تارقاق ئۆي

zukɑn زۇكام

zulpikɛʃ چاچ سالغۇچى، ئاياللارغا چاچ سالغۇچى

ziτɛ زىرە، هالقا

ziɣij زىغىر

ziqqɛ ئىسسىقى ئاشماق

ziqqɛ bō(l)mɑq ئىسسىقى ئاشماق

zindipɑj <ف: زىنەپا پەلەمپەي

z ī (ji)k- زېرىك -، زېرىكمەك، زېرىكىش

z ī (ji)kiptu. زېرىكىپتۇ.

z ī (ji)kkɛn زېرىككەن

S

sɑp پۇتۇنلەي

△ sɑp gɑtʃikɛnmiz.

پۇتۇنلەي گاچا ئىكەنمىز.

sɑpsɑptʃi ئالدامچى

sɑtʃqɑn چاشقان

sɑτɑŋ ساراڭ

sɑτɑj ~ sɑjɑj ساراي

sɑɣτindzi سارغۇچ

sā(ʈ)ɣijiptu. سارغىيىپتۇ.

saqin- (gu) سېغىن-، سېغىنماق، سېغىنىش

△ dadis(i)ni saqinip qa(li)ptu.

دادىسىنى سېغىنىپ قاپتۇ.

saŋguk (tʃi) ?

salqun سالقىن

salat (gu) باش كىيىم

△ baʃimdiki salatim

san tɛgmɛk ۋاقىت تەگمەك، چولىسى تەگمەك، ئەمەل تەگمەك

saj ھېلى، ھازىر (ۋاقىت رەۋىشى)

△ saj ke(li)bdim. ھېلى كېلىۋىدىم.

sajiqi ~ sajtinqi, ھازىرقى

sajtin ھازىرلا

sā(j)ʈa - ~ sāja - سايرا-، سايرىماق، سايراش

sā(j)ʈap سايراپ

sā(j)ʈisa سايرىسا

s ɛ̄ dzi ئۆلاق باغلايدىغان ⌐ شەكلىدىكى ياغاچ تۆۋرۈك

s ɛ̄ (ʈ) سەر (ئېغىرلىق ئۆلچىمى)

s ɛ̄ (ʈ)gy < سرو ف: ئاق تېرەك

s ɛ̄ (ʈ)gydɛ- سايىدا-، سايىدىماق، سايىداش

sɛklɛ- سەكرە-، سەكرىمەك، سەكرەش

sɛg//it ئىت

sɛgwaz//itwaz ئىتۋاز، ئىت ئويىنغۇچى

sɛŋki- پەرق ئەت- ، پەرق ئەتمەك ، پەرق ئېتىش

△ mɑl ā(l)sɑŋ sɛŋkip ɑl.

مال ئالساڭ ، پەرق ئېتىپ ئال .

sɛlqi ئۇستا

nɑ sɛlqi نائۇستا

sɛlqiliɣ < لغ + سليقه :ئە ئۇستا ، ماھىر

sɛlqiliɣ hyn ɛ̄ (ɾ)wɛn ئۇستا ھۈنەرۋەن

△ mɛn kijim pitʃiʃqɑ sɛlqiliɣ.

مەن كىيىم پىچىشقا ئۇستا .

s ɛ̄ (hɛɾ) سەھەر

sɛjlɛ گۈللۈك ، چاسا پوتا

△ jɑɾim b ɛ̄ (ɾ)gɛn sɛjlini,

bɪlimgɛ bɑɣlɑp bɑɾimɛn. (خەلق قوشىقى)

sɛjmɑ جالاپ

sɛjjɑt ئوۋچى

sɛjjɑtliq ئوۋچىلىق

soqmɑq ياڭاق مېغىزى ، قۇرۇق ئۈزۈم ۋە پۇراقلىق دورا- دەرمەكلەر بىلەن سوقۇپ ياسىلىدىغان بىر خىل يېمەكلىك

sok سۆك

sondzɑq سوك ، پۈتنىڭ سوڭى

sojɑ- سورا- ، سورىماق ، سوراش

sojɑptu سوراپتۇ

soɾɑjtɪmiz سورايمىز

soɾɑps ɛ̄ (n) سوراپسەن

sō(τ)sɑ	سورسا
supujɑ	سۇپرا
suτux (qɑ)	تۇز شاخ، رۇس شاخ
sugɑ - ~ suwɑ-	سۇۋا-، سۇۋماق، سۇۋاش
△ eτiq beʃ(i)qɑ øj sɑldim,	
itʃi - teʃ(i)ni suwɑtmɑj.	(خەلق قوشىقى)
sugɑɣtʃi (ke)	سۇۋاقچى
sulɑq	يەر سۇغىرىش ئىشى
~ qilmɑq	زىرائەتنى سۇغارماق
sulɑɣtʃi	يەر سۇغىرىدىغان ئادەم
sunɑj	سۇناي
sunduk	سۇڭگىلىغۇچ
suwuq	گەمە
suwɣɑ (ke)	پىشلاق
søz qojmɑq	ئەيىپلىمەك، زاڭلىق قىلماق
søzlɛg (ke)	سۆزمەن
søl	خام
søl nɑn	خام نان
iʃqɑ søl	ئىشقا خام
sypȳ(τ)ki (gu)	سۇپۇرگە
sypyτwɑt- (qɑ)	سۇپۇرۇۋات-
sȳ(τ)-	سۇر-، سۇرمەك، سۇرۇش
syjyp	سۇرۇپ
sȳ(τ)mɛ	سۇرمە

s ȳ kɛ	سۈپا
sɪkilɛk	ياش چوكان
selik-	سىلىكمەك، ئازلىماق، شالاڭلىماق
sejiɣ ~ seτiɣ	سېرىق
sipɛtʃ	سەللىنىڭ تۆۋەن ساڭگىلىغان قىسمى
siz-	ئورۇقلىماق، ياداپ كەتمەك
△ sizip kɛtti.	ياداپ كەتتى.
siqmɑq	بىر خىل قوناق ئېشى
sin-	سۇن-، سۇنماق، سۇنۇش
△ sinip kɛtti.	سۇنۇپ كەتتى.
sindzɑ	ئىمارەت تېمىنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
sindzɛk	باراڭ، بېدىش

ʃ

ʃɑp - ʃɑp	چاپسان، تېز
△ ʃɑp b ɷ lɑŋ.	تېز بولۇڭ.
ʃɑτɑqqu - ʃuτuqqu	شاراق - شۇرۇق
ʃɑττu - ʃuττu	شار - شۇر (سۇنىڭ ئاۋاز تەقلىدى)
ʃāluq	شۆلگەي
ʃɑldij	شالدىر (ئاۋاز تەقلىدى)
ʃɑldijlitip	شالدىرلىتىپ
ʃɑnu	شوينا، باغلام
△ bij ʃɑnu pul	بىر باغلام پۇل
ʃɛ̄ (hɛτ)	شەھەر

ʃɛτimiz شەھىرىمىز

ʃɛʃ- يەش-، يەشمەك، يېشىش

ʃɛllɛŋ gōjɛk چاچتەڭگە، جالا

ʃōxu جىگدە، ئۆرۈك قاتارلىقلارنىڭ شوخۇسى

ʃō(τ) شور

ʃ ɷ τα شورا (باغنىڭ شورىسى)

ʃōgum qilmαq توي مۇراسىملىرىدا قوشنىلارنىڭ ئەكەلگەن سوۋغىلىرىنى ساھىپخانا ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ رەھمىتىنى ئالماق

ʃō(τ)lαq شورلۇق، شورلۇق يەر

ʃuptαq ياۋىداق

△ ʃuptαq mindim. (ke) ياۋىداق مىندىم.

ʃutluɤ شوخ، ئوچۇق

ʃuk شۈك، جىم

ʃuŋgutmαq قوناق ئۈنىدىن ياسىلىدىغان بىر خىل تاماق (قوناق ئۈنىنى سۈيۈق يۇغۇرۇپ، قايناق سۇغا شۈڭگۈتۈپ ياسىلىدۇ)

ʃumqā(τ) (tʃi) شۈڭگىفار

ʃuŋqā(τ) (qα)

ʃymɛk مەدەك، قوناق مەدىكى

ʃip تورۇس

ʃiptiταŋɤu ئورۇق، جۈدەڭ

ʃ ī (τ)dαq ئورۇق، گۆشى يوق

ʃiτɛm سازلىق يەر

△ ʃiτɛmgɛ bαɤliɤαn ɪʃɛk

سازلىق (ئوتى كۆچسىز) يەرگە باغلىغان ئېشەك

ʃizɛʃɑp   شالدىرشاپ (ئۇجمە قاقىدىغان چوڭ داستىخان)

ʃiŋli   پىلتا، لەڭمەن پىلتىسى

  ʃiŋli qilmɑq   پىلتىلاش

ʃimidɑqlɑ-   يەڭنى تۈرمەك

ʃijɛt   شەرەت، ئىشارەت

ɣ

ɣɑτɑl①   ساپ، پۇتۇنلەي

  ɣɑτɑl q ɷ muʃluq   ساپ قومۇشلۇق

  ɣɑτɑl otlɑq   پۇتۇنلەي ئوتلاق

ɣɑτɑl②   ئىشك توسايدىغان شاخ توسما، چاخسا

  △ qojluτuŋ bolɑj,

  ɣɑτɑldɑ jɑτɑj.   (خەلق قوشىقى)

ɣɛzinɑt   تاپا ـ تەنە

  ɣɛzinɑt qi(li)tu.   تاپا قىلىدۇ.

ɣɛlɛp   غىلاپ

ɣɛlwɛ   جېدەل، ماجرا

ɣɛlwij ~ ɣɛliw ɛ̄ (τ)   غەلۋۇر

  julduz ɣɛliw ɛ̄ (τ). (ke)   يۇلتۇز قويۇق.

ɣ ɷ τulɑj   غورۇلاي (بىر قۇشنىڭ نامى)

ɣol   كۆپ

ɣoldzɑ   ياڭاق، كاچات، ئىڭەك

ɣoldɑ-   كۆپەي-، كۆپەيمەك، كۆپىيىش

△ dɛjjiniŋ syji ɤoldɑp qe(li)ɤliɤ.

دەريانىڭ سۈيى كۆپىيىپ قاپتۇ.

ɤoldi ~ ɤoldɑ تۇقماق، كالتەك

(. بە. ت. I . 1075 غولدى)

ɤoli~ɤ ɷ li زادى (رەۋىش)

ɤom دەرد، تۇگۈن، ئۆچمەنلىك

△ qosuqɑmdɑ ɤom qɑldi.

قورسىقىمدا تۇگۈن قالدى.

ɤomlɑ- قىيدا- ، قىيدىماق، قىيداش

شىكايەت قىلماق، ئەرز - هال ئېيتماق

ɤōjɑ غورا

ɤudzum ئۈزۈمنىڭ ئىينىدىسى

ɤudutɑ-~ɤudujɑ- غۇدۇڭشى- ، غۇدۇڭشىماق، غۇدۇڭشىش

ɤutɑp خام ئۈزۈم

ɤum ئۆم، زىچ

ɤedzij ~ ɤedzij sɑlwā(τ) تاپقۇش، قۇماي

ɤetip ~ ɤejip غېرىپ

ɤemij- غەم قىلماق

△ ɤemijip oltū(τ)sɑm, غەم قىلىپ ئولتۇرسام،

ɤejitʃ غېرىچ

ɤetitʃ (qɑ)

ɤ ī (τ)lɑŋ ساپ، پۈتۈنلەي، سىلىق

ɤī(τ)lɑŋ j ɛ̄ (τ) ئاق، هېچنېمە تېرىلمىغان يەر

تۈز يەر.

ɤizmɑn جاهىل، كاج

ɣiq - wɑq پۇتۇنلەي

△ ɣiq - wɑq q ω ŋuτɣiɣɑ toʃqɑzdi.

پۇتۇنلەي قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىغا توشقۇزدى.

ɣiltɑŋ پۇتۇنلەي، ساپ، تېپىلغاق، يالاڭ

△ buɣdɑj teτimɑj, ɣiltɑŋ gu(τu)ndzɑ teτiduq.

بۇغداي تېرىماي، ساپ گۇرۇچ تېرىدۇق.

ɣiltɑŋ kɛjdim Ytɛkni. ئۆتۈكنى يالاڭ كىيدىم.

q

qɑttiɣ قاتتىق

qɑτɑ (lo., qɑ. el) قارا رەڭ

qɑτisɑj قارىساي (يەر نامى)

qɑτiqɑʃ ~ qā(τi)qɑʃ قارىقاش (ناھىيە نامى)

qɑτɑssidɛ قاراسىدە (ئاۋاز تەقلىدى)

qɑτɑŋɣu ~ qɑjɑŋɣu قاراڭغۇ

qɑτɑmtul قارامتۇل

qɑτɑndzuq قارانچۇق

qɑτʃi قارشى

qā(τ)lɑ- قارا -، قارىماق، قاراش

qɑq ناھايىتى

qɑq toɣτɑ ناھايىتى توغرا

qɑq pɑkiz ناھايىتى پاكىز

qɑndɑʃ ئانا بىر دادا بۆلەك ياكى دادا بىر ئانا بۆلەك قېرىنداش

qɑjil-	قايرىل-، قايرىلماق، قايرىلىش
qɛdij	قەدىر
qɛdjini	قەدرىنى
q ɛ̄ nɛ q ɷ sɑq	ئوپقان، تويمىغۇر، قورسىقى چوڭ
qō(τ)qundzɑq	قورقۇنچاق
qoτumɑ	قورۇما، قورۇلغان سەي
qōɣɑtʃ	ئۈستى ئوچۇق نۇر، تۇگمەننىڭ نۇرى
qoŋɣɑz	قوڭغۇز
qoŋuτɣu	قوڭغىراق
qoluŋ - qoʃni	قولۇم ـ قوشنا
qomtʃɑq	پاقا
qɑτɑ qomtʃɑq	قومچاق
qomtʃɑq jotqini	پاقا يوپۇرمىقى
qoj	قوي
qoj køzlɛg	قوي كۆزلۈك
qojlɑɣ	قويلۇق، قوي بار
qū(τ)t	قۇرت
qū(τ)t - qoŋɣɑz	قۇرت ـ قوڭغۇز
quτɣuj	قۇرغۇي
quʃun (ke)	قۇيۇن، قۇيۇنتاز
qumɑ	كەپتەر، توخۇ قاتارلىقلارنى سولاپ قويۇش ئۈچۈن تالدىن توقۇلغان چوڭ قەپەز.
quj-	قۇي-، قۇيماق، قۇيۇش (توخۇنىڭ تۇغۇشىغىمۇ قوللىنىلىدۇ.)
△ t ɷ xɑ tuxum qujdi	توخۇ تۇخۇم تۇغدى.

qex ~ qix　　قىرىق (سان)

qetʃij ~ qetʃiτ　　خېچىر

qeτi ~ qeji　　قېرى

qeτi - sɑl　　قېرى - چۆرى

qeji - ~ qeτi-　　قېرى-، قېرىماق، قېرىش

qejip　　قېرىپ

qeτip(lo)

△ qejiɤɑndɑ ɷ qumiqimiz tɛs.

قېرىغاندا ئوقۇمىقىمىز تەس.

qej(i)liʃ　　قاقىلىش

qejiʃ-　　قېرىش -، قېرىشماق، قېرىشىش

△ bij ɑj qej(i)ʃip　　بىر ئاي قېرىشىپ

qejindɑʃ ~ qeτindɑʃ　　ئانىمۇ، دادىمۇ بىر قېرىنداش

qitʃqij -　　قىچقىر-، قىچقىرماق، قىچقىرىش

qizziɤ　　قىزىق

qistu(τ)-　　قىستۇر-، قىستۇرماق، قىستۇرۇش

qistuτup (qɑ)　　قىستۇرۇپ

qismɑq　　قىلتاق، قىسماق

qiʃɑm (ke)　　قىيام

qiʃintʃiliq (ke, tʃi)　　قىيىنچىلىق

qiŋā(τ)　　قىڭغىر

△ b ø̄ (τ) kɛŋni qiŋā(τ) qojmɑ. (خەلق قوشىقى)

بۆكۆڭنى قىڭغىر كەيمىگىن.

qildiτiq (ke)　　قىلتىرىق

qij - ~ qiτ-　　قىر-، قىرماق، قىرىش

△ jiktʃidɛ qijɣandɛj

يىكچىدە قىرغاندەك

qij ~ qiτ قىر

bij qij j ɛ̄ (τ) بىر قىر يەر

qijɣaɣ قىرغاق

qijla- قىرلا- ، قىرلىماق، قىرلاش

qijmɛt قىممەت

K

kapkij كەپكۈر

kat كارۋات

kadij كادىر

kā(τ) كار، ئىش

kaτaski پاسكىنا، كىر

kaτɛk قىرغاق

△ iʃtanniŋ kaτikisi ئىشتاننىڭ قىرغىقى

kāsaŋ تەڭنە

kālu كويلا (چاقپېلەك تۆرىدىغان جاي، تۆگمەننىڭ كويلىسى)

kaltʃuk مۆز ئاستىدىن سۇ ئېلىش ئۈچۈن تېشىلگەن كۆلچەك

kamaltʃɛ باغ، بەرگ

△ atʃilɣini sɛn bolsaŋ,

kamaltʃisi mɛn b ɷ laj. (خەلق قوشىقى)

kamʃuk ئىگەك، تۇمشۇق

△ kamʃukka bij sā(li)tm ε̄ (n).
ئىگەككە بىر سالىمەن.

kanaja كانارا، گۆش ئاسىدىغان كانارا

kā(w)la- كولا-، كولىماق، كولاش

kɛʔmɛn ~ kɛtmɛn كەتمەن

kɛtʃqū(τu)n كەچقۇرۇن

kɛŋτy كەڭرى

kɛm ۋاقىت، چاغ

△ ʃu kɛm شۇ چاغ

kɛndij كەندىر

kɛwτyk~kɛwjyk كۆۋرۈك

kō(τ) كور

k ɷ τα كورا

kutʃ كۈچ

kuʃluɤ كۈچلۈك

kutʃuk① كۈچۈك

kutʃuk② ئىلغۇر

kutʃuluq ئوۋچىلىق

△ kutʃuluqqa tʃiqitu. ئوۋغا چىقىدۇ.

kudɛk چوناق (قۇلىقى كېسىلىك كىشى)

kuluŋ كۈلۈك (مورا ئوچاقنىڭ ئالدى)

△ muʃukuŋ bolaj,
kuluŋda jataj. (خەلق قوشىقى)

kumilɛk قوناق ئۇنىنى كۈمىلاچقىلىپ ئېتىلىدىغان بىر خىل تاماق

kunnus < ئە: كىنس بېخىل، پىخسىق

kYtɛlliki bā(τ)toj تويغا كەلگۈچىلەر بىر قوي ياكى بىر قوزا ياكى شۈنچىلىك پۇل بىلەن كېلىدىغان توي

k ø̄ pɛʃ كالۋا

k ø̄ dzym ئاۋات

k ø̄ dzym j ɛ̄ (τ) ئاۋات يەر

kYtʃ ɛ̄ (τ)mɛ سەيىنىڭ كۆچىتى

kYtʃy(τ)mɛ سۈنى يەر ئاستىدىن نور ئارقىلىق ئۆتكۈزگەن جاي

k ø̄ (τ) كۆر-، كۆرمەك، كۆرۈش

kYjɛbdi كۆرۈۋىدى

kYτybdi (lo)

køz كۆز

△ kYzɛmdin sä(li)wititm ɛ̄ (n).

كۆزۈمدىن يوقىتىۋېتىمەن.

køz sizmɑq قاراپ كۆزى تېشىلمەك

kYkɛs كۆكس

kYgɛn ھەسەن - ھۈسەننىڭ ياسى

kYŋɛl كۆڭۈل

kYm ɛ̄ (τ) كۆمۈر

kYmyjɛm كۆمۈرۈم

kyzlɛk قوغۇنلۇقتا تىكىلگەن كەپە

kyʃtyŋgɛτlik كۈچ سىنىشىش (tʃi)

kynɛs — كۆنگەي

△ ala kynɛs — ئالا كۆلەڭگە

kynlɛm — كۆن بويى

kyjgɛk ~ k $\bar{y}$ (j)gɛk — گۆرجەك

kɪpiʃ — كەش، كېپىش

kɪτɛk ~ kɪjɛk — كېرەك

kɪτɛglig ~ kɪjɛglig — كېرەكلىك

kɪτimaxun ~ kɪjimaxun — كېرىم ئاخۇن (خاس ئىسىم)

kɪzig (ke) — كېزىك كېسىلى

kɪjil- — كېرىل-، كېرىلمەك، كېرىلىش

kɪjin — كېيىن

kɪjinjaq — كېيىنرەك

kɪʃin (lo) — كېيىن

kil (gu) — تىل

kilɛ- (gu) — تىلە-، تىلىمەك، تىلەش

△ bij q ɷ ʃuq qenimni kilɛj.

بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەي.

△ qiziŋni kilɛjtm $\bar{\bar{\varepsilon}}$ (n), dɪdi.

قىزىڭنى تىلەيمەن، دېدى.

killa- (qa, gu) — تىللا-، تىللىماق، تىللاش

kij- — كىر-، كىرمەك، كىرىش

kijɛmti? — كىرەتتىمۇ؟

kijdim — كىردىم

kijgɛn — كىرگەن

kijgysi wā(τ) — كىرگۈسى بار

kijip — كىرىپ

kijiptu — كىرىپتۇ

kijiptim～kijibdim — كىرىۋىدىم

kijpik — كىرپىك

g

gadaj — كىشىلەرگە ئېتىبار قىلماي ئېيتىلىدىغان سۆز

△ ma gadaj — ماۋۇ بىر نېمە

galduŋ — گالڭۋاڭ

gɛwтi — زور، چوڭ، بەستلىك

△ gɛwтi ɛdɛm — بەستلىك ئادەم

goʃ — گۆش

goʃkijdɛ — گۆشكىردە

gōhɛт — گۆھەر(ke)

guтundzi ～ gu(тu)ndza — گۇرۇچ

guʑginɛk — كۆكىنەك

gugut — سەرەڭگە

gul — گۈل

gulluɣ — گۈللۈك (سۇپەت)

gundixana — تۇرمە

gujuppa — گۇرۇپپا

gøт - gøт — گۈر - گۈر (ئاۋاز تەقلىدى)

gYlɛʃ — دۆت

△ kylyʃni bilmijtu, gYlɛʃ.

كۈلۈشنى بىلمەيدۇ، دۆت.

gøldyτ - gøldyτ — گۈلدۈر - گۈلدۈر

gywyn - — سىلكىن-، سىلكىنمەك، سىلكىنىش

△ qoj gywyndi. — قوي سىلكىندى.

gidziŋ — گىجىك، كاج

gidzim

gidzim τ ɷ mɑl — بۆرتمە شال

gijdɛ — بۇدرە، بۇجغۇر

gijdɛ k ø̄ (τ)pɛ — بۇدرە كۆرپە، كۆرپىسى، قوزىنىڭ

gijiptā(τ) ~ g ī (ji)ptā(τ) — گىرىپتار

l

lɑp — يالغان

lɑpixō(τ) — يالغانچى، پوچى

lɑxʃigij — لاخشىگىر

lɑŋqā(τ) — غورۇ

lɑŋguk (el,qɑ) — ئەپكەچ

lɑwɑ — كەلكۈن ئېقىتىپ كەلگەن چاۋار، چىرىندىلار

lɑjdɑŋ — لايلىق، لايلىق يەر

lɛpɛjlɛ- — لەپەڭلە-، لەپەڭلىمەك، لەپەڭلەش

lɛt — ئاھانەت

△ lɛt iʃttim. ئاھانەت ئاڭلىدىم.

lɛqpɑ	لەقۋا
lok	لوك، ياغاچ قۇلۇپنىڭ تۇمشۇقى
lokdɑn	ياغاچ قۇلۇپ
lowjɑ	ماشپۇرچاق
iuŋgɑ	لۆڭگە
lymɛn	لەڭمەن
liŋgijtʃɑq	لىڭگىرچاق

m

mɑxmɑl	مەخمەل
mɑz	كونا پاختا،
mɑzlɑ -	كونا پاختا بىلەن مەلۇم ئورۇننى ئېتىپ قويماق
mɑʃiŋnɑ	ماشىنە
mɑl - mikɛt	مال - ۋاران
mɑnɑm(ke)	مانان
mɑndzɑ	ئىش ھەققى، سىمكار
māja -	مارا -، مارىماق، ماراش
mɛtlɛ-～ mɛʔlɛ-	ئۆل-، ئۆلمەك، ئۆلۈش (قوپال ئېيتىلىشى)
mɛɫ,ɑ	بوز يەر
m ɛ̄ (ɫ)tɛm	قېتىم، مەرتىۋە
bij m ɛ̄ (ɫ)tɛm	بىر قېتىم

mɛττɛ	قىتىم، نۆۋەت
bij mɛττɛ	بىر قېتىم
mɛʑbujluq	مەجبۇرلۇق
mɛslɑt	مەسلىھەت
mɛʃjɛɛp	مەشرەپ
mɛki tʃɑmɣuτi	ياڭيۇ
mɛkkɛm	مەھكەم
mɛltyk	كەمتۈك
mɛ(ɛ)llim	مۇئەللىم
mɛjzɑn	پاختا ئاتىدىغان دۇكان
mɛjzɛp	مەيزەپ (قولدا ئىشلەنگەن ئۈزۈم ھارىقى)
mōτɑ	مورا
mok	پۇتۇنلەي، قويۇق، تولۇق

△ bu dzɑj mok q ɷ ɣunluqkɛn.

بۇ جاي پۈتۈنلەي قوغۇنلۇق ئىكەن.

△ ɑʃ mok wolɑp qɑ(li)ptu.

ئاش قويۇق بولۇپ قاپتۇ.

mojtɑp < ف: موتاب — موي (يۇڭ) ئاغامچا ئەشكۈچى

△ toŋɣɑzniŋ tyki t ɷ lɑ, mojitɑpqɑ jɑτimɑjtu.

(ماقال)

mut < ئە: مفت — پۇلسىز، ھەقسىز

△ mutqɑ iʃlimɛk — ھەقسىز ئىشلىمەك

△ mut kɛtmisun — بىكار كەتمىسۇن

mudzuqlɑ- — مىجىقلا -، مىجىقلىماق، مىجىقلاش

muddi ~ muduj < ئە: مدعى — دۈشمەن، زىت

△ muddi b ω lɑp qe(li)ɣliɣ.

زىت بولۇپ قالدى.

mudur ~ mudit مۇدىر

muduk~mydyk دۈمچەك، ۋنجىك، كىچىك

muzakij مۇزاكىرە

muzakijlɛʃ- مۇزاكىرىلەش.، مۇزاكىرىلەشمەك، مۇزاكىرىلشش

△ muzakijliʃip مۇزاكىرىلشىپ

musapit مۇساپىر

musalla يېپىشماق، چاپلاشماق

△ sɛn mɪni qutquzuwalitu wō(l)saŋ,

Yzɛŋni maŋa mɛkkɛm musalla qil, dɪdi.

سەن مىنى قۇتقۇزۇۋالىدىغان بولساڭ، ئۆزۈڭنى ماڭا مەھكەم چاپلا، دېدى.

musɛllɛs قولدا ئىشلەنگەن ئۈزۈم ھارىقى

muʃuk ~ m ω ʃuk مۈشۈك

mum ھەقىقىي، جىك، راست

△ mum x ω tɛnlig جىك خوتەنلىك

mumun موما ياغاچ (خامانغا قادىلىدىغان موما ياغاچ)

mundɛk (ke) قوناقنىڭ تۈپچىكى

△ mundɛk baʃ

munukum يۇۋاش ئادەم

myŋyz (gu) مۈڭگۈز

mynyʃ~mynyj پاھ، ۋاي (ھەيرانلىق ئۈندىشى، ئاياللارغا خاس)

mit ɛ̄ wɛ < ئە: مطايبه چاقچاق

△ mit ɛ̄ wɛ qilmaq

چاقچاق قىلماق

mit ε̄ wilεʃ - چاقچاقلاش-، چاقچاقلاشماق، چاقچاقلىشىش

mitiτ مىتىر

midiq شىڭگىل

△ bij midiq yzym بىر شىڭگىل ئۈزۈم

miτaz مىراس

miτiŋ يىغلاڭغۇ

miʃ (ke) مۈشۈك

miʃmiτiq يىغلاڭغۇ، چىدىماس، جىنى يوق

△ miʃmiτiq tɪjikεn

جىنى يوق (يۇمشاق) تېرە ئىكەن.

m ī mɑn مېھمان

mijɑd مۇراد

△ mijɑdimɣɑ jεttim. مۇرادىمغا يەتتىم.

mijɑnε εdεm يېقىمسىز ئادەم

mijɑnsɑl شاپتۇلنىڭ بىر خىلى

n

nāxuʃ < ف: ناخوش چۈچۈمەل

△ nɑxuʃ ɑnā(τ) چۈچىمەل ئانار

nātʃi تۇرۇم

△ bij nɑtʃi jip بىر تۇرۇم يىپ

nāqis < ئە: ناقص كەم، كەمچىل

△ gɛp qi(l)ɤili nɑqistim.

كەم سۆز ئىدىم.

nɛpɛ مەپە

nɛʔlɛj < نعلين : ئە (ke) كېپىش

nɛɤɛz gul～mɛɤɛz gul ئاۋال ئېچىلىدىغان بىر خىل گۈل

nɛmτɑt ～ mɑmjɑt (qɑ) نامرات

nɛwτɛ نەۋرە

nuτɤun نۇرغۇن

nusqɑ نۇسخا

numuj نومۇر

numuτum نومۇرۇم

△ numujnuŋ kɪj(i)ki joq.

نومۇرنىڭ كېرىكى يوق.

nɪmqoq ～ nɪm qōɤuluq مەيلى، نىمە قورققۇلۇق

△ xxx k ɛ̄ (l) mismiɤu nɪmqoq, sɛn kɪligsiz qā(l)mɑ.

xxx كەلمىسىمۇ مەيلى، سەن كەلمەي قالمىغىن.

nɪjɑq نېرىراق

△ nɪjɑxtiki jɑτimni ... (خەلق قوشىقى)

nɪji نېرى

nix بىر ئورام (مىقدار سۆز)

biτ nix jip بىر ئورام يىپ

niz ɛ̄ (τ) نەزەر

△ niz ɛ̄ (τ) sɑlmɑ. قارىما.

△ qɑlɣɑʃniŋ niziji wā(ɾ), øjdɛ uwilɑjtu.
قالغاچنىڭ نەزىرى بار، ئۆيدە ئۇۋلايدۇ.

niɣitʃɑq ～ liŋgijtʃɑq لىڭگىرچاق

nim iʃʃɛk ئىككى جىلىك

h

hɑbdɑl ئابدال، قەلەندەر

hɑppɑ ～ hɑmpɑ شاپىلاق

hɑttā(ɾ) < عطار ئە: دورىپۇرۇش

hɑɾɑ (qɑ) ھەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

hɑɾwɑ ھارۋا

hɑzij ھازىر

hɑziɾ(lo,qɑ)

hɑkɑjɑ ھىكايە

hɑkiwātu قانداق بولمىسۇن، ئىش قىلىپ، زادى

hɑgɑntʃɑ(ke) ھاۋانچا

hɑlgɑ(ke) ھالقا

hɑllɑŋ ئوچۇق، ئالاڭ

hɑlu(ke, el, qɑ) ھويلا

hɑlwɑz ɛtmɛk مۆڭكىمەك، چىچاڭشىماق

hɑwɑ dzɑz ئايروپىلان (ئىلگىرىكى ئاتىلىشى)

hɑwilɑ - زوكام بولماق، شامالدىماق

hɛzɾɛt(lo) ھەزرەت

hɛqidɛ ئەقىدە

hεj(τ)αn ھەيران

hεj - bijlijji ھەربىرلىرى (ئىككىنچى شەخسنىڭ سىپايە ئاتىلىشى)

h ɷ dεq كۆكەرمە، ئۇششۇق ئادەم

hūτun ~ hūjun(lo, el) ھورۇن

huqujt- تۇۋلا -، تۇۋلىماق، تۇۋلاش

hʏpεp(qα) ھۆپۈپ

hʏpyg ε̄ (τ) ئۇششاق تىجارەتچى

høddεs زادى، ئەسلا

høτmεt ھۆرمەت

hø∫ky∫ - hø∫ky∫(ke) كالىنى چاقىرىش ئۈندىشى

hʏm ε̄ (τ) ئۆمۈر

  ømjym ئۆمرۈم

hyn ε̄ (τ) ھۈنەر

hyn ε̄ (τ) - p ī ∫ε ھۈنەر - كەسىپ

hetijqα- يېتىرقا-، يېتىرقىماق، يېتىرقاش

het∫t∫ ε̄ (τ)(io) ھېچ يەر

hiŋgαl ھىنگان (چىشى تۆگە)

hilαŋ يالاڭ، پەقەت

△ hilαŋ mɪnilα iwεtitu.

يالغۇز مېنىلا ئەۋەتىدۇ.

him ئىم، پارول

△ himi bij گېپى بىر

△ himini bitiktyjyp گېپىنى بىر قىلىپ

himατεt	ئىمارەت
hinα ~ hini	يەنە

o (ɷ ۋارىيانتى بىلەن)

ɷ buʃqα ~ ɷ buʃqe	قېرى
ɷ tαn	ئوتۇن
ottαz(ke)	ئوتتۇز
ottuτα ~ ottujα	ئوتتۇرا
otʃtʃujα (gu)	ئوتتۇرا
otlαɣ	ئوتلاق، ئوت ئۆسكەن يەر
ōtʃun qoŋɣuzi	بوكىبوڭ قوڭغۇز، بېشىدا مۈڭگۈزى بار قوڭغۇز
ɷ τεk	ئۆرەك
ɷ ταn ~ ɷ τun	ئورۇن
ō(τ)nαŋ	ئورنۇڭ
ɷ τundzi	پايتىما
ɷ zuq - tʃuτuq	ئوزۇق - تۈلۈك
ɷ ɣαl	ئوغۇل
oqτεk	ئوقرەك
ɷ qū(τ)	ئوقۇر
oltū(τ)-	ئولتۇر-، ئولتۇرماق، ئولتۇرۇش
oltujuʃtuq	بىز ئولتۇرۇشتۇق
oltujup	ئولتۇرۇپ
oltujuŋ	ئولتۇرۇڭ
otʃtʃujtu(gu)	ئولتۇرىدۇ.

oŋlaɣ ئوڭلۇق

oŋlaɣ ɛdɛm ئوڭلۇق ئادەم

onom پاھ، ۋاي (ئەجەپلىنىش ئۈندىشى)

△ onom ma qumlini

پاھ، ماۋۇ قۇملارنى . . .

ɷ jan ئويۇن

u

up øtmɛk ئىسسىق ئۆتمەك، ئاپتاپ ئۆتمەك

uttū(ɽ) ئۇتتۇرا

uttuji ئۇتتۇرىسى

utʃja - ~ utʃqa- ئۇچرا-، ئۇچرىماق، ئۇچراش

utʃjaptu ئۇچراپتۇ

utʃquʃupmiz (gu) ئۇچرىشىپتىمىز

utʃɽa- (lo)

utʃtʃa-(gu)

utʃla- ئۇچ چىنقارماق، ئۇزارتماق

△ tʃapinimniŋ jɪŋini,

appa ajlam utʃluɣan. (خەلق قوشىقى)

ū(ɽ)- ئۇر-، ئۇرماق، ئۇرۇش

uɽuʃ(lo) ئۇرۇش

uɽittim (qa) ئۇراتتىم

△ xɛtlɛp b ɛ̄ (ɽ)di molliwaʃ, ujup aldi dōɣiwaʃ.

(خەلق قوشىقى)

uτuɣ	ئۇرۇق
uz	چىرايلىق
uʃ	هۇش
uɣαq	ئۇۋاق
ulαɣ	ئۇلاغ، ئات - ئۇلاغ
ūlάq	ئۇلاق، ياغاچ ئۇلاق
uwα-	ئۇۋا -، ئۇۋىماق، ئۇۋاش

△ kynlɛm q ɷ nαq uwαjttuq.

كۈن بويى قوناق ئۇۋىتاتتۇق.

uwαl	ئۇۋال

△ bαʃimdin tumā(τ) Yτyp,
uwαlimɣα qαldiŋ sɛn. (خەلق قوشىقى)

ø(Y) ۋارىيانتى بىلەن

Ytɛk	ئۆتۈك
øtkyn	ئۆتكۈر
øtkyn pitʃαq	ئۆتكۈر پىچاق
Ytʃɛʃ-	ئۆچەش-، ئۆچەكەشمەك، ئۆچەكىشىش
øzgɛj-	ئۆزگەر-، ئۆزگەرمەك، ئۆزگىرىش
øʃʃɛ	ئۆشرە
øŋlɛg	ئۆڭلۈك
buɣdαj øŋlɛg	بۇغداي ئۆڭلۈك
øl	هۆل
ølty(τ)-	ئۆلتۈر-، ئۆلتۈرمەك، ئۆلتۈرۈش

△ øltyjtmiʃ ئۆلتۈرىدىكەن

ømilɑqmɑn ئوپۇل - توپۇل

△ ømilɑqmɑn tɑjɑq sā(l)ɣili tuтubdi...

ئوپۇل - توپۇل تاياق بىلەن ئۇرغىلى تۇرۇۋدى. . .

ønd ɛ̄ < اندوه :ف ياماں، غەلىتە، قالتىس، كارامەت

øndɛjɛ- هودۇقماق، ئالدىراپ قالماق

△ nɪmigɛ øndɛjitqɑntu?

نىمىگە ئالدىرايدىغاندۇر؟

øj- ئەندىشە قىلماق

△ øjdiki bɑllini øjɛp qɑldim.

ئۆيدىكى بالىلاردىن ئەندىشە قىلىپ قالدىم.

øjlɛg ئۆيلۈك، ئۆيى بار

øjlɛk ئۆي ئورنى

△ kōnɑ øjlɛkkɛ pɑxɑl tiqqɑndɛj

كونا ئۆي ئورنىغا پاخال تىققاندەك

y

ȳ (тy)k ئۆرۈك

ȳ (т)k- ئۆركۈ-، ئۆركۈمەك، ئۆركۈش

ȳ (т)kyt- ئۆركۈت-

yʃtɛ qilmɑq خامنى شاخار بىلەن ئاقارتماق

yktʃɛ ئۆرۈكچا

ylyʃkɛn ئۈلۈشكۈن
ylyʃjil ئوزا يىل
ynlɛ- كەپتەرنىڭ ئۈنلىشى، بۇقۇلدىشى
yjɛn ئېۋەن
yjɛn qojmαq ئېۋەن قويماق، كەمچىلىكنى تاپماق

W

wαtαq كۆلگەك، كۆلگۈنچەك
wαtɛk(ke) ئۆردەكنى قوغلاش ئۈندىشى
petɛk(tʃi)
wαxαn پاكار
wαxαnɣinαq پاكارغىنە
wαxinɛk(tʃi) پاكارغىنە
wādɛk رىشاتكا
wαsαlɣu ئۈجمە قېقى
wαskαt ∼ lαskαt يەڭسىز پىنجەك، جىلىتكە
△ wαskitiŋniŋ jɪŋi tā(ɾ),
αq bilikɛŋ qαjdā(ɣ) pαtā(ɾ)?
(خەلق قوشىقى)
wαsidɛmjαn ئارىلىق قويۇپ تىزىلغان ۋاسا
wā(ɾ)qiɾiɣαq ۋارقىرىغاق
wαl(qα) تۇلۇق
wɛtiwɛɾɛk لەگلەك
wiziɾ(qα) ۋەزىر

ɪ) e ۋارىيانتى بىلەن)

eɾiɣ	ساپ، پاكىزە
eɣij	ئېغىر
eqil	ئەقىل
hαxlim(lo)	ئەقلىم
eqilliɣ	ئېقىللىق
ɪkɛg(ke)	ئىككى
ɪg(i)n-αjαq	كىيىم - كېچەك
ɪgij-	ئىگىر- ، ئىگىرمەك، ئىگىرىش
ɪgijtmɛ(n)	ئىگىرىمەن
ɪgijmisiŋiz	ئىگىرمىسىڭىز
ejiq	ئېيىق
ɪji-	ئىرى- ، ئىرىماق، ئىرىش

i

$\bar{i}$	ئا، ئاۋۋ
idzαɾi	ئىجارە
itʃ puʃmαq	خاپا بولماق

△ mα tujqudα itʃim puʃuq.

خاپا بولۇپ تۇرۇۋاتىمەن.

itʃkiji ~ itʃkiɾi	ئىچكىرى

idaτɛ ئىدارە

idaτidα ئىدارىدە

idɛm (gu) ئادەم

iτɛktɛ ئەركەك، ئەر (جىنس ئۇقۇمىدا)

iτɛktɛ ɛdɛm ئەركەك ئادەم

izdα-(qα) ئىزدا-، ئىزىنى ئىزدىماق، ئىز باسماق

issiɣ ئىسسىق

ismidα- (lo ,el) قىزىپ قالماق، بەدەننىڭ قىزىقلىقى ئارتماق

iʃατɛt(lo) ئىشارەت

iʃtαtʃi ∼ iʃtαwαz ئىت ئويىنىغۇچى

iʃʃɛk تۆت جىلك (ئېغىرلىق ئۆلچىمى)

ilgiji ئىلگىرى

iligtɛllɛ بوغجۇما

(ياتلىق قىلىنغان قىزغا ئانىسى تەييارلاپ بەرگەن بوغجۇما، بوپا)

imdαɣ ئۇنداق (tʃi)

indzā دىت، سادا

△ køŋliniŋ indzāsi joq.

كۆڭلىدە دىت يوق.

j

jαpα(qα) ساپ، پۈتۈنلەي، ھەممە

jā(τ) يار

jατim ∼ jαjim يارىم

jā(τ)- يار-، يارماق، يېرىش

jɑjitu يارىدۇ

△ ɛdɛmniŋ tilini jɑjitu.

ئادەمنىڭ تىلىنى يارىدۇ. (قوغۇننىڭ تاتلىقلىقىغا قارىتا)

jejilsun يېرىلسۇن

jɑɾɑ- يارا-، يارىماق، ياراش

△ jɑjimɑjtu يارىمايدۇ

jɑɾɑɣ ياراغ، قورال - ياراغ

jɑɾon ~ ɾɑjon رايون

△ bɑʃqɑ jɑɾonlidinmɑ kɪlɛmtɑ?

باشقا رايونلاردىنمۇ كېلەمدۇ؟

jɑs ~ ɾɑs راست

△ jɑs tʃeɣiwā(ɾ). راست ئوخشايدۇ.

△ jɑstiŋizni dɛŋɑ. راستىڭىزنى دەڭا.

jɑsɑ- ياسا-، ياسىماق، ياساش

jɑsɑ ~ ɾɑsɑ راسا

jɑslɑ- راستلا-، راستلىماق، راستلاش

jɑsidɑq پەدەز، زىننەت

jɑsidɑq himɑjɛt زىننەتلىك ئىمارەت

△ jɑsidɑqni xo ɪtiptu. تازا پەدەز قىلىپتۇ.

jɑɣliɣ ياغلىق، مايلىق

jɑŋsuŋ نامەرد

jɑlɑq ئەبرەز

jɑlwū(ɾ)- ~ jɑlw ɛ̄ (ɾ)- يالۋۇر-، يالۋۇرماق، يالۋۇرۇش

△ jɑlwuɾup(qɑ) يالۋۇرۇپ

jɑmɑɣliɣ ياماقچا

jambal(gu) رەمال

jamɤū(τ) يامغۇر

jamizan ~ τamizan رامزان

jawap ~ τawap راۋاپ

  τawap (qa) راۋاپ

jandū(τ)- ياندۇر-، ياندۇرماق، ياندۇرۇش

  jandujup ياندۇرۇپ

  △ tʃoŋ tʃiτaɤni janduτup (خەلق قوشىقى)

  چوڭ چىراغنى ياندۇرۇپ

jɛʔmiʃ يەتمىش (ساناق سان)

jɛx ~ τɛx رەخت

jɛ̄(τ) يەر

  jɛ̄(τ)liji يەرلىرى

  jɛ̄(τ)liτi(qa) يەرلىرى

  jɛ̄(τ)liτiniŋ(lo) يەرلىرىنىڭ

jɛstɛ ~ τɛstɛ رەستە

jɛsim ~ τɛsim رەسىم

  jɛsmini ~ τɛsmini رەسىمنى

jɛksyn (ke) باراۋەر

jɛŋ ~ τɛŋ رەڭ، سىيا

  jɪŋim سىيايىم

  jɛŋgi رەڭگى

  hal jɛŋ هال رەڭ

  dzigɛ̄(τ) jɛŋ جىگەر رەڭ

△ jɛŋdɛ b ɷ τiɣαn tʃɛkmɛn (خەلق قوشىقى)
رەڭدە بويىغان چەكمەن

jɛŋgy- يەڭگى-؛ يەڭگىمەك، يەڭگىش؛ تۇغماق

jɛŋgyʃ ئالمىشىپ قالغان، خاتا

jɛŋgil يېنىك

jɛŋgiwā(τ) ～ τɛŋgiwā(τ)
گىلەم توقۇشقا بوياپ تەييارلاپ قويغان يۇڭ

jɛmlɛ- چاپلا-، چاپلىماق، چاپلاش؛ يەملەش

jɛndzyk ئېرىنچەك، بوش

jɛndɛ ～ τɛndɛ رەندە

j ɷ pαʃ < ف: روپوش مەستۇرە، چومبەل تارتقان

jō(τ)ɣα يورغا

jō(τ)ɣilα- يورغىلا-، يورغىلىماق، يورغىلاش

josunlα- ～ τusunlα- تۈزلە-، تۈزلىمەك، تۈزلەش؛ تۈزەتمەك

joqsαz يوقسۇل

j ɷ lαq- يولۇق-، يولۇقماق، يولۇقۇش

△ mɪniŋ jατim øjdɛ joq,
αjlimɣα j ɷ lαqmαjtu. (خەلق قوشىقى)

juptαq ياۋداق

jupuτα يان تەرەپ ئۆدۆلى

△ jupuταmdin Ytɛp kɛtti.
يان تەرىپىمدىن ئۆتۈپ كەتتى.

jus ～ τus تۈز، توغرا

juquj يۇقىرى

juquτ(qα)

jugū(τ)-	يۈگۈر- ، يۈگۈرمەك، يۈگۈرۈش
jugτutti	يۈگرەيتتى
jug(τ)up (qα)	يۈگۈرۈپ
julduz	يۈلتۈز
jum	ھىم
jum jαpmαq	ھىم ياپماق
jumusα (gu)	جۈمۈسلا
jy(τ)	يۈر- يۈرمەك، يۈرۈش
jyτyjtu ～ jy(τy)jtu (qα)	يۈرىدۈ
jyτεk (lo, qα, el)	يۈرەك
jyτεklig	يۈرەكلىك
jyτyŋ	ئاق

△ αt mindim jyτyŋ qαʃqα,
sεklεjdu tαʃtin tαʃqα.

(خەلق قوشىقى)

jeʃiq	بوش، ماغدۇرى يوق؛ ھوسۇلسىز
jeqin - jūq	يېقىن - يۈۋۈق
jeɤij (qα)	يېغىر
jejil-	يېرىل- ، يېرىلماق، يېرىلىش
jejim	يېرىم

△ bij eɤiz, jejim eɤiz søz

بىر ئېغىز، يېرىم ئېغىز سۆز

jeτim (lo)

jit	يىت- ، يىتمەك، يىتىش
jittig	ئىتتىك، چاپسان

jittigqinɑq (qɑ)	ئىتتىككىنە
ʃittig (gu)	
jitʃiq	يوچۇق
iʃik jitʃiqi	ئىشىك يوچۇقى
jidiɣ	پالاق، بۇزۇلغان
jidiɣ tuxum (tʃi)	پالاق تۇخۇم
jiɣlɑ-	يىغلا-، يىغلىماق، يىغلاش
jiɣlɑŋɣi ~ jiɣliɣɑq (ni)	يىغلاڭغۇ
jiktʃɛ	كىچىك يىك
jigijmɛ	يىگىرمە
jiŋnitʃyk	يىڭناغۇچ
jiliŋ ~ jeliŋ	يالاڭ
jimʃɑq (qɑ)	يۇمشاق
jindzikɛ	ئىنچىكە

VI قوشۇمچىلار

1. ئەسەردە كۆرۈلگەن يەر - جاي نامىلىرى

ئاتۇش	-	atuʃ
ئاتباش	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	ئاتبېشى>at waʃ
ئاچچىق ئۆي	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	atʃtʃiɣ øj
ئاقتاش	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	aqtaʃ
ئاقساراي	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	aqsaraj
ئاقسۇ	-	aqsu
ئالمۇتا	-	almutu
ئەركەشتام	-	ɛrkɛʃtam
ئەسكى	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	ɛski
ئەنجان	-	ɛndzan
بالىماس	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	balimas
بەشكېرەم	(قەشقەردە)	bɛʃkerɛm
پوسكام	-	poskam
پىيالما	(گۇما ناھىيىسىدە)	pijalma
تامئېغىل	(لوپ ناھىيىسىدە)	tameɣil
تاۋىغاز	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	تاربوغاز>tawiɣaz
توساللا	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	t ɷ salla
تۇرپان	-	turpan
جانان	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	dzanan
چەرچەن	-	tʃɛrtʃɛn
چولاقنىڭ سېيى	(گۇمابىلەن قاغىلىق ئارىسىدا)	tʃolaqniŋ seji
چىڭ شاڭ	?	tʃiŋʃaŋ
خوتەن	-	x ɷ ten
داراسكال	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	daraskal
دولان	-	dolan

دۇمبۇي	?	dumbuj
زاۋا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	zawa
سانچو	(گۇما ناھىيىسىدە)	santʃu
سايئېرىق	(چىرا ناھىيىسىدە)	sajeτiq
شاپتۇللۇق	?	ʃaptulluq
شورۋاغ	(ئىلچى ناھىيىسىدە)	ʃojwaɣ ~ ʃoτwaɣ
غەدىگەر	(پوسكام ناھىيىسىدە)	ɣɛdig ɛ̄ (τ)
قاپاقلا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qapaqla
قاچۇن	(كېرىيەناھىيىسىدە)	qatʃun
قاچى	?	qatʃi
قاغىلىق	-	qă(τ)ɣiliq
قارلۇق	(كېرىيە ناھىيىسىدە)	qā(τ)luq
قارىساي	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qaτisaj
قارىقاش	-	qaτiqaʃ
قاقلىق	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qaqliɣ
قانىق ئېرىق	?	qaniqeτiq
قاياش	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qajaʃ
قوقەن	-	qoτqan
قۇم دەرۋازا	(قەشقەردە)	qum dɛτwaza
قېدىرقۇم	?	qediτ qum
كەڭشىۋەر	(گۇما ناھىيىسىدە)	kɛŋʃiw ɛ̄ (τ)
كونا شەھەر	(قەشقەردە)	kona ʃ ɛ̄ (τ)
كۇيا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	kuja
كۆكمەت	(چىرا ناھىيىسىدە)	køkmɛt
گازۇن	(ئىلچى ناھىيىسىدە)	gazun
گېۋوز	(ئىلچى ناھىيىسىدە)	گېربوز>gewoz
لاڭرۇ	(ئىلچى ناھىيىسىدە)	laŋτu
لەنجۇ	-	lɛndzu siŋ
لەمپە	(نىيە ناھىيىسىدە)	lɛmpɛ
ماكۇي ئۆستەڭ	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	makuj østɛŋ

مەرغىلان	-	mεrɣulɑn
مۇزداۋان	(ئاقسۇ بىلەن ئىلى ئارىلىقىدا)	muz dɑwɑn
نەمەنگان	-	nεmεngɑn
نىزەركۆلبېشى	(كېرىيە ناھىيىسىدە)	nizεr kølbeʃi
نىشاندار	(گۇما ناھىيىسىدە)	niʃɑndɑr
هالالباغ	?	hɑlɑlbɑɣ
هالايلۇڭ	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	هالۇئايلى>hɑlɑjluŋ
هالۇ	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	hɑlu
ئوغرى ئېرىق	(چىرا ناھىيىسىدە)	oɣri eriq
ئون ئىككى ئىمام	(〃)	on ikki imɑm
ئويتوغراق	(كېرىيە ناھىيىسىدە)	ojtoɣrɑq
ئۇقادى	(چىرا ناھىيىسىدە)	uqɑdi
ئۈرۈمچى	-	yrymtʃi
ئىگىز ئۆستەڭ	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	ɪgiz østεŋ
ئىلچى	(خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى)	ɪltʃi
ئىششىقلا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	iʃʃiqlɑ
ئىلى	-	ili
ئىمام ئەپتەر	(ئىلچى ناھىيىسىدە)	imɑm εptεr
يەكەن	-	j ε̄ (r)kεn
يېڭى يەر	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	jeŋi j ε̄ (r)

2 . قىسقارتىلمىلار

ئە: ئەرەبچە

ئە. ت: ئەدەبىي تىل

خەن: خەنزۇچە

خو. د: خوتەن دىيالېكتى

ف: فارسچە

tʃi : چىرا

qɑ : قارىقاش

ke : كېرىيە

gu : گۇما

lo : لوپ

ni : نىيە

el : ئېلچى

3 . كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ئىزاھى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى

A. سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان بەلگىلەر:

[α] تىل ئارقا، پەس، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئا

[ε] تىل ئالدى، سەل پەس، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئە

[o] تىل ئارقا، سەل ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئو

[ø] تىل ئالدى، سەل ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۆ

[e] تىل ئالدى، سەل ئېگىز، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئې

[u] تىل ئارقا، ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۇ

[y] تىل ئالدى، ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۈ

[i] تىل ئالدى، ئېگىز، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئى

[ʊ] تىل ئارقا، [o] بىلەن [u] نىڭ ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش

[Y] تىل ئالدى، [ø] بىلەن [y] نىڭ ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش

[ɪ] تىل ئالدى، [e] بىلەن [i] نىڭ ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش

B. ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان بەلگىلەر:

[b] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش ب

[p] " " " " پ

[t] " " " " ت

B. ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان بەلگىلەر[ئ]

[b]	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش	[ب]
[dz]	" " " "	ج
[tʃ]	" " " "	چ
[x]	" " " "	خ
[d]	" " " "	د
[r]	" " " "	ر
[ɾ]	تىل ئۇچى قايرىلما، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش	
[z]	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش	ز
[ʐ]	" " " "	ژ
[s]	" " " "	س
[ʃ]	" " " "	ش
[ɣ]	" " " "	غ
[q]	" " " "	ق
[k]	" " " "	ك
[g]	" " " "	گ
[ŋ]	" " " "	ڭ
[l]	" " " "	ل
[m]	" " " "	م
[w]	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش	ۋ
[n]	" " " "	ن
[h]	" " " "	ھ
[j]	" " " "	ى
[ɬ]	تىل ئۇچى - چىش، سىرىلاڭغۇ قوۋۇز تاۋۇشى، جاراڭلىق.	

[ʔ] بوغۇز قاپقىسى، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش.

[f] هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش ف

4 . پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر

ئابلەت ئابباس: «شەيخلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997. 3 - سان

ئا. ۋ. گاباين: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى»، خەنزۇچە، تۇرپان شەھەرلىك يەرلىك تەزكىرە تەھرىربۆلۈمى، 1989.

ئە. ر. تېنىشېۋ: «ئۇيغۇر دىيالېكتلىرى لۇغىتى»، موسكۋا، 1990.

ئەرەبچە-خەنزۇچە لۇغەت، 商务印书馆، بېيجىڭ، 1981.

تۈركچە ئوكيانۇس (ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت)، ئىستانبۇل، 1983.

جاۋشياڭرۇ، ھاشىم تۇردى: «شىنجاڭ ئەينۇلىرىنىڭ تىلى»، 语言研究 1982، 1 - سان.

«ئەينۇ تىلى ۋە ئەينۇ تىلىدىكى سانلار»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى (ئىجتىمائىي پەنقىسمى)»، 1985، 1 - سان.

خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987.

دۇەن ليەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996.

«世界历史词典» 上海辞书版社، 1985.

رېنې گرۇسسې: «يايلاق ئىمپېرىيىسى»، خەنزۇچە

تەرجىمە، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991.
س. يې، مالوف: «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، موسكۋا، 1961.
« 辞海 »，上海辞书版社.1979
« 新疆通志.外事志 »
شېرىپجان قاسىم: «گېربوز ۋە تامئېغىل تىلىتوغرىسىدىكى مۇلاھىزە»، «ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خەۋەرلىرى»، خوتەن، 1981.
غۇلام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981.
فارسچە - خەنزۇچە لۇغەت، 商务印书馆 ، بېيجىڭ، 1981.
گ. ياررىڭ: «ئۇيغۇرچە - ئەنگلىزچە دىيالېكت لۇغىتى»، لوند، 1964.
ل. يۇ، تۇگۇشېۋا: «Уйгуркая версия Биографии Сюань-зана — شۇەنزاڭنىڭ ئۆمۈر تارىخى»، موسكۋا، 1991.
لىڭ مېيسون: « 西城文明 »، بېيجىڭ، 1995.
مەھمۇت قەشقەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I، II، III، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 — 1984.
موللا نىياز: «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» (چاغاتايچە نەزمىي)،
Bodleian Library «Oxford» Ms.Ind, inst. Turk. 24
مۇتەللىپ سىدىق: «ئېفتالىتلار قوۋمى ۋە ئۇلار قوللىنىۋاتقان تىل توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985، 2 - سان.
مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە

تەرجىمە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985.
مىر سۇلتان ئوسمانوف: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1991.
مېيسۇن «قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابىلىشىشى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە، 1992، 2-سان.
ن. ر. فرايې: «بۈيۈك ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت ئالمىشىشى»، «西北民族研究» 1990، 1 - سان.
Otto Ladstatter, Andreas Tietze:
«Die Abdal (Aynu) In Xinjiang — شىنجاڭدىكى ئابداللار»، ۋېنا، 1994.
ئۆزبەك ئېنسىكلوپېدىيىسى، تاشكەنت، 1970.
يۇتىيەنخېڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986.

图书在版编目（CIP）数据

现代维吾尔语和田方言/米尔·苏里坦·欧斯曼诺夫编著.—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2004.9
ISBN 7-228-09063-2

Ⅰ.现… Ⅱ.米… Ⅲ.维吾尔语—方言研究—和田—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.H215

中国版本图书馆CIP数据核字（2004）第096245号

责任编辑：阿布来提·伊明
责任校对：帕丽达·艾莉
封面设计：阿不都江·买买提艾力

现代维吾尔语和田方言（维吾尔文）
米尔·苏里坦·欧斯曼诺夫

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号）
新疆新华书店发行
新疆工业高等专科学校印刷厂印刷
开本：850×1168毫米 32开 11.72印张
2004年11月第一次印刷
印数：1—2500

ISBN 7-228-09063-2 定价：20.00元

21500009707